

DE MILITAIRE
INLICHTINGEN
DIENST
1914-2000

Dick Engelen

Dick Engelen

DE **MILITAIRE**
INLICHTINGEN
DIENST
1914-2000

Foto's omslag: Cuno Schokker, Amsterdam
Vormgeving omslag: Chaim Mesika, Hilversum
Zetwerk: Velotekst (B.L. van Popering), Den Haag
Druk en afwerking: Wilco b.v., Amersfoort

© 2000, Dick Engelen, Den Haag

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90 12 08773 2

Inhoud

Verantwoording

7

Inleiding

9

HOOFDSTUK I

Tot de Eerste Wereldoorlog

13

HOOFDSTUK II

De Eerste Wereldoorlog

21

HOOFDSTUK III

Dreigende revolutie

33

HOOFDSTUK IV

Tussen twee oorlogen (1919-1940)

39

HOOFDSTUK V

De Tweede Wereldoorlog

63

INHOUD

HOOFDSTUK VI	
Tussen oorlog en Koude Oorlog	
	<i>69</i>

HOOFDSTUK VII	
De Koude Oorlog	
	<i>91</i>

HOOFDSTUK VIII	
Op weg naar integratie: de wiv	
	<i>129</i>

HOOFDSTUK IX	
Op de drempel van de eenentwintigste eeuw	
	<i>155</i>

Noten	
	<i>163</i>

Bijlage I	
	<i>171</i>

Bijlage II	
	<i>172</i>

Afkortingen	
	<i>175</i>

Register	
	<i>177</i>

Verantwoording

Deze beknopte geschiedenis van de militaire inlichtingendiensten in Nederland is een bewerking van PIVOT-rapport nummer 61, *De Militaire Inlichtingendiensten*, een institutioneel onderzoek naar het handelen van de overheid op het gebied van militaire inlichtingendiensten, 1945-1999. Het is een gezamenlijke uitgave van het ministerie van Defensie en de Rijksarchiefdienst en verscheen in het voorjaar van 1999. Het rapport, dat ik schreef in opdracht van de minister van Defensie, is bedoeld als uitgangspunt bij het samenstellen van het basisselectiedocument voor de Militaire Inlichtingendienst (MID), aan de hand waarvan beslissingen genomen kunnen worden over het bewaren of vernietigen van archiefmateriaal dat door deze dienst en zijn rechtsvoorgangers wordt en is bijeengebracht.

De bewerking is niet zozeer gelegen in de toevoeging van resultaten van nieuw onderzoek als wel in stilistische aanpassingen en hier en daar een andere indeling. Bovendien zijn enkele onderdelen weggelaten die uitsluitend waren opgenomen ten dienste van het basisselectiedocument MID. Anderzijds zijn waar dat paste tekenende details toegevoegd. De bedoeling van dit alles is geen andere dan het onderwerp, de geschiedenis van de MID, voor een breder lezerspubliek toegankelijk te maken.

Ik dank de Rijksarchiefdienst die in de persoon van PIVOT-projectleider drs. A.G. de Vries op royale wijze toestemming gaf het genoemde rapport te bewerken tot dit boek.

Den Haag, december 1999

Dick Engelen

Inleiding

Het verzamelen van inlichtingen over een potentiële militaire tegenstander geldt als een van de oudste menselijke activiteiten. In de Bijbel wordt gesproken over de inlichtingenmissie van de verspieders naar Kanaän; in de *Ilias* vertelt Homerus hoe de Grieken tijdens het beleg van Troje een Trojaanse spion in hun kamp ontdekten en hem wisten 'om te draaien' tot dubbelspion; in de vierde eeuw voor onze jaartelling schreef de Chinese strateeg Sun Tzu zijn *Kunst van het oorlogvoeren*, waarin hij bijzondere aandacht besteedde aan de grote betekenis van de militaire spionage.

Ook waar het Nederland betreft reikt de geschiedenis van het militaire inlichtingenwerk ver terug in de tijd. In Vondels *Gijsbrecht van Aemstel* speelt Vosmeer de Spie een kleine maar belangrijke rol. In de 17de en 18de eeuw beschikten raadpensionarissen als Johan de Witt en Anthonie Heinsius over een Europees netwerk van informanten die hen op de hoogte hielden van militaire dreigingen, met name van Franse kant. Die vrees voor Frankrijk werd meer dan eens bewaarheid. Uiteindelijk was het Napoleon die de Lage Landen gewapenderhand veroverde en tenslotte bij het Franse Empire inlijfde. Zijn systematisch gebruik van inlichtingen bij zijn militaire operaties droeg aanzienlijk bij tot het welslagen daarvan. Toen de kleine Corsicaan desondanks (door gebrek aan inlichtingen?) zijn Waterloo vond en het Congres van Wenen vervolgens Europa herverkavelde, kwam koning Willem I aan het hoofd te staan van een koninkrijk dat Nederland én België omvatte. In 1830 maakte de Belgische Opstand daaraan feitelijk een einde, ondanks een militair gezien niet onsuccesvolle Tiendaagse Veldtocht. Het betrekkelijke succes van dit militaire optreden was mede te danken aan het feit dat de Nederlandse troepen voor en tijdens het treffen met de Belgen van inlichtingen werden voorzien door de Kondschaftsdienst van het Wapen der Koninklijke Marechaussee¹. Hierbij was overigens niet zozeer sprake van een georganiseerde *dienst* als wel van ad hoc geleverde (verkenning)s*diensten*.

In de daarop volgende ruim honderd jaren zou het neutrale Nederland in Europa geen militaire operaties meer (hoeven) uitvoeren. Het door Helmuth von Moltke gewijzigde Schlieffen-plan respecteerde in 1914 de Nederlandse neutraliteit, waardoor de Eerste Wereldoorlog Nederland – althans in militair opzicht – voorbijging. Toch waren het de aan deze oorlog voorafgaande internationale spanningen, maar vooral de Eerste Wereldoorlog zelf, die de stoot gaven tot, en de ontwikkeling bepaalden van, de eerste georganiseerde militaire inlichtingendienst in Nederland. De kort voor de Eerste Wereldoorlog opgerichte derde sectie van de generale staf, in de wandeling GS III genoemd, kan beschouwd worden als de ‘moeder van alle Nederlandse inlichtingendiensten’: niet alleen kwam uit deze sectie via allerlei tussenstadia de huidige MID voort, maar ook de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) en tot op zekere hoogte de in 1994 opgeheven Inlichtingendienst Buitenland (IDB).

Deze geschiedenis van de Nederlandse militaire inlichtingendiensten is voor het overgrote deel gebaseerd op bij vele en uiteenlopende onderdelen van het ministerie van Defensie aangetroffen archiefmateriaal. Gesprekken met (oud-) medewerkers van de militaire inlichtingendienst(en) droegen bij aan het inzicht van de auteur en aan een zo gericht mogelijke raadpleging van het omvangrijke materiaal. Volledigheid kon echter niet worden bereikt en is ook niet nagestreefd. Delen van het archiefmateriaal waren (nog) ontoegankelijk (bijvoorbeeld een deel van het archief Veiligheid van de Koninklijke Landmacht) of ontbraken geheel (bijvoorbeeld enkele tienjaar-blokken van het archief Inlichtingen van de Koninklijke Luchtmacht).

In dit boek wordt vooral aandacht besteed aan factoren die institutionele ontwikkelingen op het gebied van het militaire inlichtingenwerk hebben ingeleid of omgebogen. Daarnaast zal de taakinhoud van de respectieve gebieden *inlichtingen* en *veiligheid* worden besproken, terwijl ook de werkwijze op die terreinen aandacht zal krijgen – een en ander voorzover zich dat verdraagt met de wettelijk voorgeschreven geheimhouding van bronnen en actuele modus operandi. Daarbij zal vanzelfsprekend de terughoudendheid toenemen naarmate de actualiteit dichterbij komt.

De rode draad door het boek is de discussie over de vraag hoe centraal of decentraal de militaire inlichtingendienst(en) georganiseerd moest(en) worden. Begonnen als eenmansbedrijf kreeg GS III vlak voor de Tweede Wereldoorlog te maken met een aanzet tot de inrichting van decentrale inlichtingen- en veiligheidsonderdelen bij ‘de troep’. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg het

INLEIDING

decentrale denken de overhand, wat resulteerde in drie afzonderlijke militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Sinds de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten van 1987 worstelde de Militaire Inlichtingendienst met de vraag, hoe vorm moest worden gegeven aan die ene, centrale en geïntegreerde dienst die de politiek had geëist. Het voorlopig laatste antwoord op die vraag is de reorganisatie waarmee in september 1999 een begin is gemaakt.

Tot de Eerste Wereldoorlog

Voorafgaand aan en tijdens de Tiendaagse Veldtocht had, zoals in de inleiding gemeld, personeel van de Koninklijke Marechaussee inlichtingen verzameld voor het Nederlandse veldleger. Afgaand op de korte tijdsspanne en op het feit dat de met de Kondschapdienst belaste militairen hun berichten rechtstreeks meldden aan de chef van de staf van het veldleger¹, mag men aannemen dat de verkregen inlichtingen vooral of wellicht uitsluitend gekwalificeerd kunnen worden als tactische en/of gevechtsinlichtingen (gesteldheid van het terrein, bewapening en verplaatsing van de vijand). Van die Kondschapdienst, die in feite niet één dienst was maar eerder een geheel van verleende diensten, werd na de afscheiding van België in de negentiende eeuw niets meer vernomen.

Het is aannemelijk dat het verloop van de Frans-Duitse oorlog van 1870 veler ogen heeft geopend voor het belang van militair inlichtingenwerk. Dat was zeker het geval in Frankrijk, waar de legerleiding op dat gebied een forse inhaalmanoeuvre moest uitvoeren om tegenwicht te bieden aan de Duitse militaire inlichtingendienst, die onder de auspiciën van de chef van de generale staf *Graf* von Moltke door Wilhelm Karl Stieber in het leven was geroepen². Dat was ook het geval in Nederland, waar het Algemeen Stafbureau van de generale staf vanaf het begin van de jaren 1870 min of meer systematisch gegevens begon te verzamelen over de krijgsmacht en de defensieorganisatie in het algemeen van de Europese landen. Zo bevatte het door het Algemeen Stafbureau beheerde dossier *Vreemde legers en Afschriften* van 1872 rapporten en gegevens over Britse militaire oefeningen en over de Britse legerorganisatie; anderzijds ook een rapport over het Zwitserse Departement van Oorlog en een rapport over de reorganisatie van de artillerie van het Noord-Duitse Bondsleger. Deze rapporten waren afkomstig van de Buitenlandse Dienst en werden de generale staf toegezonden via de minister van Oorlog dan wel via diens secretaris-generaal.³ In 1878 bijvoorbeeld ontving de chef van de generale staf via de minister van Oorlog de begroting van het Oostenrijks-Hongaarse

departement van Oorlog voor het jaar 1878, die naar Den Haag was gezonden door de Nederlandse gezant in Wenen.

Het dossier *Vreemde legers en Afschriften* dankte zijn naam aan het feit dat de daarin vastgelegde gegevens afkomstig waren uit twee soorten bronnen: enerzijds de Buitenlandse Dienst en anderzijds open bronnen, dat wil zeggen uittreksels ('afschriften') van voornamelijk buitenlandse militaire tijdschriften. Zo bevatte het dossier het Oostenrijks-Hongaarse 'Reglement van 17 juli 1878 op het leger te velde', overgenomen uit de 'Revue Militaire de l'Etranger' van 14 juni 1879⁴, maar ook uit buitenlandse militaire tijdschriften geëxcerpeerde gegevens omtrent bijvoorbeeld de Engelse marine (bepantsering, geschut etc.) en over mobilisatieregelingen in Duitsland, Frankrijk en België.⁵

Ondanks de uit het dossier blijkende veelzijdige belangstelling van de generale staf lijkt het erop dat vooral tegen het einde van de negentiende eeuw de ontwikkelingen in het naar expansie strevende Duitsland met meer dan gewone aandacht werden gevolgd. In 1899 bijvoorbeeld ontving de generale staf van de Nederlandse gezant in Berlijn het bericht dat het ontwerp van wet tot reorganisatie en uitbreiding van het Duitse leger door de Rijksdag was aangenomen. Bijgevoegd waren de relevante stukken: dagbladberichten en verslagen van de discussies in de Rijksdag⁶.

Toen aan het begin van de twintigste eeuw de internationale spanningen gingen oplopen, met name na de Marokko-crisis van 1905, nam de behoefte aan inlichtingen kennelijk toe en kon niet meer volstaan worden met de toch nogal algemene en afstandelijke gegevens die in het dossier *Vreemde legers en Afschriften* werden bijeengebracht. De Kondschapsdienst werd weer tot leven gewekt, zij het nu in een wat andere en meer georganiseerde vorm. Op verzoek van en in overleg met de chef van de generale staf vaardigde de minister van Financiën in mei 1906 'Aanwijzingen nopens den Kondschapsdienst' uit, bedoeld voor douaneambtenaren langs de grenzen. De 'Aanwijzingen' bevatten voorschriften hoe douaneambtenaren die daarvoor door hun chefs geschikt werden geacht, onder geheimhouding ingeschakeld moesten worden bij de kondschapsdienst. Deze ambtenaren moesten, wanneer zij eenmaal gerecruteerd waren, 'in tijden van politieke verwickelingen in het buitenland' hun bijzondere aandacht richten op 'hetgeen in het aangrenzende vreemde land op militair gebied voorvalt'. Zodra zij er lucht van zouden krijgen dat vreemde troepen aan de Nederlandse grens werden samengetrokken, moesten zij daarvan onmiddellijk de chef van de generale staf en/of de dichtstbij wonende brigadecommandant

van de Koninklijke Marechaussee op de hoogte brengen. Nuchterheid maar ook ambtelijke zorgvuldigheid klinken door in de slotalinea van de 'Aanwijzingen': 'Men hoede zich voor overdrijving in de berichten (...) doch houde anderzijds in het oog dat zelfs schijnbaar nietige berichten van militaire aard van veel waarde kunnen zijn voor het legerbestuur'.⁷

In de daaropvolgende jaren vond een verdere systematisering van de Kondschapdienst plaats, al was er nog steeds geen sprake van een 'dienst' als organisatorische eenheid. In 1909 was het de minister van Oorlog die aan de chef van de generale staf en diens ondercommandanten 'Aanwijzingen voor den Kondschapdienst' gaf. Interessant is dat het nu niet langer alleen om ambtenaren (van douane, marechaussee en telegraafkantoren) ging, maar ook om burgers (vrijwilligers), door de minister 'particuliere kondschappers' genoemd. Voor het selecteren, werven en begeleiden (in hedendaags vakjargon: spotten, recruteren en runnen) van deze particuliere kondschappers had de minister in zijn 'Aanwijzingen' gedetailleerde richtlijnen opgesteld. Nauwkeurig gaf hij daarin aan, welke categorieën burgers in aanmerking kwamen voor het verrichten van kondschapdiensten. Dat waren in het algemeen mensen die op natuurlijke wijze in contact kwamen of konden komen met buitenlanders, zoals veldwachters, veehandelaren, hotelhouders, marskramers en personen met relaties (familie of anderszins) aan de andere kant van de grens. Daarbij gaf de minister er de voorkeur aan dat de kandidaten hun militaire dienstplicht vervuld hadden. Bovendien moesten de beoogde kondschappers Nederlander zijn en 'vertrouwde personen die er een eer in stellen (...) hun vaderland te dienen'.

Duidelijk komt naar voren, dat de minister niet een inlichtingendienst als organisatorische eenheid voor ogen had, maar eerder een samenstel van decentrale netwerken, waarbinnen elk van de divisiecommandanten verantwoordelijk was voor zijn eigen netwerk. Bij hen berustte de verantwoordelijkheid voor de selectie van geschikte kandidaten, zij het dat het advies van de plaatselijke burgemeester daarbij zwaar woog. Het benaderen, aanwerven en instrueren van de 'particuliere kondschappers' was echter een zaak die geheel buiten de burgemeester om door of namens de divisiecommandanten moest gebeuren. Omdat het niet erg voor de hand ligt dat divisiecommandanten persoonlijk als begeleiders van informanten optraden, komt hier waarschijnlijk voor het eerst in de geschiedenis een min of meer gespecialiseerde inlichtingen-officier naar voren die door zijn commandant met deze *humint*-taak werd belast. Die taak was: de informanten instrueren met het oog op hun veiligheid en vooral

hen duidelijk maken waarop zij moesten letten. Waar worden troepen langs de grens geconcentreerd? Is het cavalerie of infanterie? Wat is de sterkte, in welke richting gaan ze? – dat waren zo de vragen waarop de kondschappers antwoorden moesten zien te vinden. Ook de stemming onder de bevolking aan de andere kant van de grens werd van belang geacht. Deze inlichtingen moesten als het Nederlandse leger nog niet was gemobiliseerd, schriftelijk, of in spoedeisende gevallen telegrafisch gemeld worden aan de chef van de generale staf. Was de mobilisatie eenmaal een feit, dan moesten de inlichtingen rechtstreeks doorgegeven worden aan de commandant van de meest nabij gelegen legereenheid. Om zich in laatstgenoemd geval te kunnen legitimeren, kregen de kondschappers een penning uitgereikt waarvan vorm en opschrift de militaire commandanten bekend was. Werd de toestand nog ernstiger en brak de oorlog daadwerkelijk uit, dan zou de kondschappers gevraagd worden zich rechtstreeks ter beschikking te stellen van 'iedere militaire commandant die hun diensten vraagt.

Er was blijkens de 'Aanwijzingen' goed nagedacht over taak, werkwijze en beheer van de 'particuliere kondschappers'. Eén aspect echter had duidelijk minder aandacht gekregen: de bescherming van de identiteit van de betrokkenen, en dus van hun veiligheid. Zo waren de divisiecommandanten verplicht een lijst met de identiteit van 'hun' kondschappers, met naam, voornaam, adres en eventuele bijzonderheden als talenkennis, aan de chef van de generale staf bekend te maken, die vervolgens op zijn beurt deze lijsten verwerkte tot een verzamellijst voor de minister van Oorlog. Afschrift van deze verzamellijst (dus bevattende het totale bestand aan kondschappers met naam en toenaam) werd gestuurd naar de divisiecommandanten en naar de Inspecteurs van de Koninklijke Marechaussee en van de cavalerie. Een en ander kwam erop neer dat zich binnen de defensieorganisatie op zijn minst acht van dergelijke lijsten met hoogst kwetsbare gegevens bevonden. Het kan zijn dat deze gang van zaken noodzakelijk werd geacht om de nadelen van de decentrale opzet te ondervangen, maar dat neemt niet weg dat dit ten koste ging van de bronbescherming.⁸

De kondschapdienst, zowel in zijn ambtelijke (marechaussee, douane en telegraafdienst) als 'particuliere' variant, was uitsluitend bedoeld om *militaire* inlichtingen te verkrijgen. De behoefte aan *politieke* inlichtingen begon zich te doen gevoelen naarmate het keizerlijke Duitsland met meer klem de dit land – althans in eigen ogen – toekomende plaats onder de zon begon op te eisen. Mogelijk was de reis naar Marokko van de Duitse oorlogsbodem 'Panther' (de

‘Panthersprong’) de directe aanleiding voor de chef van de generale staf, generaal C.J. Snijders, om zich meer dan voorheen te bekommeren om ontwikkelingen in de internationale politieke verhoudingen. In een brief van eind juli 1911 aan de minister van Oorlog wees hij erop dat hij volgens zijn ‘instructie voor tijd van vrede’ de verplichting had zoveel mogelijk te letten op ‘de tekenen die betrekking hebben op de internationale politieke verhoudingen van het tijds-gewricht en dat hij met het oog daarop de minister van Oorlog kon vragen om de daartoe benodigde inlichtingen. Afgezien van de inlichtingen die de minister hem toezond, aldus Snijders (die hiermee waarschijnlijk doelde op de eerder genoemde berichten van de Buitenlandse Dienst), moest hij het doen met berichten uit kranten en tijdschriften. Om zich aan de hand van vollediger en vooral betrouwbaarder materiaal te kunnen oriënteren, zou hij graag inzage krijgen in de ‘portefeuille met politieke mededelingen’ die door het ministerie van Buitenlandse Zaken aan sommige ministers werd toegezonden. Hij verzocht de minister van Oorlog daartoe zijn bemiddeling te verlenen.⁹

De ‘Panthersprong’ had de aandacht van de legerleiding voor internationale politieke ontwikkelingen gestimuleerd, vooral voor de bedoelingen (*intentions* in het inlichtingenjargon) van Duitsland. Tegelijkertijd was ook de behoefte aan inlichtingen over de militaire potentie (de *capabilities*) van het Keizerrijk toegenomen. Zo maakte speciaal met het oog daarop kapitein der artillerie jhr. J.H. Roëll nog in hetzelfde jaar 1911 een intensieve verkenningstocht door Duitsland, waarover hij uitgebreid rapporteerde.¹⁰ Tekenend voor de Nederlandse beduchtheid voor het opkomende Duitsland en zijn koloniale aspiraties was de missie die in 1912 werd uitgevoerd door eerste luitenant C.J. Sixma baron van Heemstra. Hij kreeg de opdracht – volgens de overlevering van minister van Oorlog H. Colijn persoonlijk – inlichtingen te verzamelen over de Duitse penetratie in Azië én over opstandige volksbewegingen in Nederlands-Indië. Hij bezocht onder meer Bali, Lombok, Borneo en Celebes, waarna hij naar China reisde. Hij besteedde vooral aandacht aan de nadrukkelijke manier waarop de Duitsers zich in zijn ogen in China manifesteerden. Na een afwezigheid van bijna een jaar meldde Van Heemstra zich in december 1912 weer bij het ministerie van Oorlog¹¹.

Van zijn kant drong bovendien de chef van de generale staf, luitenant-generaal C.J. Snijders, er bij de regering op aan, in enkele Europese hoofdsteden – vooral die van de omringende grote mogendheden Engeland, Duitsland en Frankrijk – militaire attachés te plaatsen. Pas nadat de oorlog daadwerkelijk

was uitgebroken werd aan Sniijders' verlangen op termijn tegemoet gekomen en werden er na enkele jaren militaire attachés geplaatst in Londen, Parijs en Berlijn, alsook in het evenals Nederland neutrale Zwitserland.¹²

Het is aannemelijk dat de 'Panthersprong' ook de behoefte aan maritieme inlichtingen deed toenemen. Een daartoe begin februari 1912¹³ in het leven geroepen maritieme kondschaftsdienst, evenmin als de al genoemde kondschaftsdiensten een echte organisatie, maakte gebruik van de diensten van de koopvaardij, het loodswezen en de visserij, om enig zicht te krijgen op de posities en bewegingen van buitenlandse oorlogsschepen in de Noordzee.¹⁴ Aannemelijk is bovendien dat men vooral de aandacht richtte op de snel groeiende Duitse oorlogsvloot.

In het jaar 1911 werd voor het eerst ook iets zichtbaar van de andere kant van de inlichtingenmedaille, het contra-inlichtingenwerk, dat wil zeggen het tegengaan van de inlichtingen-activiteiten van andere landen, in dit geval van Duitsland. De Nederlandse gezant in Londen had midden december gemeld, dat er 'wederom' in Londen een Duitser was aangehouden wegens spionage. Bij huiszoeking waren bij deze Duitse spion brieven aangetroffen die afkomstig waren van een zekere Petersen in Rotterdam en die 'compromitterende vragen' bevatten. Deze melding, die door Buitenlandse Zaken aan minister van Oorlog Colijn was toegestuurd, was door de laatste doorgezonden aan de minister van Justitie, met het verzoek een onderzoek naar deze Petersen in te stellen. De chef van de generale staf ontving daarvan afschriften¹⁵, kennelijk bedoeld als waarschuwing dat ook Nederland niet gevrijwaard was van Duitse spionage.

Het is plausibel dat de zich in 1911 manifesterende internationale spanningen niet alleen de verschillende nog betrekkelijk ongecoördineerde inlichtingen*in-spanningen* hebben gestimuleerd, maar ook de stoot hebben gegeven tot de instelling van de voorloper van de eerste militaire inlichtingendienst. In november van dat jaar namelijk werd de kapitein der artillerie W.J.C. Schuurman gedetacheerd bij de chef van de generale staf, die hem in juni 1912 belastte met de oprichting van wat enigszins leek op een militaire inlichtingendienst. Zoals al uit zijn brief aan Colijn was gebleken volgde Sniijders de ontwikkelingen in de internationale politiek met grote belangstelling. Het was Schuurman die ervoor zorgde dat relevante knipsels uit kranten en tijdschriften werden verzameld en samengevat in een overzicht, dat vervolgens werd toegezonden aan Sniijders en diens afdelingshoofden. Het is niet duidelijk of Schuurman ook inzage kreeg in de 'portefeuille met politieke mededelingen' waarom Sniijders had verzocht.

Schuurmans detachering eindigde in november 1912. De kapitein der infanterie J.H. Hardenberg nam diens functie over, met de opdracht het werk van Schuurman voort te zetten en uit te breiden. De tot dan toe naamloze dienst ging *Studiebureau Vreemde Legers* heten, wat aangeeft dat Hardenberg niet alleen – zoals Schuurman had gedaan – de politieke *intentions* van potentiële tegenstanders trachtte te volgen, maar ook gegevens over de *capabilities* systematischer dan voorheen ging bestuderen. Of er gelijktijdig met het Studiebureau Vreemde Legers bij de marinestaf een soortgelijk studiebureau werd ingesteld, is niet duidelijk. Wel ligt het voor de hand dat mogelijk onder een andere benaming een marineofficier werd belast met het bundelen en verspreiden van de maritieme kondschapsberichten.

De toenemende stroom van soms gedetailleerde vragen afkomstig van minister van Oorlog Colijn, zelf oud-beroepsofficier, leidde ertoe dat het eenmansbureau van Hardenberg de vraag niet aankon. Vandaar dat hij de medewerking van collega-officieren van de generale staf inriep om hem op een veelheid van terreinen bij te staan: organisatie, bewapening, mobilisatievoorbereiding, opleidingen etcetera. Hardenbergs bureau werd op die manier het knooppunt van een netwerk van ongeveer dertig specialisten, die ieder op hun terrein de ontwikkelingen in het buitenland probeerden te volgen. Hun bevindingen werden eenmaal per half jaar door de zorg van Hardenberg vastgelegd in informatiemappen. Deze manier van werken maakte het in elk geval mogelijk, sneller en gemakkelijker dan voorheen de antwoorden te vinden op de vragen van Colijn.

In oktober 1913 werd Hardenberg opgevolgd door de 1e luitenant der cavalerie H.A.C. Fabius. Anders dan zijn voorganger wachtte Fabius niet af welke vragen het Studiebureau Vreemde Legers voorgelegd zou krijgen. Hij ging ertoe over maandelijks een 'Militair-politiek overzicht' samen te stellen, dat vanaf medio 1914 werd opgenomen in de *Militaire Spectator* – een omstandigheid die erop wijst dat Fabius zijn overzichten grotendeels, zo niet geheel, samenstelde uit open bronnen. Achter genoemd overzicht bevatte de *Militaire Spectator* soms 'Korte mededelingen omtrent militaire zaken in verschillende landen', die uitsluitend van militair-technische aard waren.¹⁶

Op 25 juni 1914 werd Fabius' bureau formeel omgezet in een afdeling (de derde) van de generale staf, in de wandeling aangeduid als GS III.¹⁷ Deze datum kan gelden als de formele oprichtingsdatum van GS III als militaire inlichtingendienst. Maar ondanks deze statusverhoging bleef Fabius aan het hoofd staan van een eenmansbedrijf, tot in augustus 1914 de oorlog begon.

De Eerste Wereldoorlog

Sinds het begin van de twintigste eeuw, maar vooral sinds 1911, waren de indicaties dat de oplopende internationale spanningen zich in een Europese oorlog zouden kunnen ontladen in aantal toegenomen. De Balkan-oorlogen van 1912 en 1913 onderstreepten dat gevaar nog eens. In dat gespannen politieke klimaat waren de instelling van de kondschapsdiensten bij leger en marine, de toenemende aandacht voor de internationale toestand en de ontwikkelingen daarin, Snijders' aandringen op het benoemen van militaire attachés, de instelling van het Studiebureau Vreemde Legers en de oprichting tenslotte van GS III evenzovele uitingen van een grote en toenemende behoefte aan inlichtingen, zowel op internationaal politiek als op militair gebied.

Dat Nederland eind juli 1914 zo prompt kon mobiliseren en daarmee adequaat reageren op de internationale ontwikkelingen was echter niet te danken aan Fabius' GS III. Ook de aan hem rapporterende ambtelijke en civiele kondschapsdiensten waren kennelijk niet in staat gebleken de 'early warning'-berichten te leveren waarvoor zij mede waren opgericht¹. Het was de voormalig KNIL-officier J.J. Le Roy, directeur van de Deutsch Niederlandische Telegrafengesellschaft in Keulen, die zijn privé-relatie majoor M.D.A. Forbes Wels waarschuwde voor Duitse oorlogsvoorbereidingen². Deze laatste, sous-chef van de staf van het Veldleger, ontving op zijn privé-adres in Wassenaar in de nacht van zaterdag 25 op zondag 26 juli een telegram van Le Roy met de maleise tekst 'Api, api' (vuur) – de afgesproken tekst om aan te geven dat Duitsland met zijn mobilisatie was begonnen³. Nog diezelfde dag, zondag 26 juli 1914, besloot minister van Oorlog N. Bosboom het waarschuwingstelegram A aan de militaire bevelhebbers te zenden. De volgende dag, maandag 27 juli, kwam Snijders terug van een vakantie in Noorwegen. Op 31 juli werd hij benoemd tot opperbevelhebber van land- en zeemacht (OLZ). Op 1 augustus verklaarde Duitsland aan Rusland de oorlog; op 4 augustus trokken Duitse troepen België binnen in het kader van het offensief tegen Ruslands bondgenoot Frankrijk.

Dezelfde dag verklaarde Frankrijks bondgenoot Engeland de oorlog aan Duitsland. De Eerste Wereldoorlog was niet meer tegen te houden.

De Eerste Wereldoorlog bracht de ontwikkeling van GS III in een stroomversnelling. Snijders zag zeer duidelijk het belang van een goede inlichtingenvoorziening voor het neutrale Nederland temidden van de oorlogvoerende mogelijkheden. Hij stelde Fabius, die nog steeds eerste luitenant was, begin augustus een tiental officieren ter beschikking, waaronder kapiteins en een of meer majoors. Deze situatie, die in de hiërarchische militaire organisatie zeer ongebruikelijk was, bleek al spoedig onwerkbaar. Het resultaat van een gesprek hierover tussen Fabius en Snijders was dat de genoemde officieren een andere bestemming toegewezen kregen en dat Fabius op uitdrukkelijk verzoek van Snijders aanbleef. Dit betekende dat hij opnieuw in zijn eentje de afdeling GS III vormde. Dit gaf hem overigens wel de gelegenheid GS III naar eigen inzicht in te richten en medewerkers aan te trekken.

Fabius' belangrijkste medewerker was de 1e luitenant der artillerie C.A. van Woelderen, die na een ongeval uit de actieve militaire dienst eervol was ontslagen. Gedurende meer dan vier jaar zou deze als diens chef-staf nauw met Fabius samenwerken, om hem ten slotte als hoofd van GS III op te volgen. Met steun van Snijders kon het personeelsbestand van GS III vervolgens vrij snel worden uitgebreid, zodanig dat de sectie in november 1918 uit 25 personen bestond, waarvan twaalf officieren.⁴

Taken GS III

Het takenpakket van GS III viel uiteen in twee componenten. Voortgekomen uit het Studiebureau Vreemde Legers nam de sectie al snel na de mobilisatie naast de inlichtingentaak ook de veiligheidstaak op zich, toen nog contra-spionage geheten. Dat laatste had te maken met het feit dat voor de Nederlandse regering het handhaven van de neutraliteit prioriteit nummer één was. Dit bracht met zich mee dat spionageactiviteiten van de oorlogvoerende landen op Nederlands grondgebied tegengegaan moesten worden – al was het maar om verwijten te voorkomen dat Nederland de ene of de andere partij bevoordeelde door die activiteiten toe te staan.

De twee componenten *inlichtingen* en *veiligheid* (waaronder contra-inlichtingen) zijn vanaf 1914 tot heden steeds de pijlers van de militaire inlichtingendienst(en) geweest.

Beide ressorts worden hieronder nader gezien, waarbij met name wordt nagegaan uit welke bronnen GS III vanaf het begin van zijn bestaan kon putten. Ook wordt aandacht besteed aan de vraag in welke vormen van rapportage – in het huidige spraakgebruik ‘producten’ – GS III zijn verworven kennis en inzichten verspreidde.

Het ressort Inlichtingen

In de nazomer en herfst van 1914 was de eerste zorg van Fabius en Van Woelderens het opzetten van de inlichtingendienst. Voorop stond daarbij het tot ontwikkeling brengen van de bronnen waaruit de benodigde inlichtingen geput konden worden. In de eerste plaats ging het om open bronnen: boeken, tijdschriften en kranten. Voor het Studiebureau Vreemde Legers waren dit soort bronnen eigenlijk de enige geweest, terwijl ook GS III in het begin geen andere bronnen dan deze tot zijn beschikking had. Dat dwong Fabius en de zijnen ertoe ze maximaal te benutten, waardoor GS III op dit gebied een aanzienlijke expertise ontwikkelde. In de populaire voorstelling van ‘geheime diensten’ zijn het uitsluitend spionnen en geheime agenten die het materiaal aandragen waarop inlichtingendiensten hun berichtgeving baseren. In werkelijkheid vormen open bronnen voor alle – vroegere en huidige – inlichtingendiensten het onmisbare materiaal dat aan praktisch iedere analyse ten grondslag ligt. Zo leverde het zorgvuldig lezen van buitenlandse dagbladen en tijdschriften GS III soms onverwacht nauwkeurige informatie op over de strijdende partijen. Uit de in Duitse kranten gepubliceerde verlieslijsten konden bijvoorbeeld vele details worden afgeleid over de opbouw van de Duitse militaire organisatie, terwijl het spellen van overlijdensadvertenties van gesneuvelde militairen in Franse bladen soortgelijke informatie prijs gaf over de Franse legerorganisatie.⁵

Wanneer het er om gaat antwoorden te vinden op specifieke en meer gedetailleerde vragen, hebben inlichtingendiensten meestal behoefte aan gegevens die aanvullen wat uit open bronnen al bekend was. Op dat moment komen de hierboven genoemde spionnen en geheime agenten letterlijk en figuurlijk om de hoek kijken, zij het dat dit wel zeer bijzondere species zijn van het genus menselijke bron. Inlichtingen die met behulp van menselijke

bronnen worden ingewonnen, worden in de vaktaal aangeduid als *human sources intelligence*, of kortweg *humint*. GS III had op dit gebied in de loop van de Eerste Wereldoorlog verschillende ijzers in het vuur: de kondschapsdienst(en), de overigens pas medio 1916 benoemde militaire attachés, enkele ‘legal travelers’ (personen die zakelijk of privé interessante reizen maakten en bereid waren daarover met GS III van gedachten te wisselen) en ten slotte, naarmate de oorlog langer ging duren, naar Nederland gevluchte en geïnterneerde deserteurs van uiteenlopende oorlogvoerende landen, die door GS III werden ondervraagd en wier antwoorden het algemene inlichtingenbeeld soms van treffende details konden voorzien. Aan elk van deze *humint*-varianten zullen we nadere aandacht geven.

Kondschapsdiensten

De kondschapsdiensten, de ambtelijke zowel als de ‘particuliere’, waren zoals al eerder opgemerkt niet een organisatie in de volle betekenis van het woord, maar een netwerk van informanten. Ze waren aanvankelijk decentraal ‘opgehangen’ aan de divisiecommandanten. Het lijkt erop (pertinente documenten dienaangaande ontbreken) dat GS III bij of vlak na zijn oprichting als centraal verzamel- en distributiepunt van kondschapsberichten ging fungeren. Een brief van de opperbevelhebber aan de commandant van het veldleger wijst in elk geval in die richting. In november 1914 maakte hij melding van zijn behoefte aan een beter inzicht in de militaire sterkte van de oorlogvoerende mogendheden langs of in de buurt van de Nederlandse grenzen. Met het oog daarop deed hij het verzoek om met name de kondschapsdienst van de grensbewaking (de Koninklijke Marechaussee) in te schakelen om gegevens te verzamelen over samenstelling, soort en sterkte van de bedoelde troepen, en die aan hem toe zenden.⁶ Al in de volgende maand distribueerde GS III – Inlichtingendienst het soort berichten waar Snijders om had gevraagd: gegevens over de Beierse grenswacht aan de andere kant van de grens met België; mededelingen over Duitse militaire operaties, samenstelling van de desbetreffende legers en gegevens over de Duitse bezettingsmacht in België. Al eerder, als om de Nederlandse neutraliteit in het conflict te bevestigen, had de dienst een rapport getiteld ‘Nadere bijzonderheden over het Engelsche leger’ verstuurd.⁷ Sommige berichten onderstrepen nog eens dat bij het begrip kondschapsdienst bepaald niet zozeer aan geheime agenten, maar eerder aan een combinatie van infor-

manten en tactische verkenningen gedacht moet worden. In een rapport van januari 1915 bijvoorbeeld is sprake van een veldonderzoek 'voor zover zulks met den kijker is waar te nemen' naar de ijzerdraadversperring die de Duitsers hadden aangebracht aan de Belgische kant van de grens in Noord-Brabant.⁸ Oftoen al bekend was dat deze versperring onder stroom stond is niet duidelijk. Het rapport maakt er in elk geval geen melding van.

Op grond van het zeer schaarse materiaal laat zich niet met zekerheid vaststellen hoe bij de Koninklijke Marine de inlichtingenactiviteiten waren georganiseerd. Wat men de maritieme kondschapdienst zou kunnen noemen en waarvan de kustwacht waarschijnlijk een onderdeel vormde, heeft in de archieven te weinig sporen nagelaten om uitspraken daarover te kunnen onderbouwen⁹. Wel is het zo, dat er eind 1914 een inlichtingendienst van de marinestaf was die een overzicht distribueerde van de vijandelijkheden ter zee in de periode november-december 1914. Daar dit overzicht zich bevindt in het geheim archief van het toenmalige IIIe Legerkorps, is het waarschijnlijk dat de distributie door GS III is verzorgd, waarschijnlijker in elk geval dan dat de inlichtingendienst van de marinestaf rechtstreeks aan een legeronderdeel zou rapporteren.¹⁰ De veronderstelde gang van zaken zou bovendien sporen met de omstandigheid dat GS III de contacten onderhield niet alleen met de in Nederland geaccrediteerde militaire attachés¹¹ maar ook met de marineattachés.¹² Of achter de aanduiding *Marinestaf – Inlichtingendienst* meer schuil ging dan een daartoe aangewezen Inlichtingen Officier (IO) is niet duidelijk; waarschijnlijk is het niet.¹³

Attachés

Hierboven is al het instituut militaire (en marine) attachés aangeroerd, naast de kondschapdienst een tweede *humint*-activiteit die door GS III werd gecoördineerd. De chef van de generale staf C.J. Snijders had, zoals bekend, al in 1911 aangedrongen op het accrediteren van Nederlandse militaire attachés, vooral in de omringende landen. Dat was toen nog zonder resultaat gebleven. Pas in 1916 nadat minister van Oorlog Bosboom in de ministerraad als pleitbezorger voor Snijders en GS III was opgetreden, ging de ministerraad akkoord met het benoemen van militaire attachés in Berlijn, Parijs en Londen. Bovendien nam de ministerraad Colijns advies over om ook in het neutrale Zwitserland een attaché te accrediteren. In de loop van 1916 kwamen de attachés in

hun respectieve standplaatsen aan, allen hoofdofficieren van de landmacht, behalve de attaché in Londen die afkomstig was van de marine. In het volgende jaar werd het aantal attachés met twee uitgebreid: een van de landmacht in Londen en een van de marine in Berlijn. Totdat het instituut militaire attaché bij Koninklijk Besluit van 20 oktober 1917 formeel werd ingesteld, luidde de voorlopige algemene opdracht aan de attachés 'een studie te maken van de huidige oorlog in een andere, vreemde omgeving'.¹⁴ Ze kregen hun opdrachten van de chef van de generale staf, waarbij het voor de hand ligt dat GS III een belangrijke vooral coördinerende rol speelde bij het formuleren van de *requirements* en bij het *briefen* en *debriefen* van de attachés. In 1946 terugblikkend op zijn GS III-periode merkte de toen gepensioneerde generaal Fabius dan ook op dat GS III als de eigenlijke beheerder van de militaire attachés optrad.¹⁵

In hun (geheime) instructie kregen de militaire attachés limitatief voorgeschreven van welke bronnen zij zich mochten bedienen. Dat waren officiële publicaties van het gastland, zoals wetten en verordeningen, parlementaire verslagen, publicaties in vakbladen, mededelingen van de legerleiding, publieke discussies bijvoorbeeld in dagbladen over landsverdediging of oorlogvoering, persoonlijke waarnemingen en ten slotte gesprekken met officiële vertegenwoordigers van krijgsmacht en bestuur van het gastland.¹⁶ Er was dus geen sprake van dat de militaire attachés zich ook nog zouden bezig houden met geheim inlichtingenwerk als het rekruteren en 'runnen' van agenten of informanten. Wel speelde een enkele attaché soms een bemiddelende rol tussen een 'legal traveler' en 'het Voorhout', het aan het Lange Voorhout in Den Haag gelegen hoofdkwartier van de generale staf en daarmee ook van GS III. Zo was het aan de net enkele maanden in Parijs geaccrediteerde majoor van de generale staf R.B.A.N. de Quay te danken dat de kleurrijke geleerde, avonturier en journalist L.H. Grondijs een bezoek aan Fabius bracht en hem verslag deed van onder meer de gevechten rond Verdun in 1916.¹⁷ Waarschijnlijk is op dit verslag – later misschien nog schriftelijk bevestigd – het rapport GS III No. 3276 gebaseerd, dat een beschrijving geeft van de 'Aanvalsmethoden van de Deutsche infanterie aan de hand van de gevechten bij Verdun tussen 21 februari en 15 april'.¹⁸

Maar ook de militaire attachés zelf droegen hun inlichtingensteentje bij. Het overgrote deel van hun rapportage is verloren gegaan, maar uit een enkel bewaard gebleven rapport van GS III is op te maken dat rapportage van die attaches er de grondslag van is geweest. Een 'Beknopt verslag van een bezoek aan het Minenwerfer-Ersatz-Regiment te Markendorf (Provincie Branden-

burg)' bijvoorbeeld was gebaseerd op een bericht van de militaire attaché in Berlijn luitenant-kolonel T.F.J. Muller Massis.¹⁹

Niet alleen de Nederlandse militaire attachés leverden hun bijdrage aan het inlichtingenproduct van GS III. Ook in Nederland geaccrediteerde militaire attachés van de oorlogvoerende landen waren voor de inlichtingendienst evenzovele inlichtingenbronnen. Zij beschouwden het neutrale Nederland als een uitkijk- en luisterpost van waaruit ze het doen en laten van hun tegenstanders konden observeren, al dan niet met behulp van geheime medewerkers. Het leek Fabius een goede gedachte dat gastland Nederland zou meeprofiten van de kennis die de verschillende militaire attaches hadden opgedaan. Nederlands neutrale positie kwam hem daarbij in zoverre te hulp, dat hij met een beroep op die neutraliteit de militaire attachés uitnodigde iedere inbreuk daarop – bijvoorbeeld door spionage – aan hem te melden. Door zo de attachés tegen elkaar uit te spelen, kwam GS III heel wat te weten over de oorlogvoerende partijen, over de stand van zaken aan de fronten, over *capabilities* en *intentions*.²⁰

Deserteurs

In hoeverre de verhoren van in Nederland opgevangen en geïnterneerde deserteurs voor GS III waardevol *humint*-materiaal opleverden, is aan de hand van de bewaard gebleven archiefresten eigenlijk niet vast te stellen. Het is mogelijk dat een rapport als 'Tactische gegevens ontleend aan de laatste gevechten bij de Somme' geheel of gedeeltelijk op mededelingen van deserteurs is gebaseerd, maar zeker is dat niet.²¹ Fabius laat zich in zijn al genoemde terugblik echter positief uit over deze *humint*-variant. Met name noemt hij de positieve resultaten van de verhoren van deserteurs uit de Duitse marine, die het mogelijk maakten de duikbootoorlog praktisch op de voet te volgen. 'Op een paar duikboten na wisten wij precies de stand', aldus Fabius.²²

Censuur en verbindingsinlichtingen

Behalve van open bronnen en de diverse soorten menselijke bronnen kon GS III zich tijdens de Eerste Wereldoorlog bedienen van controle op de communicatiemiddelen, anders gezegd van postcensuur, het aftappen van telefoons

en het onderscheppen van draadloos berichtenverkeer. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werden deze activiteiten uitgevoerd door een aparte afdeling van de generale staf, GS IV.²³ Pas na afloop van de oorlog werden deze inlichtingenbronnen bij GS III ondergebracht. Zolang dat nog niet het geval was bestond er tussen de beide afdelingen een nauwe samenwerking. GS IV had in het kader van zijn censuurtaak de mogelijkheid telefoons af te luisteren, onder meer van ambassades van de oorlogvoerende landen. Daarnaast had de codedienst niet alleen de taak het eigen berichtenverkeer te beveiligen, maar ook om het berichtenverkeer van de oorlogvoerende mogendheden te intercepteren en zonodig te decoderen c.q. te decrypteren. Een belangrijke rol op dit terrein speelde de 1e luitenant infanterie H. Koot – dezelfde die in 1944/45 commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten zou zijn.

In het dagboek dat hij vanaf ongeveer het midden van 1916 bijhield, heeft Van Woelderen, zij het spaarzaam, aantekeningen gemaakt over de resultaten van de inspanningen van GS IV. Zo meldde hij begin 1918 dat ‘onze eigen installatie voor radiotelegrafie’ in staat was de ‘draadloze telegrammen van Duitse duikboten’ op te vangen. Hoopvol voegde hij daaraan toe, dat de desbetreffende code wel spoedig ontcijferd zou worden door ‘de geniale Koot’. Dat GS IV de neutraliteit serieus nam en bijvoorbeeld de Engelse vertegenwoordiging evenzeer afluisterde als de Duitse, blijkt uit een aantekening in het dagboek van april 1918. Van Woelderen maakte daar melding van het feit dat de Engelse legatie ‘een installatie voor draadloze telegrafie’ bleek te bezitten – een gegeven dat aan het licht kwam doordat de Engelsen dit ‘door de telefoon’ lieten horen. Midden 1918 was GS IV in staat, de ‘telegrammen van den Duitschen inlichtingendienst’ mee te lezen en kende de afdeling ook ‘den Engelschen code’.²⁴

Rapportage

Hoe GS III de uit de genoemde bronnen verkregen gegevens verwerkte tot inlichtingen, wie de afnemers daarvan precies waren en welke waarde aan de GS III-rapportage werd gehecht, is aan de hand van het fragmentarisch bewaarde archiefmateriaal niet in detail te reconstrueren. Niettemin kan er wel iets over gezegd worden. Genoemd zijn al de maandelijkse bijdragen aan de *Militaire Spectator*, de *Militair-Politieke Overzichten*. Daarnaast publiceerde GS III een *dagbericht*, aanvankelijk alleen bestemd voor de opperbevelhebber. Later werd

het ook aan de minister van Oorlog en aan het departement van Buitenlandse Zaken toegezonden.²⁵ Vanaf begin 1917 werden in het dagbericht ook samenvattingen van de ingekomen kondschapsberichten opgenomen en ging het dagbericht bovendien ook circuleren onder de hoofden van de afdelingen van de generale staf.²⁶ Behalve door middel van deze schriftelijke rapportagevormen hield GS III de verschillende afnemers, onder wie koningin Wilhelmina en minister-president jhr. mr. Ch.J.M. Ruys de Beerenbrouck, ook mondeling op de hoogte van relevante ontwikkelingen.²⁷

In hoeverre GS III over de capaciteit op het gebied van analyse en synthese beschikte om in deze periode te kunnen spreken van op *all sources intelligence* gebaseerde rapportage, is om de hierboven genoemde reden niet aan te geven. Vast staat wel, dat GS III voor de uitvoering van zijn inlichtingentaak vanaf ongeveer 1916 in toenemende mate beschikte over de noodzakelijke ingrediënten: open bronnen, menselijke bronnen, censuur en verbindingsinlichtingen.

Het ressort Veiligheid

Vrijwel vanaf het begin is de zorg voor de militaire veiligheid onderdeel geweest van het takenpakket van GS III. Het tegengaan van spionage op Nederlands grondgebied door vreemde mogendheden, waarbij het om informatie ging zowel over Nederland als over elkaar, had daarbij hoge prioriteit. Evenals op het gebied van de *positive intelligence* stonden GS III op dit terrein verschillende bronnen ter beschikking.

Het tegen elkaar uitspelen van de verschillende buitenlandse militaire attachés leverde zoals al werd opgemerkt een aanzienlijke hoeveelheid gegevens op, op inlichtingengebied maar ook op het gebied van veiligheid en contra-inlichtingen. Was dat naar de mening van GS III niet voldoende, dan aarzelde Fabius niet enige druk op de heren uit te oefenen. Een beproefd middel hiertoe was het in overleg met Justitie laten arresteren van informanten van zo'n militaire attaché, wat er nogal eens toe leidde dat deze laatste opening van zaken gaf over zijn eigen activiteiten, en ter eigen verontschuldiging vaak tegelijkertijd ook over de activiteiten van zijn collega's/tegenstanders. Ook als dit laatste niet het geval was, had GS III toch bereikt dat het inlichtingenwerk van een vreemde mogendheid op Nederlands grondgebied werd gefrustreerd.²⁸

Opsporingsdienst

Een belangrijk deel van het contra-inlichtingenwerk werd niet verricht door GS III zelf, maar door andere organisaties, die op dit gebied nauw met Fabius samenwerkten, zoals de inlichtingendiensten van de lokale politie. Voor de ontwikkeling van GS III was 1916 een belangrijk jaar, vooral waar het de uitbreiding van de bronnen betrof. Niet alleen stemde de ministerraad halverwege dat jaar in met de benoeming van militaire attachés, maar ook ontstond rond die tijd de Opsporingsdienst. De taken van deze dienst, het doen van onderzoek naar en het observeren van verdachte personen, werden voordien bij GS III door één medewerker uitgevoerd. Waarschijnlijk waren deze taken in de eerste helft van 1916 zo in omvang toegenomen, dat besloten werd tot oprichting van wat dus de Opsporingsdienst ging heten: een tiental dienstplichtige onderofficieren ressorterend onder de Inspecteur van het Wapen der Koninklijke marechaussee. Hun opleiding kregen deze onderofficieren bij enkele gemeentelijke politiekorpsen, onder andere in Rotterdam. De dagelijkse leiding van deze dienst berustte bij de eerste luitenant der cavalerie C.S. Sixma baron van Heemstra.²⁹ Waarschijnlijk is de Opsporingsdienst identiek met wat opperbevelhebber Snijders Geheime Militaire Politie noemde. In een brief aan de legercommandanten liet hij – op verzoek van Fabius? – in maart 1916 weten, dat hij ‘de geheime militaire politie’ beter wilde organiseren en daartoe enkele onderofficieren wilde laten opleiden bij de Rotterdamse gemeentepolitie. De commandanten kregen het verzoek voor dit doel ieder twee geschikte onderofficieren aan te wijzen.³⁰

In elk geval was de Opsporingsdienst een belangrijk instrument om de buitenlandse militaire attachés enigszins onder controle te houden en hun contacten bloot te leggen. Daarbij verleenden de geleidelijk van de grond komende inlichtingendiensten van de grote politiekorpsen een allengs groeiende bijdrage.

Politie inlichtingendiensten

De eerste politie inlichtingendienst (PID) die door Fabius in het kader van zijn contra-inlichtingenwerk werd ingeschakeld, was die van Rotterdam. Daar had de hoofdcommissaris van politie (en oud-marineofficier) A.H. Sirks waarschijnlijk als eerste korpschef in Nederland een inlichtingendienst ingericht, waarvan

F. van 't Sant, hoofd van de rivierpolitie, als de feitelijke leider optrad. De rivierpolitie was immers bij uitstek in staat de scheepsbewegingen naar het Duitse achterland te volgen, een omstandigheid die ook de Britse inlichtingendienst niet was ontgaan. In de Maasstad hadden dan ook zowel de Duitse als de Britse diensten hun vestigingen, die door de Rotterdamse politie discreet in de gaten werden gehouden. Zolang maar niet ten nadele van Nederland werd gespioneerd en zolang de neutraliteit maar niet in gevaar werd gebracht, konden buitenlandse inlichtingendiensten binnen zekere grenzen hun gang gaan. Dat gold zeker voor de Britse dienst die, naar algemeen wordt aangenomen, Van 't Sant als geheim medewerker had gerecruteerd.

Hoe dat zij, de Rotterdamse inlichtingendienst en vooral Van 't Sant vormden voor GS III een belangrijke informatiebron voor de activiteiten van de inlichtingendiensten van de oorlogvoerende landen, en vooral van Duitsland en Engeland. Ook na het vertrek van Van 't Sant naar Utrecht – waar hij met steun van GS III tot hoofdcommissaris werd benoemd – bleef de Rotterdamse politie-inlichtingendienst voor GS III belangrijk werk leveren. Zozeer, dat Rotterdamse politieambtenaren die waren belast met onderzoeken voor GS III van die dienst een speciale toelage ontvingen.³¹

Ook politiediensten in andere steden werden in de loop van de Eerste Wereldoorlog ingeschakeld bij het contra-inlichtingenwerk van GS III. Dat gold voor Den Haag,³² dat met zijn ambassades en consulaten een natuurlijke habitat vormde voor een veelheid van inlichtingendiensten; dat gold ook voor Amsterdam, waar de hoofdcommissaris aan Fabius toezegde 'zijn handigsten politiemann' ter beschikking te stellen voor het werk ten behoeve van GS III.³³ Deze handige politiemann bleek inspecteur van politie K.H. Broekhoff te zijn, iemand met een natuurlijke aanleg voor (contra-)inlichtingenwerk, die zich zou ontwikkelen tot een van de belangrijkste steunpilaren van GS III gedurende een reeks van jaren. Zo wist hij al in mei 1917, amper aan zijn nieuwe taak begonnen, een medewerker van de Duitse inlichtingendienst te recruterenn. De man had de opdracht gekregen de Moerdijkbruggen op te blazen ingeval de Engelsen in Nederland zouden landen. Liever dan die opdracht uit te voeren meldde hij zich bij de Amsterdamse politie als deserteur, waar Broekhoff zich over hem ontfermde. Hij wist de deserteur te bewegen met zijn Duitse 'runners' in contact te blijven en hem, Broekhoff, op de hoogte te houden van de ontwikkelingen in het Moerdijk-plan, om zonodig de toeleg te kunnen verijdelenn. Toen de Duitser enkele maanden later naar Utrecht werd gestuurd

droeg Broekhoff deze dubbelagent over aan de Utrechtse politie, waar Van 't Sant inmiddels korpschef was geworden.³⁴

Na Amsterdam werden in 1917 nog onder meer de politiekorpsen van Vlissingen en Velsen in de relatiekring van GS III opgenomen. Ze werden waarschijnlijk vooral van belang geacht met het oog op de observatie van scheepsbewegingen. Tekenend voor de behoedzaamheid en omzichtigheid waarmee Fabius tewerk ging, was zijn verzoek aan Broekhoff – die inmiddels Fabius' vertrouwen geheel had gewonnen – om na te gaan of de korpschef van Velsen wel betrouwbaar was.³⁵

Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog was GS III van een eenmansbedrijf uitgegroeid tot een organisatie met plusminus 25 directe medewerkers. Deze organisatie had voor zijn inlichtingentaak in beginsel de beschikking over dezelfde soorten bronnen als waarover nu de MID nog beschikt: open bronnen, menselijke bronnen in diverse varianten en technische bronnen als radio-interceptie. Gedurende de Eerste Wereldoorlog had GS III bovendien, gelegitimeerd door de staat van beleg, gebruik kunnen maken van telefoontap en postcensuur. Voor zijn veiligheidstaak ontleende GS III veel informatie aan de in Nederland geaccrediteerde buitenlandse militaire attachés. Bovendien had men de beschikking over de Opsporingsdienst en de inlichtingendiensten van de voornaamste grote politiekorpsen. Vooral de laatstgenoemde relaties zouden van grote waarde blijken, toen in november 1918 GS III met een nieuwe uitdaging werd geconfronteerd: de (naar het leek) acute dreiging van een revolutie.

Dreigende revolutie

Voor de medewerkers van GS III gingen de gevaren en risico's van de Eerste Wereldoorlog bijna naadloos over in de gevaren van wat zich heel even liet aanzien als een binnenlandse revolutie. De voortekenen daarvan hadden zich achteraf gezien al eerder aangediend. In maart 1917 tekende Van Woelderen in zijn dagboek aan dat er berichten waren binnengekomen over een groot oproer in St.-Petersburg. Eind oktober van dat jaar berichtte Broekhoff aan Fabius dat hij van zijn korpschef opdracht had gekregen om te letten op 'verschijnselen die wijzen op revolutionaire bewegingen'. Tegelijkertijd wees hij erop dat de van de SDAP afgesplitste Sociaal Democratische Partij (SDP) en het anarchistische Nederlands Arbeids Secretariaat (NAS) zich bezighielden met 'een verderfelijke propaganda in het leger'. Als bewijs daarvan sloot Broekhoff twee pamfletten in die in het leger waren verspreid en waarvan de tekst tevens in het blad van de SDP, *De Tribune*, was afgedrukt. Het pamflet, met de aanhef 'Aan onze kameraden in het leger', moedigde aan tot het oprichten van raden van arbeiders en soldaten.¹

Raden van soldaten en arbeiders

Deze 'raden van soldaten en arbeiders' en hun vermeende revolutionaire activiteiten zouden in de tweede helft van 1918 het schrikbeeld worden van de hoogste burgerlijke en militaire autoriteiten. Eind mei van dat jaar had een dienstplichtig militair Broekhoff op de hoogte gebracht van plannen van deze raden om aanslagen te plegen op niet nader genoemde ministers en op openbare gebouwen. De Amsterdamse officier van justitie wilde de zaak grondig uitzoeken en gaf Broekhoff toestemming de zaak met de informant 'door te spelen'. Om dat te kunnen doen moest de informant, die dienst deed in het veldleger, naar Amsterdam overgeplaatst worden. Hiertoe riep Broekhoff Fabius' bemid-

deling in. Bovendien verzocht hij, om de geloofwaardigheid van zijn informant te vergroten, deze de 'tijdgranaten' te laten leveren waarom de complotteurs hem hadden gevraagd. Fabius moest er even over nadenken, maar begin juni kon hij Broekhoff berichten dat de soldaat werd overgeplaatst en bovendien drie granaten (onschadelijk gemaakt, dat wel) aan zijn 'kameraden' kon afleveren.

Vanaf dat moment raakte de affaire in een stroomversnelling. Inlichtingenmiddelen als volg- en observatieacties werden in de strijd gebracht; ook werd een medewerker van de Opsporingsdienst als 'undercover-agent' ingezet. De dreiging van de raden van arbeiders en soldaten leek met de dag toe te nemen; er was sprake van steeds grotere aantallen revolutionairen, van steeds grotere wapenvoorraden. Fabius, die het operationele werk overliet aan de politie, in casu aan Broekhoff, hield de legerleiding nauwgezet op de hoogte. De (anti)climax kwam in het najaar, toen Broekhoff erachter kwam dat de berichten van zijn voornaamste informant zacht gezegd sterk overdreven waren en dat de beweerde dreiging eigenlijk alleen in diens fantasie bestond. Niettemin bleef Broekhoff de raden volgen, zij het op afstand en minder intensief. Daaraan was het te danken dat hij Fabius op 12 november 1918 kon waarschuwen dat de volgende dag een zich noemend 'Revolutionair Socialistisch Comité' na afloop van een vergadering in de Amsterdamse Diamantbeurs zou gaan demonstren en van plan was politieposten te overvallen om aan wapens te komen.² Ditmaal was Broekhoffs waarschuwing terecht. Op de 13de november probeerden enkele duizenden aanhangers van de communist David Wijnkoop de Oranje-Nassaukazerne in Amsterdam, in gebruik bij de cavalerie, te bezetten. Er werd met scherp geschoten en er vielen gewonden en zelfs een dode. Het was ten slotte de door Wijnkoop zelf te hulp geroepen politie die tussen de militairen en de communisten bemiddelde en verder bloedvergieten voorkwam.³

Troelstra

Toch was het niet dit optreden van de zich later communistische partij noemende SDP dat GS III de meeste zorgen baarde. De SDP vormde als politieke groepering een duidelijke minderheid; de politie- en legerautoriteiten in Amsterdam hadden getoond de situatie aan te kunnen; bovendien vonden de incidenten plaats in Amsterdam en niet in het regeringscentrum Den Haag.

Wat GS III in een toestand van opperste paraatheid bracht en de militaire inlichtin-gendienst in de kortst mogelijke tijd omvormde tot een binnenlandse veiligheidsdienst, was de 'revolutie die niet doorging', de bekende verklaring van SDAP-leider P.J. Troelstra in de Tweede Kamer op 12 november 1918.

Voor GS III was Troelstra geen onbekende. In april 1918 had de dienst van de collega's van GS IV vernomen dat Troelstra telefonisch contact had gehad met de Duitse legatie in Den Haag. Hem was door de Duitsers medegedeeld dat de 'onderhandelingen een gunstig verloop' hadden – in de ogen van GS IV mogelijk een versluierde manier om te kennen te geven dat het Duitse voorjaarsoffensief succes leek te hebben. Voor GS III was het in elk geval voldoende grond om Troelstra's doen en laten met wantrouwen te volgen. Toen ruim een half jaar later, begin november, de door de GS III-leiding vereerde opperbevelhebber van land- en zeemacht generaal Snijders ontslag nam, zag Van Woelderen dat als 'eene capitulatie aan Troelstra'.⁴ De sociaal-democraat Troelstra werd kortom al langer door GS III met een wantrouwend oog bekeken. Toen dan ook Troelstra's politieke geestverwanten in Duitsland de keizer tot aftreden dwongen en onder leiding van Ebert de republiek uitriepen, vroeg Van Woelderen zich in zijn dagboek verontrust af, of ook Nederland aan de vooravond van een revolutie stond.

Het tekenen van de wapenstilstand in de vroege ochtend van 11 november was voor de GS III-leiding niet zozeer reden tot vreugde, als wel het sein tot koortsachtige activiteit. 'In heel Duitschland is de revolutie uitgebroken' noteerde Van Woelderen die dag. Met de korpschef van de Haagse politie, die totaal onbekend was met de recente ontwikkelingen in Duitsland, werd overleg gepleegd over de in de ogen van GS III dreigende binnenlandse toestand. Tot half een 's nachts was Van Woelderen op het bureau van GS IV om de laatste berichten te vernemen. Fabius was de gehele dag onafgebroken in gesprek met de politie in onder meer Rotterdam, Amsterdam en Utrecht.

De volgende dag leek Troelstra's rede in de Tweede Kamer de ergste vermoedens van GS III te bevestigen, vooral toen bleek dat niet alleen de burgemeester van Rotterdam, mr. A.R. Zimmerman, maar uitgerekend ook de korpschef Sirks de machtsovername door de 'roden' als een voldongen feit leken te accepteren. Op deze 12de november tekende Van Woelderen in zijn dagboek aan dat GS III nu een 'dienst voor het binnenland' was geworden.

GS III dienst voor het binnenland

Door middel van vertrouwenspersonen werd de stemming in het leger gepeild. Fabius stond de gehele dag in telefonisch en persoonlijk contact met de ministerraad, met de voorzitter daarvan, Ruys de Beerenbrouck, en met de opvolger van generaal Snijders, generaal W.F. Pop. In die gesprekken kon Fabius misschien geruststellende geluiden laten horen over 'de geest in de troep' – voor de beoordeling van de situatie een niet onbelangrijk gegeven, zeker na een voor Nederlandse begrippen verontrustende 'mouterij' van de troepen die in de Harskamp waren gelegerd. Voor een analyse van de arbeidersbeweging en van de daarin bestaande stromingen was GS III echter aangewezen op de inlichtingendiensten van de politiekorpsen in de grote steden. Vooral Broekhoff in Amsterdam had zich in relatief korte tijd ontwikkeld tot een autoriteit op dat gebied, mede dankzij zijn contacten in de hogere echelons van SDAP en NVV. Op dezelfde dag dat Troelstra zijn 'revolutie' aankondigde, vervaardigde Broekhoff een overzicht van de verschillende partijen, groepen en groepjes binnen de 'arbeidersbeweging' dat hij ook aan GS III toezond. Hij deed dat, zoals hij in een begeleidend briefje schreef, in de verwachting dat een dergelijk overzicht ook voor Fabius van nut kon zijn, 'waar U zich thans ook op dat gebied gaat bewegen'.⁵

Dat laatste was zeker het geval. Terwijl de generale staf onder de krachtige leiding van Pop maatregelen nam (Van Woelderens maakt melding van het achter de hand houden van 3000 man infanterie en 400 cavaleristen en van het beveiligen van het departement van Oorlog met mitrailleurs) voor het geval de zaken echt uit de hand zouden lopen, stelde GS III alles in het werk om een beeld te krijgen van de werkelijke toestand. Daarbij was het aftappen van telefoons door GS IV – de staat van beleg die dat mogelijk maakte was nog niet opgeheven – een belangrijk inlichtingenmiddel. Op die manier kon GS III al op 13 november de eerste aanwijzing noteren dat het met de revolutie misschien wel zou meevallen. Een telefoongesprek tussen Troelstra en zijn partijgenoot Albarda bracht aan het licht dat er in de SDAP meer kritiek op de leider viel te constateren dan enthousiasme voor zijn 'revolutie'.⁶ Al op de 14de november zag Van Woelderens nog meer redenen tot optimisme: de SDAP bleek verdeeld en het congres van de partij in Rotterdam had een rustig verloop. Nog aan het eind van dezelfde dag kreeg hij een telefoontje uit Rotterdam dat Troelstra had erkend zich te hebben vergist.

Dat betekende niet dat GS III zich nu weer ging concentreren op zijn *core business*, het militaire inlichtingen- en contra-inlichtingenwerk. Integendeel. GS III, inderhaast speciaal met het oog op de binnenlandse veiligheid uitgebreid met 3 officieren, ging zich vanaf eind november 1918 voorbereiden op een vredestaak die in de ogen van Fabius mede 'het verzamelen van gegevens betreffende revolutionaire propaganda in binnen- en buitenland' zou omvatten.⁷

Tussen twee oorlogen (1919-1940)

Aanvankelijk had Fabius een GS III voor ogen dat, ook op het gebied van de binnenlandse veiligheid, zou beschikken over eigen netwerken van informanten en vertrouwenspersonen in binnen- en buitenland. Broekhoff en Van 't Sant, de meest uitgesproken vertegenwoordigers van het inlichtingenwerk bij de politie, hadden over die opzet zo hun twijfels. Broekhoff stelde de indringende vraag of de generale staf nu wel de meest aangewezen instantie was voor het volgen en bestuderen van binnenlandse politieke stromingen.¹ Na enkele overlegondes tussen Fabius, de chef van de generale staf Pop en minister van Binnenlandse Zaken Ruys de Beerenbrouck presenteerde Pop een nota waarin hij de grondslagen uiteenzette voor een wat hij noemde *centrale inlichtingendienst*. Een dergelijke dienst zou de regering tijdig moeten informeren over 'revolutionaire woelingen en propaganda'. Zo'n dienst zou, aldus Pop, bij de generale staf ondergebracht kunnen worden, omdat daar al een soortgelijke dienst (GS III dus) bestond. De chef van de generale staf zou er ervoor moeten zorgen dat de relevante inlichtingen ter beschikking zouden komen van de regering en vooral van de minister van Binnenlandse Zaken, en in voorkomende gevallen van plaatselijke autoriteiten. Een dergelijke centrale inlichtingendienst onder politieke verantwoordelijkheid van de minister van Binnenlandse Zaken zou moeten kunnen rekenen op de medewerking van de plaatselijke politie, van de Koninklijke Marechaussee (waarmee Pop waarschijnlijk doelde op de Opsporingsdienst), van 'burgerlijke vertrouwenspersonen', zoals de toen nog bestaande burgerwachten waartoe GS III een goede entree had, en ten slotte van de militaire inlichtingendienst zelf.

Instelling CI naast GS III

Het was met deze nota als uitgangspunt dat de ministerraad op 27 oktober 1919 besliste over de instelling van zowel een militaire als een civiele inlichtingendienst onder verantwoordelijkheid van respectievelijk de minister van Oorlog en de minister van Binnenlandse Zaken.

Minister van Oorlog jhr. G.A.A. Alting von Geusau, oud-officier van de generale staf, zette naar aanleiding daarvan in een nota aan Pop nog eens de puntjes op de i: de generale staf zou voortaan *uitsluitend* verantwoordelijk zijn voor de inlichtingendienst die betrekking had op defensiebelangen. Naast een inlichtingendienst die verantwoordelijk zou zijn voor het verzamelen van inlichtingen over vreemde legers (GS IIIA) zou er voortaan ook een dienst zijn die tot taak had het 'op de hoogte komen van denkbeelden en stromingen onder officieren, onderofficieren en minderen in het leger' (GS IIIB). Bij elk legeronderdeel zou voor dat doel een inlichtingenofficier moeten komen om de contacten met GS IIIB te onderhouden.

Uitdrukkelijk stipuleerde Alting von Geusau dat de generale staf zich moest onthouden van 'het werken ten dienste van de binnenlandsche veiligheid'. Een ferme uitspraak, die hij in één adem relativeerde met de opmerking dat dit niet uitsloot 'de samenwerking met een bureau dat onder een ander departement [Binnenlandse Zaken] ressorteert'. Evenmin hoefde dit te betekenen dat een dergelijk bureau niet ondergebracht zou kunnen worden 'in een der lokalen in gebruik bij de Generale Staf'. Als maar duidelijk was dat de politieke verantwoordelijkheid voor een dergelijk bureau *niet* berustte bij de minister van Oorlog.²

Zo was, op papier in elk geval, vastgelegd dat GS IIIB en de Centrale Inlichtingendienst (CI) twee geheel verschillende diensten waren, ressorterend onder twee verschillende departementen. In de praktijk echter waren GS IIIB en de CI één geheel. Dat had te maken met de uiterst zuinige bijdragen in geld en personeel die Binnenlandse Zaken bereid was in de CI te investeren, waardoor Oorlog verreweg de grootste financiële bijdrage leverde, ook aan de CI. Als gevolg daarvan was het personeel van GS IIIB en de CI identiek en dus militair, zeker waar het ging om de leidende posities. Nadat de cavalerist Fabius na afronding van de reorganisatie van GS III naar zijn reguliere onderdeel was vertrokken, nam Van Woelderen de leiding van GS III korte tijd van hem over, tot hij eind 1919 burgemeester van Vlissingen werd. Van Woelderen werd

opgevolgd door de res. kapitein der infanterie J.W. van Oorschot. Deze had tijdens de Eerste Wereldoorlog bij GS III gediend als *liaison-officier* met de buitenlandse, vooral Britse militaire attachés. Van Oorschot belastte twee ondercommandanten met de leiding van respectievelijk GS IIIA en GS IIIB, waarbij de laatste tevens hoofd werd van de CI. De eerste officier in die dubbelfunctie was ritmeester der cavalerie Sixma baron van Heemstra, tot dan hoofd van de Opsporingsdienst; de man die in 1912 de Duitse penetratie in Azië had verkend. Van Heemstra werd op zijn beurt opgevolgd door de kapitein der artillerie T.S. Rooseboom, die de functie tot mei 1940 bekleedde.

De militaire encadrering van GS IIIB en daarmee van de CI betekende overigens niet dat de CI nu ook als een militaire dienst werd beschouwd. Integendeel, Fabius had er met kracht voor gepleit de CI als een interdepartementale dienst te laten functioneren en niet alles over 'Oorlog' te laten lopen. Dat kon echter niet verhinderen dat in de praktijk het verschil tussen GS IIIB en de CI als verwaarloosbaar, ja als niet bestaand werd ervaren.³ Daarom zal in dit boek verder slechts over de militaire dienst GS III en zijn onderafdelingen GS IIIA en GS IIIB worden gesproken.

Nadat in de loop van 1919 zowel de Opsporingsdienst (per 1 juli) als de censuur-en interceptiedienst GS IV (per 1 mei) organiek bij GS III waren ingedeeld, traden er tot aan de Duitse inval in mei 1940 nauwelijks meer wijzigingen op in de organisatie.⁴ In GS III beschikte de chef van de generale staf in die periode over een militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst, die voor zover valt na te gaan bedoeld was om zowel de legerleiding als de marineleiding te bedienen. Anders dan bij het oorspronkelijke GS III het geval was geweest, waren de inlichtingentaak en de veiligheids-contra-inlichtingentaak nu organisatorisch van elkaar losgemaakt en ondergebracht bij twee aparte eenheden, elk onder een eigen commandant en elk met eigen inlichtingenbronnen en middelen.

Het ressort inlichtingen

Hoewel Fabius vanaf medio 1919 zijn militaire carrière buiten GS III voortzette, had hij zijn belangstelling voor deze dienst niet verloren. Al dan niet op verzoek schreef hij in 1921 in de *Militaire Spectator* een artikel waarin hij uiteenzette wat naar zijn mening de taken waren van 'de inlichtingendienst bij den

Generalen Staf'. Hij onderscheidde er vijf, waarvan er twee betrekking hadden op GS IIIA, de inlichtingendienst in engere zin: enerzijds het verzamelen en bestuderen van algemene politieke en militaire inlichtingen, anderzijds bestudering van specifiek militaire onderwerpen.⁵ Zonder veel moeite is hierin een voorafschaduwing te zien van de bureaus Strategische Analyse respectievelijk Militaire Aangelegenheden van de Afdeling Inlichtingen van de MID, zoals die tot de reorganisatie van 1999 hebben bestaan.

Bronnen

De bronnen waaruit GS IIIA deze strategische en specifiek militaire gegevens wist te putten waren geen wezenlijk andere dan die waaruit GS III tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn gegevens had opgedaan. Er is geen reden om aan te nemen dat GS III in het algemeen en dus ook GS IIIA tijdens het Interbellum het gebruik van open bronnen verminderde of beëindigde. Een belangrijk deel van de door GS IIIA tot inlichtingen verwerkte gegevens zal dan ook uit binnen- en buitenlandse dag- en weekbladen afkomstig zijn geweest, uit buitenlandse militaire tijdschriften etc. Zo was het GS IIIA niet ontgaan dat in november 1927 in de *Revue Militaire Française* een artikel was verschenen onder de titel 'Informations concernant l'armée Russe'. In dit artikel werd aandacht besteed aan de invloed van de politiek op de organisatie van het Rode leger, een onderwerp dat GS IIIA kennelijk belangwekkend genoeg vond om in zijn documentatie op te nemen.⁶

Kondschapsdienst

De menselijke bronnen die GS IIIA in deze periode ter beschikking stonden waren in essentie geen andere dan die waarover GS III aan het eind van de Eerste Wereldoorlog beschikte. De kondschapsdienst leidde wellicht een wat kwijnend bestaan, maar werd aan het eind van de jaren dertig zo goed en zo kwaad als het ging gereactiveerd. In zekere zin geldt hetzelfde voor de Nederlandse militaire attachés die in de jaren twintig niet langer nodig werden geacht, maar in de tweede helft van de jaren dertig als instituut in ere werden hersteld. Gedurende het gehele Interbellum bleven buitenlandse militaire attachés in Nederland geaccrediteerd en waren zij behalve bronnen van inlichtingen voor

hun eigen regeringen tegelijkertijd informatiebronnen voor GS IIIA. Van 'legal travelers' kan hetzelfde gezegd worden als van de kondschapsdienst; ook van hun diensten werd tegen het einde van de jaren dertig een intensiever gebruik gemaakt.

Over de waarde van de kondschapsdienst als inlichtingenbron staan twee oordelen tegenover elkaar. Tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog liet generaal Snijders aan zijn ondercommandanten weten 'met genoeg' vast te stellen dat uit de talrijke kondschapsberichten vrij spoedig een juiste indruk kon worden verkregen van de werkelijke toestand.⁷ Fabius daarentegen, na de Tweede Wereldoorlog terugblikkend, meende dat 'de organisatie van den Inlichtingendienst met z.g. Kondschappers een groote failure [was] gebleken'.⁸ De oorzaak van deze schijnbare tegenstrijdigheid moet waarschijnlijk gezocht worden in de omstandigheid dat Snijders' oordeel was gebaseerd op de resultaten van de kondschapsdiensten tijdens de Eerste Wereldoorlog, terwijl Fabius mogelijk vooral het oog had op de prestaties van de kondschapsdienst in de jaren 1939/40, die inderdaad te wensen overlieten. In een tijdens de Tweede Wereldoorlog opgesteld document doet een 'particuliere kondschapper' verslag van zijn ervaringen met de 'professionals' van GS IIIA, ervaringen die Fabius' oordeel 'groote failure' in hoge mate ondersteunen. Het rapport is opgesteld door een in de buurt van de oostgrens wonende notaris, die wordt omschreven als 'Eerlijk als goud, doch staat hier bij de bevolking als wat zonderling bekend'.⁹

De eerste kennismaking van de notaris met GS IIIA (zo ook in zijn verslag aangeduid) dateerde van 29 augustus 1939, de dag waarop het Nederlandse leger mobiliseerde. Die dag werd hij gebeld door de echtgenote van een reserveofficier. Zij vertelde dat haar man naar zijn mobilisatiebestemming was vertrokken, maar dat na zijn vertrek iemand uit Den Haag onder een schuilnaam had opgebeld. De onbekende had de reserveofficier nog eens op het hart willen binden hoe belangrijk juist nu zijn kondschapswerk voor GS IIIA was geworden. De onbekende, die zich later bekendmaakte als kapitein van de generale staf, bleek verrast door het feit dat de reserveofficier was gemobiliseerd en dus zijn kondschapswerk langs de oostgrens niet kon verrichten. Hier wreekte zich de oude kondschapsinstructie, waarin werd aanbevolen voor de particuliere kondschapsdienst burgers te zoeken met een militaire achtergrond, bijvoorbeeld als reserveofficier. Kennelijk had men er niet aan gedacht dat juist in spannende tijden reservepersoneel wel eens in werkelijke dienst geroepen zou kunnen worden.

Alsof dit nog niet genoeg was, drong de kapitein van GS IIIA er bij de echtgenote van de gemobiliseerde kondschapper op aan dat zij een vervanger voor haar man zou zoeken, en wel dezelfde dag nog. Omdat zij zo gauw niemand anders wist, had ze contact opgenomen met de notaris. Die kreeg van de dame die hem had 'gerekruteerd' twee geheime telefoonnummers waar hij zich als nieuwbakken kondschapper moest melden. Toen hij na lang proberen eindelijk iemand aan de lijn kreeg – de genoemde kapitein – en om nadere instructies vroeg, kreeg hij te horen: 'Zie zelf maar, de zaak is van groot belang, doe wat u kan; wees in hemelsnaam actief en let op alles, want er kan van alles gebeuren. Ga er maar direct op uit. Alles is op het ogenblik mogelijk. We rekenen op u.'

Ondanks dit wat bizarre begin van zijn kondschapperscarrière ging de notaris aan de slag en rapporteerde wat hem van belang leek, zonder dat hij daarop enige reactie of commentaar mocht vernemen. Pas eind oktober, nadat hij twee maanden naar eigen inzicht inlichtingen had verzameld en doorgegeven, kreeg hij voor de eerste keer de kapitein in levende lijve te spreken. Van een degelijke instructie was echter nog steeds geen sprake. Wel kreeg de notaris ongezien toestemming om hulpkrachten te werven voor de kondschapsdienst langs de oostgrens. De notaris had nog een enkele keer persoonlijk contact met GS IIIA, maar tussen half maart en 10 mei 1940, toen het er echt om ging spannen, liet de inlichtingendienst niets van zich horen. 'Een belangwekkend maar teleurstellend werk' is het oordeel van de notaris over het kondschapswerk.

Nu zal de 'particuliere' kondschapsdienst wel niet over de hele linie op de hierboven geschilderde wijze hebben gefunctioneerd, maar uit dit relaas is toch wel een grote mate van amateurisme en gebrek aan beleid te distilleren. In die zin had Fabius met zijn 'groote failure' gelijk. Tegen die achtergrond krijgt de vraag welke bronnen GS IIIA nog meer ter beschikking stonden extra reliëf. Daartoe behoorde in elk geval de kondschapsdienst van de Koninklijke Marechaussee, die volgens de officiële geschiedschrijving van het Wapen 'belangrijke resultaten' had weten te boeken.¹⁰ Wat die resultaten waren komt overigens uit dat boek niet naar voren. Dat is evenmin het geval bij de verklaring van een voormalig onderofficier van de marechaussee, dat hij vanaf ongeveer 1937 tot aan de Duitse inval in mei 1940 een informant had die hem militaire inlichtingen leverde.¹¹ Of de kondschapsdienst van de douane ooit iets heeft opgeleverd is uit het beschikbare archiefmateriaal niet op te maken.

Attachés

Nog enkele jaren na het einde van de Eerste Wereldoorlog bleven de militaire attachés hun bijdragen leveren aan het inlichtingenbeeld van GS IIIA. In het begin van de jaren twintig bijvoorbeeld was de 'Belgische kwestie' een actueel politiek en militair probleem. De Belgische plannen tot annexatie van Zeeuws-Vlaanderen waren voor GS IIIA aanleiding om zich terdege te oriënteren op de *capabilities* van het Belgische leger. Het ligt daarbij voor de hand dat de militaire attaché in Parijs, tevens geaccrediteerd in Brussel, daaraan naar vermogen bijdroeg. De laatste bewaard gebleven gegevens over het Belgische leger dateren van januari 1923, precies het moment waarop wegens bezuinigingen de functie van militair attaché in Brussel (en Parijs) als laatste werd opgeheven.¹² Die in Berlijn was het jaar daarvoor al geschrapt¹³.

Vanaf dat moment moest men het zonder deze 'oren en ogen' in het buitenland doen, tot in de tweede helft van de jaren dertig de internationale veiligheidssituatie zo dreigend werd, dat wederom Nederlandse militaire attachés werden geaccrediteerd in Londen, Parijs (tevens Brussel) en Berlijn. Bovendien werd in Londen naast de militaire nog een marineattaché benoemd.¹⁴

De militaire attaché in Parijs en Brussel, luitenant-kolonel der cavalerie D. van Voorst Evekink, werd per 11 maart 1936 aangesteld. Hij rapporteerde onder meer over de rol van het luchtwapen in de Spaanse Burgeroorlog en over het negatieve oordeel van de Belgische legerleiding over de Fokker T-5, en – in iets mindere mate – over het modernste militaire Fokkertoestel, de G-I. Vanuit Parijs rapporteerde hij een enkele maal ook over ontwikkelingen in Duitsland, zoals in augustus 1938 uitgebreid over de Sudeten-crisis, inclusief gegevens over Duitse troepenconcentraties en de mobilisatie van Duitse reservisten.¹⁵ Het blijkt niet uit het archiefmateriaal, maar het ligt nogal voor de hand dat ten minste een deel van de genoemde gegevens afkomstig was van Franse collega's, wellicht van het Deuxième Bureau, de Franse tegenhanger van GS III.

Bij het Nederlands gezantschap in Berlijn werd, eveneens per 11 maart 1936, de majoor van de generale staf G.J. Sas als militair attaché geaccrediteerd. Hij bleef slechts een jaar *en poste*. Per 1 mei 1937 werd hij geplaatst bij de veldartillerie, een jaar later bij de generale staf. Hij werd opgevolgd door kapitein van de generale staf B.R.P.F. Hasselman, totdat Sas met ingang van 16 april 1939 wederom in Berlijn werd geplaatst.¹⁶ Van zijn rapportage heeft slechts een uiterst gering deel de Tweede Wereldoorlog overleefd. De berichtgeving uit

zijn tweede periode in Berlijn, die voor een groot deel – op het laatst voornamelijk – was gebaseerd op mededelingen van Abwehr-kolonel Hans Oster, is in de meidagen van 1940 om begrijpelijke redenen vernietigd. Na de capitulatie heeft de gepensioneerde kapitein ter zee T.A.R. Protze, de rechterhand van Abwehr-chef admiraal Wilhelm Canaris, nog vergeefs getracht uit de overgebleven archieven van de generale staf de bron van Sas' rapportage te achterhalen. Mogelijk is hij toen gestuit op een bericht van Sas daterend uit februari 1937, dat zeker de instemming zal hebben gehad van de conservatieve maar vooral anticommunistische Protze. Sas maakt dan melding van een naar zijn mening gevaarlijke en onwenselijke ontwikkeling: een groeiende militaire samenwerking tussen Tsjechoslowakije en Rusland, 'onder het voorwendsel van Duitsche dreiging'.¹⁷

Overigens is ook zonder dat dit materiaal bewaard is gebleven, voldoende bekend geworden over Sas' berichtgeving gedurende zijn tweede Berlijnse periode en over de uiteenlopende reacties daarop van 'Den Haag'. De na de oorlog tegenover de Parlementaire Enquête Commissie afgelegde verklaringen geven daarvan een levendig beeld.¹⁸ Hieruit komt bovendien duidelijk naar voren hoe belangrijk Sas' berichten waren voor de beoordeling van de toestand door GS IIIA.

Het 'Venlo-incident'

Ondanks de politieke en militaire dreiging die in toenemende mate van Duitsland uitging, hield Nederland, en zeker ook de chef van de generale staf generaal I.H. Reynders, zich aan het uitgangspunt van het buitenlands beleid: de handhaving van de neutraliteit. Vandaar dat in de berichtgeving van de Nederlandse militaire attaché in Londen bijvoorbeeld de stand van de Britse luchtafweer gedetailleerd aan de orde kwam.¹⁹ Dit verhinderde overigens niet dat GS III onder leiding van Van Oorschot tegen het einde van de jaren dertig Britse spionageactiviteiten tegen Duitsland vanaf Nederlands grondgebied begon te gedogen. Het 'Venlo-incident' bracht aan het licht hoever Van Oorschot bereid was daarin te gaan.

Het als 'Venlo incident' bekend geworden echec van de Britse inlichtingendienst MI 6 was in de loop van 1939 begonnen als wat een veelbelovend contact leek met een anti-Hitler-groepering in het Duitse leger.²⁰ Om vertegenwoor-

digers van de Duitse 'oppositie' veilig te kunnen ontmoeten was Nederland het aangewezen 'derde land'. Een aan hem gericht formeel Brits verzoek hieraan mee te werken kon Van Oorschot niet honoreren, maar hij stelde de Britten wel een verbindingsman van GS IIIA ter beschikking, die zonodig paden kon effenen en obstakels uit de weg ruimen. Daar stond tegenover dat de Nederlandse dienst op die manier zou delen in de informatie die het contact met de vermeende oppositionele Duitse militairen zou opleveren. De afloop van wat in hedendaagse termen een 'joint operation' genoemd zou kunnen worden, is bekend. De 'oppositie' bleek het geesteskind van Walter Schellenberg, het hoofd van de Abteilung VI Ausland van de Sicherheitsdienst; de geplande ontmoeting aan de grens bij Venlo bleek een valstrik. De Britse MI 6-medewerkers werden over de grens gesleurd en de Nederlandse verbindingsofficier van GS IIIA, 1e luitenant der infanterie D. Klop, werd in het daarop volgend vuurgevecht gedood. Van Oorschot moest ontslag nemen als hoofd van GS III, omdat op zo'n pijnlijke wijze aan het licht was gekomen hoe onder zijn uiteindelijke verantwoordelijkheid door de samenwerking met MI 6 de Nederlandse neutraliteit was geschonden. Hij werd opgevolgd door de man die tijdens de Eerste Wereldoorlog met succes GS III had vormgegeven, de inmiddels als luitenant-generaal gepensioneerde Fabius.

Het justitieel onderzoek naar de feiten en omstandigheden rond het Venlo-incident leverde tot veler verrassing concrete informatie op over de manier waarop GS IIIA in de jaren dertig ook op een andere, minder directe manier anti-Duitse inlichtingenactiviteiten gedoogde en daarvan meeprofitteerde. Dit onderzoek, naar vermogen tegengewerkt door de generale staf c.q. GS III, bracht aan het licht dat op Nederlands grondgebied een netwerk actief was ten behoeve van de Britse, Franse en mogelijk Belgische inlichtingendiensten. De spil van dit uit Nederlanders bestaande netwerk was P. Koster, een wapenhandelaar en voormalig marineofficier. Koster opereerde vanuit Parijs, waar hij de militaire attaché Van Voorst Evekink wel eens van inlichtingen voorzag over Duitse militaire aangelegenheden. Het voornaamste steunpunt in Nederland werd gevormd door een wijnhandelaar, wiens vader, oom en neven opperofficieren, respectievelijk hoofdofficieren bij de artillerie waren (geweest) en die na hun pensionering eveneens in de wapenhandel waren terecht gekomen. Wapenhandel (onder meer bemiddeling bij de bouw van onderzeeboten in dienst van een Amerikaans bedrijf) en spionage gingen hand in hand. De oud-marineofficier Koster, die onder meer oprichter en eerste voorzitter van de vereniging 'Onze Vloot' was, had voor zijn activiteiten de stilzwijgende goedkeuring van

de chef van de marinestaf, vanaf september 1939 bevelhebber der zeestrijdkrachten, vice-admiraal J.T. Fürstner. In ruil daarvoor ontving Fürstner inlichtingen over de Duitse vloot. Met Van Oorschot zou Koster in contact zijn gekomen door bemiddeling van de secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken Snouck Hurgronje. Ook Van Oorschot zou, in ruil voor 'gedoogsteun', van Koster en diens medewerkers inlichtingen hebben ontvangen. Bovendien zou hij van hen steun hebben gekregen bij het inrichten van een radionetwerk dat in geval van een Duitse aanval voor snelle berichtgeving moest zorgen en bij een eventuele bezetting als *stay behind*-netwerk zou functioneren.

Het justitiële onderzoek maakte een eind aan de informele arrangementen en plannen. Koster en een aantal medewerkers werden gearresteerd wegens spionage voor een vreemde mogendheid, maar na overleg met Van Oorschot en Fürstners plaatsvervanger schout-bij-nacht F.J.Heeris, die bij de marinestaf onder meer was belast met de inlichtingendienst, werden de betrokkenen vrijgelaten, op voorwaarde dat zij zich niet meer in het grensgebied zouden laten zien. GS IIIA was een belangrijke, zij het indirecte bron van inlichtingen kwijt, maar een geluk bij een ongeluk was dat op deze manier de betrokkenheid van hoge functionarissen (Snouck Hurgronje, Fürstner, Heeris) 'onder de pet' kon blijven. Bij een reeks strafprocessen zou dat waarschijnlijk niet gelukt zijn en zou het vaandel van de Nederlandse neutraliteit een fikse scheur hebben opgelopen.

Waarnemers

Behalve de, zeker voor een inlichtingendienst van een neutraal land, soms riskante samenwerking met andere diensten, stonden GS IIIA nog andere menselijke bronnen ter beschikking. Van tijd tot tijd woonden Nederlandse officieren oefeningen van vreemde legers bij. Dat stelde hen in staat zich een beeld te vormen van de *capabilities* van het desbetreffende leger- of vlootonderdeel. Tegelijkertijd konden zij op die manier van gedachten te wisselen met collega's van verschillende landen. In 1926 bijvoorbeeld bezochten een kolonel en een kapitein van de generale staf manoeuvres van het Duitse leger. Bij die gelegenheid raakten zij in gesprek met de militaire attaché van de Sovjet-Unie, geaccrediteerd in Berlijn, die interessante bijzonderheden gaf over het politieke klimaat in het Rode Leger.²¹ In juli 1937 werden twee Nederlandse officieren zelfs gedetacheerd bij een Duitse legereenheid, de Aufklärungs Abteilung 6 te

Münster. Voor hun vertrek en na terugkeer kregen ze een zeer uitvoerige *briefing* en *debriefing* over zaken als bewapening, reactietijden, modus operandi etc. Een van hen had zelfs een schets weten te maken van het projectiel van een Panzer Abwehr Kanone (PAK).²²

Legal travelers

Een eveneens minder riskante manier van inlichtingenvergaring was het bevragen van *legal travelers*, Nederlanders (niet noodzakelijk militairen of reservisten) die eigen redenen hadden om landen te bezoeken waarvoor GS IIIA belangstelling had en die bereid waren tijdens hun reizen ogen en oren de kost te geven. Een sprekend voorbeeld van zo'n legal traveler was de al eerder genoemde Grondijs, die met name tijdens de Eerste Wereldoorlog GS III van interessante berichten had voorzien. Aannemelijk is dat hij ook nadien GS III op de hoogte hield van wat hij op zijn wetenschappelijke en/of journalistieke reizen aan interessante informatie opdeed. Dat gold zeker voor de bekende journalist dr. M. van Blankenstein, 'een van de belangrijkste informanten van GS III' in het Interbellum.²³ Ook de toenmalige korpschef van de Rotterdamse politie, mr. L. Einthoven, bracht volgens zijn eigen verklaring in de jaren dertig verslag uit aan zijn 'vrienden van GS III' wanneer hij in Duitsland besprekingen had gevoerd met de genazificeerde politie.²⁴

Zoals in het vorige hoofdstuk vermeld beschikte de generale staf sinds ongeveer het midden van de Eerste Wereldoorlog onder meer over een radio-interceptiecapaciteit, ondergebracht in de sectie GS IV (censuur). Deze sectie was in 1919 als GS IIIC onderdeel geworden van GS III, onder leiding van kapitein der infanterie H. Koot. Na de Tweede Wereldoorlog werd Koot, inmiddels generaal-majoor, gehoord door de Parlementaire Enquete Commissie over de aard van zijn werkzaamheden. Hij verklaarde dat GS IIIC was belast met 'de chiffrerdienst (omvattende de codeer- en decodeerdienst), de decrypteedienst, de censuur en al wat daarmee samenhangt'.²⁵ De censuurdienst had als instrument van het Militair Gezag tijdens de staat van oorlog en beleg de wettelijke bevoegdheid aan post, telegraaf en telefoon toevertrouwd berichtenverkeer te controleren. Die bevoegdheid hield uiteraard op met de beëindiging van de staat van oorlog en beleg. De interceptie van radioverkeer echter was niet

wettelijk geregeld en behoefde dus ook na het einde van de Eerste Wereldoorlog niet gestaakt te worden.

Op de vraag wat deze vorm van inlichtingeninwinning in de periode tussen de beide wereldoorlogen in concreto heeft opgeleverd, is slechts een zeer summier antwoord mogelijk. In de meidagen van 1940 is op last van Fabius het archief van GS III vernietigd, en het ligt voor de hand dat het bijzonder gevoelige interceptiemateriaal daarbij voorrang had. Dat laatste klemde temeer daar het weinige dat over dit onderwerp is gezegd en geschreven nu uitgerekend betrekking heeft op de interceptie van Duits berichtenverkeer. Uit uitspraken van een medewerker van Koot enerzijds en van de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken E.N. van Kleffens anderzijds kan afgeleid worden dat GS IIIC althans aan het eind van de jaren dertig zowel het Duitse militaire als het diplomatieke berichtenverkeer 'meelas'.²⁶ Dat GS IIIC zich inderdaad niet beperkte tot uitsluitend militaire verbindingsinlichtingen (in het vakjargon *signals intelligence* of kortweg *sigint*) blijkt uit een document uit 1947, dat betrekking heeft op de legercodedienst. In de inleiding van dit document wordt gesteld dat de codedienst uit twee delen bestaat: een 'algemeen deel dat op regeringsniveau ligt' en een 'ondergeschikt deel dat betrekking heeft op het leger'. Voor 1940, aldus de inleiding, waren beide delen verenigd in het toenmalige IIIC.²⁷ Hoewel het aangehaalde 'algemene deel op regeringsniveau' niet nader wordt aangeduid, kan de conclusie geen andere zijn dan dat GS IIIC ook berichten van algemeen politiek en/of economisch belang 'uit de lucht plukte' en ter beschikking stelde van andere departementen dan Oorlog. Deze conclusie vindt steun in de omstandigheid dat Koot in april 1920 als 'Directeur van het Cijfer' werd aangesteld bij Buitenlandse Zaken, het departement dat als eerste belanghebbende bij dit soort berichten kon worden aangemerkt.²⁸

Rapportage

In het bewaard gebleven archiefmateriaal zijn geen aanwijzingen te vinden voor het antwoord op de vraag of GS IIIA in het Interbellum al in staat was te rapporteren op basis van *all sources intelligence*. Men had weliswaar de beschikking over *sigint*, verschillende vormen van *humint* en uiteraard open bronnen (*open sources intelligence* of *osint*), maar uit niets blijkt dat de daaruit afkomstige gegevens ook werden verwerkt tot een geïntegreerde rapportage. Eerder lijkt het praktijk te zijn geweest dat belangrijk geachte berichten, uit welke bron

dan ook afkomstig, als zodanig aan belanghebbenden werden toegezonden. In september 1939 bijvoorbeeld wordt een rapport over voorvallen aan de Nederlands-Duitse grens, afkomstig van de kondschapsdienst (waarschijnlijk van de marechaussee), aan de secretaris-generaal van het departement van Defensie gezonden.²⁹ Evaluatie, analyse, commentaar en aanbevelingen ontbreken in dit *single source*-rapport.

In de tweede helft van 1939, toen GS III zich waarschijnlijk ging voorbereiden op zijn oorlogsorganisatie, ging GS IIIA over tot het verspreiden van *dagberichten* en *weekoverzichten*, mogelijk geïnitieerd door Fabius naar analogie van de inlichtingendistributie door GS III tijdens de Eerste Wereldoorlog.³⁰ Voorbeelden van deze rapportagesoorten zijn helaas niet bewaard gebleven, zomin als verzendlijsten.

Het ressort veiligheid

Sinds de novemberdagen van 1918 had de nieuwe taak, het waarschuwen van de regering voor wat in die dagen 'revolutionaire woelingen' werden genoemd, de oorspronkelijke defensieve taak van GS III, het tegengaan van spionage ten nadele van Nederland, in de schaduw gesteld. Onder leiding van Fabius had GS III tijdens de Eerste Wereldoorlog het tegen elkaar uitspelen van in Nederland geaccrediteerde militaire attachés ontwikkeld tot een belangrijk middel om hun spionageactiviteiten onder controle te houden. Uitgangspunt daarbij was steeds het handhaven van de Nederlandse neutraliteit geweest. Het is aannemelijk dat deze praktijk ook na het einde van de Eerste Wereldoorlog werd voortgezet.

Overigens lijkt het erop dat spionage tegen Nederlandse belangen (commerciële, militaire en andere) in het Interbellum geen grote prioriteit genoot bij andere mogelijkheden. Pas in de tweede helft van de jaren dertig en dan vooral in de laatste jaren van dat decennium werd het Nederlands grondgebied weer een *Tummelplatz* van buitenlandse inlichtingendiensten. Die waren weliswaar in de eerste plaats geïnteresseerd in elkaars doen en laten, maar vooral van Duitse kant nam de belangstelling voor de Nederlandse defensie toe naarmate de plannen om dit keer de Nederlandse neutraliteit niet te ontzien concretere vormen aannamen. De rol van GS IIIB in het tegengaan daarvan werd toen evenwel overvleugeld door die van Justitie.

Spionagebestrijding

Zoals gezegd legde het hoofd van GS III, Van Oorschot, de Franse en Engelse inlichtingendiensten bij hun activiteiten in Nederland weinig in de weg. Dat was niet ontsnapt aan de aandacht van het hoofd van de afdeling Politie van het ministerie van Justitie, mr. J.R.M. van Angeren. Naar zijn mening hoorde de bestrijding van spionage, evenals de bestrijding van andere bijzondere delicten als handel in verdovende middelen en illegale wapenhandel, thuis bij Justitie. De aan ingewijden wel bekende coulante houding van Van Oorschot tegenover de Franse en Engelse diensten gaf Van Angeren een handvat om de spionagebestrijding naar zich toe te halen. Hij gaf ruime bekendheid aan zijn mening dat Van Oorschots houding de Nederlandse neutraliteit in gevaar bracht, een mening die hij met des te meer gezag kon ventileren toen hij in 1937 secretaris-generaal van het departement van Justitie was geworden. Het is dan ook waarschijnlijk aan zijn invloed te danken dat de ministerraad in 1938 besloot dat Justitie bij de spionagebestrijding een grotere rol moest gaan spelen.

Tot dan toe had Justitie, in casu de procureurs-generaal, zich op dat gebied nogal terughoudend opgesteld. Dat werd nu anders. De politie kreeg opdracht elk geval van mogelijke spionage niet alleen aan GS III te melden, maar tegelijkertijd ook via de procureurs-generaal aan Justitie. Daar was onder leiding van de referendaris J.P.G. Goossen een bureau opgericht speciaal voor de spionagebestrijding. Dat bureau – hoe gering ook in omvang – vormde op die manier een duplicaat en in zekere zin een concurrent van GS IIIB. Competentiegeschillen waren de voorzienbare gevolgen.³¹ Die bereikten hun hoogtepunt in de nasleep van het ‘Venlo-incident’ dat, zoals gezegd, Van Oorschot zijn positie kostte als hoofd van GS III.

De ‘binnenlandse tegenstander’

In het algemeen kan men dan ook stellen dat in het Interbellum de veiligheids-taak van GS IIIB voornamelijk bestond uit het volgen en registreren van de al genoemde ‘revolutionaire stromingen’ met het oog op de ‘geest in den troep’. Gedurende lange jaren zou GS IIIB zich daarbij uitsluitend richten op personen en organisaties ter linkerzijde van het politieke spectrum, niet alleen van communistische maar ook van sociaal-democratische signatuur. Het aan de

macht komen van Hitler was voor de militaire veiligheidsdienst het sein in eigen land ook aandacht te gaan besteden aan de uiterste rechterzijde. De inlichtingenbronnen die GS IIIB bij het uitvoeren van zijn taken ten dienste stonden waren niet zo heel verschillend van de bronnen waarvan GS III tijdens de Eerste Wereldoorlog gebruik had gemaakt. Wel was door het beëindigen van de staat van beleg de censuur vervallen en daarmee de mogelijkheid telefoons te tappen en post te openen. Daar stond tegenover dat de inlichtingendiensten van de politie, waarmee GS IIIB nauw samenwerkte, steeds beter ingespeeld raakten op hun 'targets', die zich vooralsnog uitsluitend aan de politieke linkerzijde bevonden.

Meermalen is al aan de orde geweest dat de inlichtingendiensten van vooral de grote politiekorpsen voor GS III van eminent belang waren, en dan vooral voor het door GS IIIB bestreken gebied. De artillerieofficier luitenant-kolonel T.S. Rooseboom, die gedurende twintig jaar, van 1920 tot mei 1940, hoofd van GS IIIB is geweest, zag dan ook als een van zijn belangrijkste taken het leggen en onderhouden van goede contacten met de politiechefs onder wie deze diensten ressorteerden. Met hen vergaderde hij eenmaal per maand. Daarnaast belegde hij conferenties met alle korpschefs, voor het eerst in 1923, vanaf 1930 jaarlijks. Deze jaarvergaderingen werden weliswaar voorgezeten door het hoofd van GS III, Van Oorschot, maar inhoudelijk berustte de leiding bij Rooseboom. Het was ook Rooseboom die in 1930 een handleiding schreef met richtlijnen voor het opzetten en bijhouden van de registratie van 'revolutionairen'. Deze handleiding gaf bovendien aan welke onderwerpen en personen Rooseboom voor GS IIIB van belang achtte. De inlichtingendiensten van de politie werden aangespoord 'Den Haag' op de hoogte te houden van plaatselijke stakingen, van demonstraties van revolutionaire of antimilitaristische aard, en van de eventuele revolutionaire gezindheid van dienstplichtigen.

Deze eenzijdige oriëntatie kwam vanaf 1932 wat meer in balans, toen GS IIIB en de politiediensten ook organisaties en personen van nationaal-socialistische signatuur gingen registreren. Dat kwam goed van pas toen in mei 1933 het zogenaamde Ambtenarenverbod werd ingesteld, na de muiterij op Hr.Ms. kruiser 'De Zeven Provinciën'. Bij Koninklijk Besluit was aan het Algemeen Rijksambtenaren Reglement (ARAR) een artikel 97b toegevoegd, dat bepaalde dat een ambtenaar ontslagen kon worden wanneer hij lid bleek te zijn van of steun verleende aan 'eene vereeniging' die 'om de doeleinden die zij nastreeft, of de middelen die zij aanwendt, de behoorlijke vervulling van zijn plicht als ambtenaar kan in gevaar brengen of schaden'. Welke organisaties de regering

daarbij op het oog had, bleek in juli 1933, toen twee lijsten van voor ambtenaren verboden verenigingen werden gepubliceerd, één geldend voor alle rijksambtenaren, en één speciaal voor het personeel van het departement van Defensie. De 'algemene' lijst bevatte enerzijds links-extremistische (communistiche, trotskistische en anarchistische) organisaties, anderzijds rechts-extremistische, zoals de nazistische NSNAP en – na enig uitstel waarin Mussert de gelegenheid kreeg zijn programma toe te lichten – de nationaal-socialistische NSB. Op de lijst van voor Defensiepersoneel verboden organisaties stonden bovendien de SDAP en de bij het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) aangesloten ambtenarenbonden. In 1938, toen de lijsten opnieuw werden vastgesteld, werden de sociaal-democratische organisaties van de Defensielijst afgevoerd, waarschijnlijk als gevolg van het feit dat de SDAP een jaar eerder de 'handhaving van de Nederlandsche weermacht' had aanvaard, wat een einde maakte aan de SDAP-politiek van het 'gebroken geweertje'.³²

Behalve de instelling van het 'Ambtenarenverbod' had de mouterij op 'De Zeven Provinciën' nog een ander gevolg: de instelling van wat op termijn een marine-inlichtingendienst zou moeten worden. Als eerste stap werd in 1933 een marineofficier gedetacheerd bij GS IIIB om onderzoeken te stroomlijnen naar de betrouwbaarheid van het marinepersoneel en vooral naar degenen die naar een functie bij de marine solliciteerden en de criteria daarvoor op elkaar af te stemmen. De feitelijke onderzoeken werden overigens gedaan door de plaatselijke politie op verzoek van GS IIIB.

Een aparte marine-inlichtingendienst kwam slechts aarzelend van de grond. In december 1935 werd een officier belast met de oprichting van een dergelijke dienst, aangeduid als *Bureau Marinestaf I Inlichtingen*. Deze officier, luitenant-ter-zee der 1e klasse C. Moolenburgh, bleef tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog het hoofd en enig personeelslid van dit bureau. Hij werd terzijde gestaan door een burgerambtenaar die voor halve dagen was aangesteld. In september 1939 werd Moolenburghs bureau toegevoegd aan het bureau Zeeverkeer van de marine. De benaming werd toen *Bureau Marinestaf I Zeeverkeer-Inlichtingen*.³³

Dat GS IIIB behalve links- ook rechts-extremistische organisaties en personen 'op kaart bracht', werd niet door iedereen toegejuicht. Er waren officieren die – voor kortere of langere tijd – met bewondering en waarschijnlijk ook met afgunst zagen hoe in Duitsland na het aan de macht komen van Hitler kosten noch moeite werden gespaard voor de uitbreiding en modernisering van de

Wehrmacht. De representant bij uitstek van deze groep was de chef van de generale staf luitenant-generaal H.A. Seijffardt. Hij was lid van de NSB geweest, maar had zijn lidmaatschap opgegeven omdat hij 'dan meer kon doen'. Gezien deze opstelling is het aannemelijk dat Seijffardt met het oog op het 'Ambtenaren-verbod' heeft geprobeerd GS IIIB naar zijn hand te zetten.

Bij zijn aantreden als chef van de generale staf was het Seijffardt opgevallen dat er bij de Centrale Inlichtingendienst (het 'civiele' gezicht van GS IIIB) al jarenlang uitsluitend defensiepersoneel werkzaam was, maar dat hij niettemin over de CI geen enkele zeggenschap had – die ressorteerde immers formeel onder Binnenlandse Zaken. Seijffardt stelde daarom de minister van Defensie voor, de CI onder zijn, Seijffardts, bevelen te plaatsen. Waarschijnlijk wilde hij daarmee bereiken dat hij de dienst dan ook inhoudelijk aanwijzingen zou kunnen geven, bijvoorbeeld de aanwijzing om het registreren van NSB-gezinde militairen te staken. Het hoofd van GS III, Van Oorschoot, verzette zich resoluut tegen Seijffardts toelag. Toen Seijffardt in 1934 met pensioen ging, had hij nog steeds zijn zin niet gekregen. Zijn opvolger I.H. Reijnders liet zich door Van Oorschoot overtuigen van de wijsheid van de oude en nog steeds ongewijzigde regeling en kreeg daarin de minister van Defensie mee.

Internering

Behalve dat met het registreren van links- en rechts-extremistische personen de toepassing van het 'Ambtenarenverbod' werd mogelijk gemaakt, werd er nog een ander doel mee gediend: het zonodig interneren van staatsgevaarlijk geachte personen. In 1938 had de ministerraad besloten dat met de voorbereidingen daartoe moest worden begonnen, voorbereidingen die bestonden uit het aanleggen van lijsten van te arresteren en te interneren personen en die werden uitgevoerd door de dienst van Rooseboom en de plaatselijke politiediensten. Toen op 19 april 1940 de staat van beleg werd afgekondigd en opperbevelhebber H.G. Winkelman op grond daarvan werd belast met het uitoefenen van het Militair Gezag, bepaalde deze dat alleen die personen geïnterneerd moesten worden, van wie de staatsgevaarlijkheid vaststond. Een 'algemene gezindheid', bijvoorbeeld blijkend uit het lidmaatschap van een links- of rechts-extremistische organisatie, vond hij onvoldoende grond voor internering. Op basis van deze aangescherpte criteria maakte Rooseboom een nieuwe lijst, die door Van Oorschoot aan Winkelman werd overhandigd. Er

stonden in totaal 21 personen op: achttien nationaal-socialisten, onder wie M.M. Rost van Tonningen (niet Mussert), en drie communisten die deel hadden uitgemaakt van het sabotageapparaat van de Komintern. Op 4 mei 1940 werden op bevel van Winkelman deze 21 personen gearresteerd en geïnterneerd.

Inlichtingenmiddelen

Voor het uitvoeren van zijn hierboven genoemde veiligheidstaken had GS IIIB de beschikking over een aantal inlichtingenmiddelen die wel in hun specifieke toepassing maar niet in hun algemeenheid veel verschilden van de middelen die GS IIIA ter beschikking stonden: open bronnen en menselijke bronnen. De controle op post, telefoon en telegraaf, een middel waarvan GS III zich tijdens de staat van oorlog en beleg had kunnen bedienen, was zoals gezegd komen te vervallen. Wel was het zo dat tegen het einde van de jaren dertig de *voorbereiding* van de censuur in oorlogstijd weer ter hand werd genomen door het eerder genoemde GS III-onder-deel GS IIIC. Er kwam bijvoorbeeld een instructie voor het censuurpersoneel van telegraaf- en telefoonkantoren, waarin nog eens werd vastgesteld dat alle telegrammen en alle telefoongesprekken in oorlogstijd en tijdens de staat van beleg aan de militaire censuur onderworpen zouden zijn.³⁴ In augustus 1939 werd van GS IIIC een subsectie GS IIID afgesplitst, waarna de censuurtaken werden verdeeld. Als het zover zou komen, zou GS IIIC zich bezighouden met de controle van de communicatiemiddelen post, telegraaf en telefoon, terwijl GS IIID de censuur van de publiciteitsorganen voor zijn rekening zou nemen, zoals pers, radio en film.³⁵

Open bronnen

Open bronnen bleven, ook in het Interbellum, belangrijk als leveranciers van inlichtingen. Broekhoff, die gedurende deze hele periode de inlichtingendienst van de Amsterdamse politie zou leiden, had daarover eind 1918 al een uitgesproken mening. Uitgaande van de omstandigheid dat Nederland 'een zeer, zeer democratisch land, met bijna absolute vrijheid van politieke opinie' was, was hij van mening dat de 'revolutionaire organisaties' weinig geheim hielden. Door de vrijheid van drukpers, aldus Broekhoff, leverde alleen al 'het lezen

van de arbeidersbladen een behoorlijk beeld op.³⁶ Men mag er vanuit gaan dat behalve plaatselijke diensten als die in Amsterdam ook GS IIIB de bestudering van de pers zag als een belangrijk inlichtingenmiddel, niet alleen ten aanzien van het buitenland zoals GS III dat vanaf het allereerste begin had gehanteerd, maar ook ten aanzien van de binnenlandse 'targets'. Dat was zeker het geval met publicaties als brochures, manifesten en programma's van organisaties die de belangstelling hadden van GS IIIB. Zo stuurde de dienst in 1933 een manifest van de Algemene Nederlandse Fascistenbond, vergezeld van een exemplaar van *De Fascist*, het orgaan van de ANFB, niet alleen aan de minister van Defensie, maar ook aan de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken. Ook de Beginselverklaring van de Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij (NSNAP) werd ijverig bestudeerd.³⁷

Er is wat voor te zeggen het bijwonen van openbare vergaderingen van politieke partijen, zoals dat op plaatselijk niveau door de politie werd gedaan, te rangschikken onder de noemer 'open bronnen'. In elk geval was daar niets heimelijks aan: elke aanwezige wist dat de man in burger achterin de zaal die ijverig notities zat te maken een 'stille' was.

Menselijke bronnen

Over de inzet van menselijke bronnen als agenten en informanten kan men in het algemeen zeggen dat GS III zich terughoudend opstelde. Dat gold voor GS IIIA, dat wel *legal travelers* wilde aanhoren maar niet met betaalde agenten werkte; dat gold zeker ook voor GS IIIB, dat het werken met betaalde menselijke bronnen graag overliet aan andere instanties zoals de marechaussee en de politie. Vanuit dat standpunt gezien kon Van Woelderen dan ook in zijn dagboek terecht aantekenen dat 'de inlichtingendienst van de Generale Staf de meest fatsoenlijke inlichtingendienst der wereld' was. Aan de andere kant maakte GS IIIB wel gebruik van de resultaten van de *humint*-activiteiten van marechaussee en politie. Het is om die reden dat die activiteiten – vooral betrekking hebbend op het politieke extremisme – in de context van GS IIIB aan de orde worden gesteld.

Voor het andere deel van zijn taak, het tegengaan van spionage ten nadele van Nederlandse belangen, maakte GS IIIB wel zelf gebruik van menselijke bronnen, in casu de in Nederland geaccrediteerde militaire attachés. Daarbij hield GS III de Nederlandse belangen zorgvuldig in het oog. Eind 1918/begin

1919 bijvoorbeeld liepen de buitenlandse militaire attachés bij GS III de deur plat met berichten over mogelijke internationale bolsjewistische revolutieplannen. De Franse militaire attaché wilde nog een stap verder gaan en stelde voor in Nederland twee ‘antibolsjewistische agenten’ van het Deuxième Bureau onder te brengen. Dit voorstel werd afgewezen op grond van de – interne – overweging dat ‘die mensen meestal tevens zijn belast met handelsspionage’, en dat was kennelijk een te hoge prijs voor deze vérgaande samenwerking tegen het bolsjewistische gevaar.³⁸ Vanwege de redenen en omstandigheden die hierboven al aan de orde zijn geweest, heeft de spionagebestrijding als onderdeel van de taak van GS IIIB in de periode tussen de wereldoorlogen nooit een hoge vlucht genomen. Zo riep de minister van Defensie in 1937 – nog voor Justitie een vinger in de pap van de spionagebestrijding zou krijgen – de hulp van zijn ambtgenoot van Justitie in bij het beveiligen van een in dat jaar geplande herhalingsoefening. Het ging hem daarbij om de controle op vreemdelingen, het noteren van kentekens van buitenlandse automo’s, de controle van papieren en het verhinderen dat van de oefening foto’s gemaakt zouden worden – activiteiten waartoe de minister zijn eigen GS IIIB en de daarvan deel uitmakende Opsporingsdienst kennelijk niet in staat achtte.³⁹

De missie van GS IIIB in die periode lag dan ook vooral op het gebied van het onderkennen van en rapporteren over ‘denkbeelden en stromingen onder officieren, onderofficieren en minderen’ in de krijgsmacht, zowel in het leger als bij de marine.⁴⁰ De belangrijkste inlichtingen omtrent die ‘stromingen’ bereikten GS IIIB van de kant van de inlichtingendiensten van de plaatselijke politie. Het waren vooral deze diensten die door het inzetten van agenten en informanten in de links- en rechts-extremistische organisaties de *humint*-component leverden voor de rapportage van GS IIIB. Onder leiding van Broekhoff was de Amsterdamse dienst al vroeg begonnen met het raadplegen van informanten in de sociaal-democratische organisaties SDAP en NVV. Ook ‘runde’ Broekhoff een bron die toegang had tot de Communistische Partij Holland (CPH) van David Wijnkoop.⁴¹ In dezelfde partij, inmiddels CPN geheten, had de Utrechtse politie in de jaren dertig waarschijnlijk een agent.⁴²

Eveneens in de jaren dertig blijkt de Amsterdamse politie ook in de rechts-extremistische sfeer goed ingevoerd te zijn. In de NSB heeft men ‘een betrouwbare bron’; van het Verbond van Dietse Nationaal Socialisten (VERDINASO) krijgt men informatie over huishoudelijke vergaderingen, terwijl Broekhoff ook de verslagen kreeg van de wekelijkse besloten vergaderingen in de hoofdstad van het fascistische Zwart Front.⁴³ Openbare vergaderingen van deze en andere

extremistisch geachte organisaties werden zoals al opgemerkt altijd door een functionaris van de plaatselijke inlichtingendienst bijgewoond.

Gezien het feit dat GS IIIB het inlichtingenmateriaal, zowel de open bronnen als de informatie uit menselijke bronnen, voornamelijk ontving van de politie, was de voornaamste functie van Roosebooms dienst ervoor te zorgen dat dit inlichtingenmateriaal werd geëvalueerd, verwerkt, samengevat, en ten slotte in de vorm van rapporten en overzichten werd toegezonden aan de verschillende belanghebbenden.

Rapportage

Voor het verzorgen van de externe rapportage had T.S. Rooseboom vanaf het eind van de jaren twintig de beschikking over zijn broer A.J. Rooseboom, die als gepensioneerd luitenant-kolonel infanterie KNIL in Den Haag was komen wonen. Als vrijgezel had deze broer kennelijk niet zoveel omhanden; in elk geval vulde hij zijn tijd met pro Deo-werkzaamheden voor GS IIIB, meer in het bijzonder met het samenstellen van de rapportage. Dat hield hij vol tot mei 1940, zodat men kan zeggen dat GS IIIB meer dan tien jaar lang werd geleid door de gebroeders Rooseboom. T.S. nam daarbij vooral de externe contacten en de verwerving voor zijn rekening, terwijl A.J. de interne zaken en de rapportage regelde.

Deze rapportage kreeg geleidelijk aan meer vaste vorm en regelmaat. Vanaf 1926 kregen de 'verbindingen', de vaste relaties van GS IIIB waaronder in de eerste plaats de politiediensten, zogenaamde *zwarte lijsten* toegezonden. Deze lijsten bevatten de namen, adressen en andere bijzonderheden van de belangrijkste extremistische personen, gerangschikt per gemeente, en per gemeente alfabetisch. Onder extremistische personen moet vooralsnog gedacht worden aan leden van communistische, anarchistische en trotskistische partijen en groeperingen. Vanaf ongeveer 1932 kwamen ook personen van rechts-extremistische signatuur op de 'zwarte lijsten'. Eveneens in 1926 begon Rooseboom met de uitgave van een *maandoverzicht*, waarin ontwikkelingen in organisaties als de CPH (later dus CPN) en vanaf 1932 ook in de NSB en andere organisaties werden besproken en van commentaar voorzien. Vanaf 1933 kwam Rooseboom met een samenvattend *Jaarbericht* uit, dat vanaf 1934 was gesplitst in een deel A (pacifisme en nationaal-socialisme) en een deel B (communisme, anarchisme etc.).

Anders dan men zou verwachten bestond er geen strikte scheiding tussen militaire en civiele rapportage. In 1935 bijvoorbeeld berichtte GS IIIB aan de minister van Defensie over een specifieke defensieaangelegenheid. Er was een brochure van de NSB verschenen, 'De Schuldigen', waarin de verwaarlozing van de krijgsmacht aan de kaak werd gesteld. Uit deze brochure, aldus GS IIIB, blijkt zonneklaar dat adviezen voor het schrijven ervan van ingewijden afkomstig moeten zijn: 'De relaties der NSB onder de gepensioneerden strekken zich dus niet zozeer uit over het lager personeel, als wel onder de gepensioneerde officieren'.

In hetzelfde jaar 1935 was het echter niet GS IIIB maar de CI die over de relatie tussen NSB en krijgsmacht berichtte en melding maakte van het feit dat in Groningen bij alle daar woonachtige beroepsofficieren een circulaire van de NSB in de brievenbus was geworpen.⁴⁴ Eind 1937 was het dan wel weer GS IIIB dat de minister van Defensie een overzicht toestuurde van de protesten tegen de plannen tot versterking van de Nederlandse krijgsmacht, maar een systematisch onderscheid valt toch niet te ontdekken.⁴⁵ Zelfs de gebroeders Rooseboom waren kennelijk niet in staat aan te geven waar de CI eindigde en GS IIIB begon.

Inlichtingen en veiligheid 'bij de troep'

Waar tot nog toe sprake was van inlichtingen, werd daarmee bedoeld op strategische inlichtingen: de politiek/militaire *intentions* en de militaire *capabilities* van andere landen. Aan tactische inlichtingen, van belang voor het zelf voeren van het gevecht, werd door de militaire inlichtingendienst van het neutrale Nederland minder aandacht besteed; in elk geval werd dit soort inlichtingen niet als een aparte categorie behandeld. Daarin kwam eind 1939 verandering, toen de mogelijkheid van een gewapend conflict met Duitsland toch wel erg dichtbij leek te komen. Mogelijk heeft het door Sas in november van dat jaar geslagen alarm en de daarop gevolgde mobilisatie ertoe bijgedragen dat het verwerven van inlichtingen op het niveau van het legerkorps (en lagere echelons) ter hand werd genomen. De – overigens onuitgesproken – gedachte daarbij zal geweest zijn, dat een commandant snel en direct moet kunnen beschikken over de voor het voeren van het gevecht benodigde inlichtingen: 'intelligence as a tool of command'. Ook (het gebrek aan) snelheid en veiligheid van de verbindingsmiddelen zal een rol hebben gespeeld, waardoor de com-

mandant van bijvoorbeeld het IIIe Legerkorps in de Peel zich wel erg ver van 'Den Haag' verwijderd kan hebben gevoeld. Het is overigens interessant te zien dat in de tweede helft van de jaren tachtig commandanten en bevelhebbers zich met vergelijkbare argumenten verzetten tegen de ontwikkeling in de omgekeerde richting: de centralisatie van de inlichtingendiensten van de drie krijgsmachtdelen tot één Militaire Inlichtingendienst.

Hoe het zij, rond de jaarwisseling 1939-1940 werd er ernst gemaakt met het inrichten van inlichtingen- en veiligheidsdiensten op decentraal niveau in de krijgsmacht. Een 'Handleiding betreffende Organisatie en Werkwijze van den Inlichtingsdienst bij III L.K.' beschrijft in detail de aard van een dergelijke dienst, hoe zo'n dienst georganiseerd zou moeten zijn en wat de taken en modus operandi zouden moeten zijn ⁴⁶. De opsteller(s) zeiden daarbij gebruik te hebben gemaakt van de ervaringen opgedaan in de 'afgelopen maanden'. Het is enigszins navrant te zien, hoe de opsteller(s) van deze handleiding in kapitalen en onderstreept de lezers ('Mag alleen in handen van officieren komen') als het ware toeroepen: *'THANS BESTAAT NOG DE MOGELIJKHEID HET NOODIGE PERSONEEL DAARVOOR OP TE LEIDEN'*. De handleiding is gedateerd april 1940.

Ook op het decentrale niveau werd onderscheid gemaakt tussen de taken die op centraal niveau werden verricht door GS IIIA, respectievelijk GS IIIB. Er was sprake van een *tactische* inlichtingendienst enerzijds en van een *politieke* inlichtingendienst anderzijds. Op het niveau van het Legerkorps was de tactische inlichtingendienst dan weer te onderscheiden in artillerie-inlichtingendienst en vliegtuiginlichtingendienst, beide bestemd om doelen aan te geven en de uitwerking van de eigen artillerie vast te stellen. Op het tactische vlak waren er verder taken te verrichten als het vercijferen (coderen) van berichten, het ondervragen van gevangenen en het onderzoeken van buitgemaakte bescheiden. Ten slotte was er dan ook nog de 'luisterdienst', die probeerde radioberichten van de tegenstander te intercepteren en zonodig te decoderen.

De kondschaftsdienst(en), oorspronkelijk georganiseerd op het niveau van legerkorps of divisie, blijken in deze periode uitsluitend te ressorteren onder het Algemeen Hoofdkwartier, GS IIIA dus.

De politieke inlichtingendienst van het legerkorps diende zich vooral op de hoogte te stellen en te houden van de 'geest in den troep en van de politieke stromingen onder de bevolking in het gezagsgebied van het legerkorps. Daarbij moest gebruik worden gemaakt van de plaatselijke politie en justitie, en moest

GS IIIB regelmatig op de hoogte worden gehouden. Voor de organisatie van de inlichtingen- en veiligheidsdienst op lager niveau golden aangepaste voorschriften. Gezien het moment van verspreiding van de Handleiding is het echter nauwelijks aannemelijk dat al deze goede voornemens ook daadwerkelijk ten uitvoer zijn gebracht.

Aan het einde van de jaren dertig had GS III zich ontwikkeld tot een militaire inlichtingen-en veiligheidsdienst die in zich verenigde een afdeling inlichtingen (GS IIIA), een afdeling contra-inlichtingen en veiligheid (GS IIIB), een afdeling verbindingsinlichtingen (GS IIIC) en een onderdeel voor de organisatie van de censuur (GS IIIC/D), terwijl bij de krijgsmacht delen decentrale afdelingen inlichtingen en veiligheid tot ontwikkeling werden gebracht. De Duitse inval op 10 mei 1940 maakte aan dit alles een einde.

De Tweede Wereldoorlog

De snelle ineenstorting van de Nederlandse defensie na de Duitse inval op 10 mei 1940 leidde ertoe, dat de regering op 13 mei besloot haar zetel te verplaatsen naar Londen. Op 14 mei kwamen het staatshoofd en het kabinet-De Geer in Londen aan. Daar kwam men al spoedig tot de ontdekking dat men elke vorm van informatie over het nu bezette Nederland miste. Van de machinerie van GS III was praktisch niets in stand gebleven. De archieven waren niet mee naar Londen genomen, maar in Den Haag verbrand.¹ Van een *stay behind*-organisatie, zo daarvan al serieus sprake is geweest, was niets terechtgekomen door de nasleep van het Venlo-incident. De netwerken van de Britse inlichtingendienst MI 6 waren door hetzelfde Venlo-incident, maar ook door Duitse penetratie van de organisatie in Nederland, van nul en generlei waarde meer. Zowel de Engelsen als de Nederlanders wisten half mei 1940 niets over het bezette Nederland.

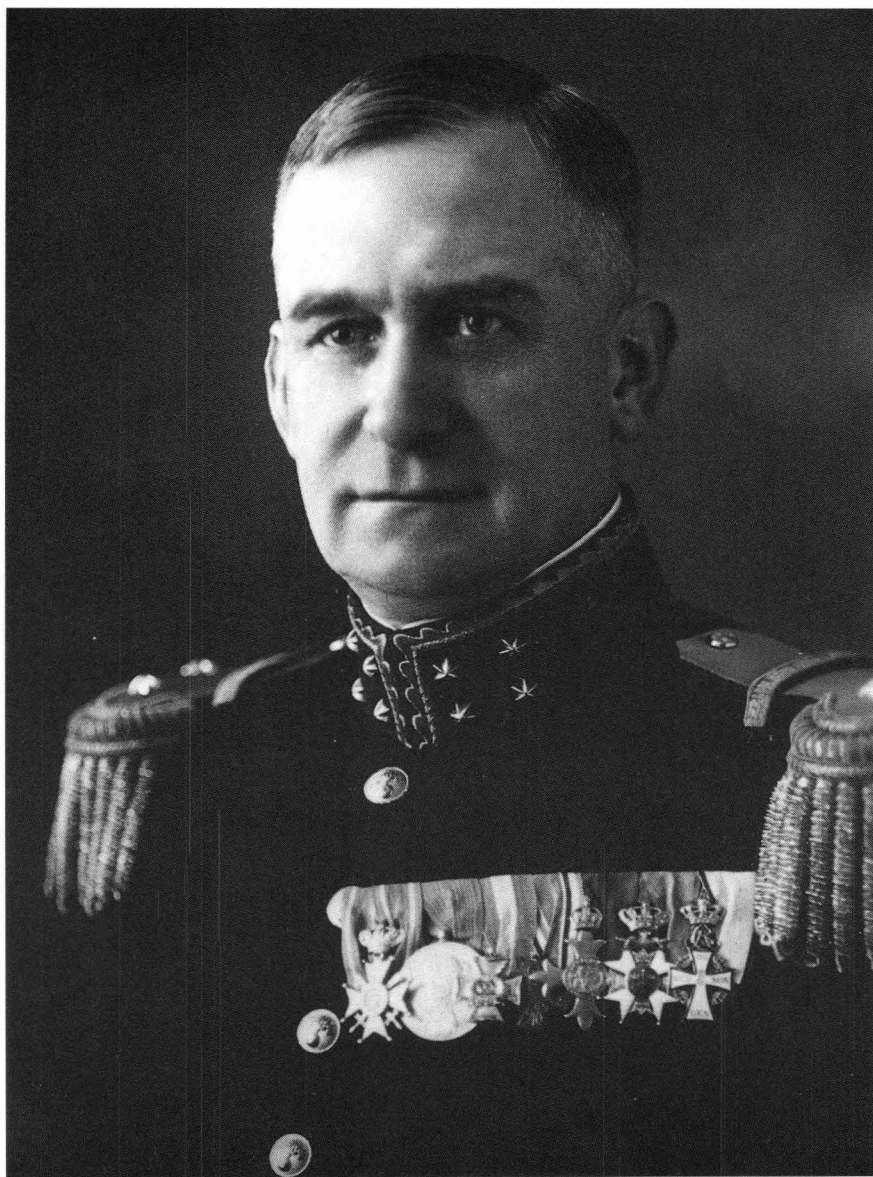
Hoe slecht het overbrengen van de regeringszetel naar Londen was voorbereid, blijkt ook uit de gang van zaken rond de oprichting van een nieuwe inlichtingen- en veiligheidsdienst. Toen staatshoofd en kabinet in Londen arriveerden, was daar al aanwezig het gewezen hoofd van GS III, generaal-majoor b.d. J.W. van Oorschot, die nu als hoofd van een militaire missie contact moest leggen met het Britse War Office. Tegelijk met de regering waren drie officieren van GS IIIA in Londen aangekomen: het hoofd, majoor der infanterie J.G.M. van de Plassche, kapitein der infanterie C.M. Olifiers en kapitein der artillerie L.J.A. Schoonenberg. Ze hadden toestemming tot evacuatie gekregen omdat hun namen op een Duitse 'Fahndungsliste' bleken te staan. De drie inlichtingenofficieren meldten zich bij Van Oorschot (Fabius en de rest van GS III was in bezet gebied achtergebleven) en begonnen onder zijn leiding te doen wat de hand te doen vond. De meest urgente taak van dat moment was het doen van onderzoek naar de betrouwbaarheid van in Engeland aankomende Nederlanders en van landgenoten die bij gebrek aan voldoende gegevens waren geïnter-

neerd ('better safe than sorry'). Daarover ontstonden al spoedig contacten met de Britse veiligheidsdienst M1 5. Op verzoek van deze dienst stelde Van Oorschoot c.s. onder meer een rapport op over de 'vijfde colonne' in Nederland. Door de hoeveelheid werk die op hem afkwam verzocht Van Oorschoot de minister van Defensie A.Q.H. Dijkhoorn om meer personeel. Dijkhoorn verwees Van Oorschoot en de zijnen, naar men mag aannemen tot hun verbazing, naar Van 't Sant, die na zijn carrière bij de politie particulier secretaris van koningin Wilhelmina was geworden en die nu hoofd bleek te zijn van de – ongetwijfeld tot hun nog grotere verbazing – Centrale Inlichtingendienst (CID), die buiten hun medeweten inmiddels in oprichting was.

Centrale Inlichtingendienst (CID)

De CID combineerde weliswaar de taken van enerzijds het vooroorlogse GS IIIA (het inwinnen van inlichtingen over het buitenland – nu het bezette Nederland) en anderzijds het vooroorlogse GS IIIB/CI (politieke veiligheid en contra-inlichtingen), maar was daarmee nog geen militaire dienst. Integendeel. De dienst, die bij geheim Koninklijk Besluit van 19 juli 1940 werd opgericht, kwam op initiatief van koningin Wilhelmina te ressorteren onder de minister van Justitie prof. mr. P.S. Gerbrandy en werd, zoals gezegd, geleid door haar particulier secretaris en vertrouweling F. van 't Sant. Het in Londen aanwezige voormalige GS III-personeel stond op het gebied van inlichtingen en veiligheid geheel buiten spel.

Voor het uitvoeren van zijn inlichtingentaak, het verkrijgen van inlichtingen uit bezet Nederland, ontbrak het de CID aan alles. De dienst beschikte niet over geoefende agenten, had geen mogelijkheden om agenten in Nederland te infiltreren en vervolgens te exfiltreren, geen verbindingsmiddelen om met eventuele agenten contact te onderhouden. De inbreng die Van 't Sant de Britse bondgenoten te bieden had kon dan ook slechts bestaan uit Nederlanders die bereid en in staat waren zich als agent te laten opleiden om op clandestiene manier naar Nederland terug te keren. De rest: opleiding en terbeschikkingstelling van vervoer- en verbindingsmiddelen, moest hij aan de Britten overlaten. Dat stelde hem wél in staat zich vooral te richten op het veiligheidswerk, dat in essentie neerkwam op de zorg dat er in Engeland geen politiek onbetrouwbare Nederlanders vrij rondliepen. Dat ook op dit punt de Britten de *senior partners* waren, zal duidelijk zijn.

H.A.C. Fabius, het eerste hoofd van GS III.
[Collectie Sectie Militaire Geschiedenis KL.]

Als minister van Oorlog stimuleerde H. Colijn de oprichting GS III.
[Collectie Sectie Militaire Geschiedenis KL.]

Lange Voorhout 7, zetel van de generale staf en van GS III.
[Collectie Sectie Militaire Geschiedenis KL.]

DE MILITAIRE SPECTATOR.

TIJDSCHRIFT

VOOR HET

LEGER IN NEDERLAND

EN DAT IN DE

OVERZEESCHE BEZITTINGEN.

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

P. H. A. DE RIDDER,

KAPITEIN VAN DEN GENERALEN STAF.

83STE JAARGANG.

MET PLATEN EN KAARTEN.

UTRECHT.

A. W. BRUNA & ZN

Militair politiek maandoverzicht.

(Afgesloten 24 Juni.)

NEDERLAND. De Vereeniging Onze Vloot gaf eene nieuwe brochure uit getiteld: „Neerlands ondergang kan en moet voorkomen worden”.

Zoude het echter waar zijn, dat Nederlands kracht onder water schuilt? Gelijktijdig ongeveer met de berichten, dat de Minister van Marine eene Commissie benoemd had, om praeadvies uit te brengen over den bouw van een slagschip en in „De Fakkel” werd medegedeeld, dat aan ons Marin departement het vlootplan gereed is voor den bouw van 4 slagschepen van 24000 ton, loopende 22 mijlsvaart, met torpedo-jagers en onderzeebooten (later zal een tweede eskader hieraan worden

Fabius' eerste maandoverzicht.

J.W. van Oorschot, hoofd GS III. [Collectie Sectie Militaire Geschiedenis KL.]

Majoor dr. J.M. Somer, hoofd B1, in gesprek met ZKN prins Bernhard.
Uit: Frank Visser, *De bezetter bespied*.

Generaal mr. H.J. Kruls als chef van de generale staf.
[Collectie Sectie Militaire Geschiedenis KL.]

MINISTERIE VAN OORLOG
CHEF VAN DEN GENERALEN STAF

Sectie G III A
No. GIIIA/809 ZEER GEHEIM

Exemplaar No. 13.

's-Gravenhage, 12 April 1947.

ZEER GEHEIM

GEGEVENS VREEMDE LEGERS NO. 1.

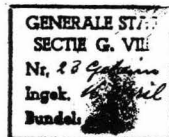
R U S L A N D
=====

Verzendlijst

Aan:

Chef Militair Kabinet M.v.O.	1/2
Chef G.S.	3
Sous-Chef G.S.	4
Adjunct-Chef G.S.	5
Hoofd Sectie G I	6
Hoofd Sectie G II	7
Hoofd Sectie G III B	8
Hoofd Sectie G III C	9
Hoofd Sectie G IV	10
Hoofd Sectie G V	11
Hoofd Sectie G VI	12
Hoofd Sectie G VIII	13
Directeur der Infanterie	14
Directeur der Artillerie	15
Directeur der Cavalerie	16
Directeur der Pioniers	17
Directeur v/d Verbindingsdienst	18
Kwartiermeester-Generaal	19
Adjutant-Generaal	20
Directeur Administratieven Dienst	21
Chef Luchtmacht Staf	22
Directeur H.K.S.	23
Hfd.Sectie Mil.Aangelegenh. van de N.M.M. bij de A.C.C.	24
Hfd.Sectie Inlichtingen van de N.M.M. bij de A.C.C.	25
Sous-Chef Marine Staf (Afd.Intell.)	26
Militair Attaché te Brussel	27
Militair Attaché te Parijs	28
Militair Attaché te Londen	29
Militair Attaché te Washington	30
Militair Attaché Hon. te Bern	31
Regeeringsvert. bij de C.C.S.	32
Verbindingsofficier van de N.E.F.I.S.	33/34
C. School Militairen Inlichtingendienst	35
Chef Dir.Pol.Zaken, Min.v.Buit.Zaken	36

-0-0-0-0-

Verzendlijst van het rapport van GS III A, 1947.

In het kader van zijn veiligheidstaak stelde de CID veiligheidsonderzoeken in naar 'Engelandvaarders', maar ook naar ministers. Dit laatste zette veel kwaad bloed, temeer daar Van 't Sant zijn functie van particulier secretaris van koningin Wilhelmina bleef uitoefenen naast die van hoofd van de CID. Hierdoor kwam Van 't Sant in een kwaad gerucht te staan als verklikker in dienst van de koningin. De reconstructie van het kabinet-Gerbrandy in de zomer van 1941 was voor Van 't Sants vele vijanden de gelegenheid hem als hoofd van de CID kwijt te raken. Die reconstructie hing samen met het ontslag van minister van Defensie Dijkhoorn, die meende het vertrouwen van de koningin niet meer te bezitten, en die daarnaast nog steeds gegriefd was over het terzijde stellen van 'zijn' GS III-officieren bij de oprichting van de CID. Op zijn beurt wilde Gerbrandy komen tot de vorming van een soort 'war cabinet' met minder ministers maar meer bevoegdheden. De prijs die Gerbrandy voor de steun aan dit plan moest betalen was het ambtelijk hoofd van Van 't Sant.

Bij KB van 14 augustus 1941 werd als waarnemend hoofd van de CID de reservekapitein der artillerie R.P.J. Derksema benoemd; hetzelfde KB bepaalde dat voortaan de minister van Binnenlandse Zaken voor de CID verantwoordelijk zou zijn. Dit bleek geen succesformule. Van 't Sant, formeel uit de inlichtingsfeer verwijderd, bleef zich intensief bemoeien met de uitzending van agenten naar bezet Nederland. Zijn 'Contact Holland' was verantwoordelijk voor de uitzending van onder anderen 'soldaat van Oranje' S.E. Hazelhoff Roelfzema; bovendien bleef hij de steun van MI 6 genieten. Derksema bleef geïsoleerd.

Aan deze onduidelijke en onbevredigende situatie leek een eind te zullen komen toen eind 1941 de luitenant-kolonel der mariniers M.R. de Bruijne hoofd werd van een Bureau Voorbereiding Terugkeer (BVT), ressorterend onder het departement van Marine. Om zijn werk goed te kunnen doen had hij uiteraard inlichtingen over bezet Nederland nodig; hij ontdekte al snel dat er op dat gebied verschillende naast (en tegen) elkaar werkende diensten bestonden. Er was de CID, er was Contact Holland en er waren de onder Binnenlandse Zaken ressorterende bureaus Zuivering en Documentatie, die collaborerende ambtenaren respectievelijk niet-ambtenaren 'in kaart brachten'. De Bruijne stelde voor uit dit geheel één dienst te vormen, een voorstel dat aansloeg maar tegelijkertijd tot gevolg had dat hijzelf – tegen zijn zin – als tijdelijk hoofd van de CID werd belast met de organisatie van zo'n gecentraliseerde dienst. Ook dit werd geen succes, mede doordat De Bruijne geen inlichtingenman was. Toen hem bovendien bleek dat Van 't Sant buiten hem om agenten naar

Nederland bleef sturen, was dat voor De Bruijne reden om ontslag te nemen als tijdelijk hoofd van de CID en zich te concentreren op zijn BVT-taak. Het is in het kader van die taak en als onderdeel van dat bureau dat er in Londen sprake was van een specifiek *militaire* inlichtingendienst.

Pas tegen het einde van 1942 kwam er, na allerhande plannenmakerij, *bureaucratic warfare*, geïntrigeer en competentiegeschillen in Londen enige stabiliteit in de organisatie van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De oorspronkelijke CID werd gesplitst in twee aparte diensten. De veiligheidscomponent, nog steeds onder leiding van Derksema, ging als Afdeling Politie, in de wandeling *Politie Buitendienst* (PBD), terug naar Justitie. Bij Koninklijk Besluit van 28 november werd het *Bureau Inlichtingen der Nederlandsche Regeering* (BI) opgericht, dat onder het departement van Oorlog viel.

Bureau Inlichtingen

Hoofd van BI werd de reserve-majoor der artillerie H.G. Broekman. Hij werd spoedig opgevolgd door de voormalige kapitein bij GS III, nu majoor der infanterie KNIL, dr. J.M. Somer. BI kreeg tot taak inlichtingen over Nederland binnen te halen, ook ten dienste van andere departementen – waaronder het bureau van De Bruijne.²

Medio 1942 was diens Bureau Voorbereiding Terugkeer omgedoopt tot bureau Militaire Voorbereiding Terugkeer (MVT), nu niet langer vallend onder Marine maar onder het departement van Oorlog. De beschikking van de minister van Oorlog vermeldt als taak van het bureau MVT de militaire voorbereiding van de terugkeer enerzijds en anderzijds het voorbereiden en organiseren van een ‘binnenlands front’ in het bezette Nederland. In een bijlage werd een en ander geëxpliciteerd: het bureau zou zowel een inlichtingen- als een actietaak hebben. De actietaak werd omschreven als het ‘organiseren van de weerstand in bezet gebied’ – een taak die aansloot op die van de Britse sabotagedienst Special Operations Executive (SOE). Tussen het bureau MVT en SOE bestond er een niet altijd gemakkelijke samenwerking, tot het in maart 1944 opgerichte Bureau Bijzondere Opdrachten (BBO) de sabotagetaak en daarmee de samenwerking met SOE overnam.

Voor de geschiedenis van de militaire inlichtingendienst(en) is niet zozeer de sabotagetaak als wel de inlichtingentaak van het bureau MVT van belang. In de

hierboven genoemde bijlage werd die taak omschreven als ‘het inwinnen van inlichtingen op alle daarvoor in aanmerking komende wijzen’ omtrent de toestand in Nederland.³ Al begin 1942, toen het bureau van De Bruijne nog onder het departement van Marine viel, maakte een *Marine Inlichtingsdienst* (MID) deel uit van dit bureau. Hoofd hiervan was de kapitein der mariniers H. Liefstinck. Bij de overgang naar het departement van Oorlog werd de naam gewijzigd in *Militaire Inlichtingendienst*, met behoud van de oorspronkelijke afkorting.

Marine Inlichtingendienst (MID)

Van de dienst die onder deze naam slechts een half jaar heeft bestaan, is bijzonder weinig archiefmateriaal overgebleven. Uit een ongedateerd *Inlichtingenrapport*, mogelijk van eind 1941, is in elk geval wel de belangstellingssfeer van de dienst af te leiden. Het behandelt achtereenvolgens ‘militaire vliegvelden in Nederland’, ‘bewaking van de kust’, ‘spoorwegverkeer’, de productie van Do. 24 K-vliegboten door ‘de vliegtuigfabriek Aviоланда’ – zuiver militaire onderwerpen en passend in de taak van het BVT. Een soort niet-militaire toegift in dit rapport is een passage over de populariteit van H.M. de Koningin en Prins Bernhard, met als uitsmijter ‘de Nederlandse regering is NIET populair’. Daarentegen kon de opsteller van het rapport zijn lezers verzekeren: ‘de Koninklijke Marine is [in Nederland] zeer gezien’. Uit dit rapport is ook de afhankelijke positie van de MID af te leiden. De gegevens zijn namelijk alle afkomstig van ‘overgekomen Nederlanders’, Engelandvaarders dus, en de instantie die deze Nederlanders bij aankomst in Engeland verhoorde was niet de MID maar de Politie Buitendienst onder supervisie van M1 5. Het gebrek aan eigen inlichtingenmiddelen en de daardoor ontstane afhankelijkheid van andere diensten gold ook voor de Militaire Inlichtingendienst, die tot eind augustus 1944 bleef bestaan.

Militaire Inlichtingendienst (MID)

Het hoofd van de MID, Liefstinck, zond zijn chef De Bruijne half augustus 1944 een memorandum waarin hij de bronnen opsomde waaruit de MID kon putten. Dat waren, behalve ‘tallooze verzamelde, geleende of te leenen boekwerken,

adresboeken, gidsen' een achttal diensten en instanties. Daarvan stond het Bureau Inlichtingen op de eerste plaats, gevolgd door de in Londen gevestigde Belgische en Franse inlichtingendiensten; daarna kwamen de Britse 'Admiralty' en het Amerikaanse Office of Strategic Services (OSS), waarna de Koninklijke Nederlandse Marine, het Netherlands Information Bureau en het Bureau Bijzondere Opdrachten de Nederlandse hekkensluiters vormden.⁴ Met andere woorden: behalve over *osint* beschikte de MID niet over eigen *humint* (om over *sigint* maar te zwijgen), en was daarmee voor zijn inlichtingenvergaring aangewezen op de goedgeefsheid van andere diensten.

Die goedgeefsheid was niet altijd spontaan. Het hoofd van het Bureau Inlichtingen, Somer, had van de minister van Oorlog de expliciete order gekregen dat hij militaire inlichtingen aan de MID moest doorgeven, die vervolgens zorg zou dragen voor verdere distributie van die gegevens.⁵ Niettemin klaagde Lief tinck nog in juli 1944 over de manier waarop BI hem militaire inlichtingen toestuurde: verminkt en wat de afkomst betrof onherkenbaar gemaakt, zogenaamd met het oog op bronbescherming, zodat evaluatie zeer werd bemoeilijkt. De man die bij BI zorgde voor de doorzending van de militaire inlichtingen, de res. kapitein der artillerie L. Pot, was volgens Lief tinck van goede wil, maar hij was helaas niet de baas.⁶

De MID is om twee redenen nooit tot volle wasdom gekomen. In de eerste plaats beschikte de dienst zoals gezegd niet over eigen inlichtingenmiddelen en was hij volstrekt afhankelijk van allerlei andere diensten. In de tweede plaats, en belangrijker, werd de stilzwijgende aanname dat bij de terugkeer naar Nederland de eigen krijgsmacht een onafhankelijke en in elk geval een belangrijke rol zou spelen, niet bewaarheid. Daardoor nam de beoogde rol van de MID naar evenredigheid in betekenis af. Na de landingen in Normandië waren het de verzets- en inlichtingengroepen (waaronder vooral militaire als de groep-Albrecht en de OD) in bezet gebied die via het Bureau Inlichtingen hun inlichtingen aan de Nederlandse en geallieerde autoriteiten zonden. Naarmate de geallieerde legers dichterbij kwamen, traden deze inlichtingengroepen daarmee vaker in direct contact voor het geven van tactische en gevecht sinlichtingen. Aan de MID was in die situatie weinig behoefte. De dienst werd eind augustus 1944 opgeheven. Het relevante deel van het archief werd overgedragen aan kapitein Pot van BI, die op zijn beurt in verbinding zou blijven met res. kapitein der artillerie H. Sieden burg, die was verbonden aan het 1e Echelon Netherlands Military Mission te velde.⁷

Tussen oorlog en Koude Oorlog

In de eerste naoorlogse jaren werden de fundamenteën gelegd voor de Nederlandse *intelligence community* zoals die tot aan het eind van de Koude Oorlog zou functioneren. Dat gebeurde vanuit twee invalshoeken. Aan de ene kant vanuit de ervaringen opgedaan in de Londense ballingschap. Aan de andere kant vanuit de oudere ervaringen met de GS III-organisatie, zoals die had bestaan tot aan de Duitse inval. De Londense ervaringen waren voor een groot deel maatgevend voor de ‘civiele’ diensten: de uit het Bureau Nationale Veiligheid voortgekomen Centrale Veiligheidsdienst (CVD) en de Buitenlandse Inlichtingendienst (BID); voor de vormgeving van de militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten werd aanvankelijk in aanzienlijke mate teruggeslagen op het vooroorlogse GS III-model.

Het Bureau Nationale Veiligheid (BNV) ressorteerde onder het Militair Gezag, was dus gemilitariseerd en had een tijdelijke taak: het opsporen en aan Justitie overdragen van agenten en medewerkers van de Duitse inlichtingen- en veiligheidsdiensten Abwehr, Sicherheitsdienst en Gestapo. Uit geselecteerd personeel van het BNV vormde mr. L. Einthoven in april 1946 de Centrale Veiligheidsdienst waarvoor de minister-president politiek verantwoordelijk was. Deze CVD was oorspronkelijk bedoeld als een kleine, coördinerende dienst op het gebied van politiek extremisme en contraspionage. Op analoge wijze was aan de twee maanden eerder in het leven geroepen Buitenlandse Inlichtingendienst (BID) oorspronkelijk een coördinerende rol toegedacht op het gebied van de inlichtingenvergaring betreffende het buitenland. Samen met de CVD viel de BID onder de minister-president. Deze politieke en ambtelijke inbedding was – anders dan voor de Tweede Wereldoorlog – geheel losgemaakt uit de militaire sfeer en gekozen naar het voorbeeld dat men in Londen had gezien.¹

De vorming van de naoorlogse *militaire* inlichtingen- en veiligheidsdiensten geschiedde langs een ander traject. Ten dele werden daarbij de vanouds bekende paden van GS IIIA en GS IIIB gevolgd, ten dele werden op basis van de Londense ervaringen nieuwe wegen ingeslagen. Een belangrijk verschil met de situatie van voor 1940 was daarbij dat de militaire diensten niet langer tevens werkzaam waren voor andere departementen (Buitenlandse Zaken, Binnenlandse Zaken), maar nu alleen nog maar met het eigen departement en de eigen militaire organisatie te maken hadden. Zowel het ministerie van Oorlog als dat van Marine en uiteraard de krijgsmachtdelen waren direct na de bevrijding praktisch volledig in beslag genomen door de voorbereiding en daadwerkelijke uitvoering van militair optreden in het toenmalige Nederlands-Indië. In eerste instantie was dat optreden gericht op de bevrijding van de archipel uit de handen van de Japanse bezetter; na de capitulatie van Japan op 10 augustus 1945 ging het om het bestrijden van het de kop opstekende onafhankelijkheidsstreven. Hoewel de Nederlandse troepen in Nederlands-Indië over een eigen inlichtingendienst beschikten, de Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS) – later omgedoopt tot Centrale Militaire Inlichtingendienst (CMI) – gaf de preoccupatie met Indië toch een zekere neerslag te zien in de wensen van de generale staf in Den Haag. In een acht punten tellende opsomming, gedateerd 2 januari 1946, van desiderata op het gebied van inlichtingen, luidde het achtste en laatste punt: ‘Uit den aard der zaak bestaat tevens belangstelling voor alles wat op militair-, militair-technisch-, militair-politiek en strategisch gebied gebeurt in Nederlandsch-, Oost- en West-Indië en omringende landen.’² Ook de marinestaf in Den Haag was wel in Nederlands-Indië geïnteresseerd, maar pas in de laatste plaats. Meer in de belangstelling stonden bijvoorbeeld productiecijfers van de USSR en de organisatie van de inlichtingendiensten in de Verenigde Staten.³ De indruk bestaat dan ook dat de Haagse staven van landmacht en marine zich in deze periode vooral bezighielden met vraagstukken van wederopbouw en organisatie van de krijgsmacht in Nederland, ook wat betreft de militaire inlichtingendiensten. Het lijkt er bovendien op dat daarbij twee aspecten de voorrang genoten: enerzijds de beveiliging van de eigen organisatie en anderzijds informatie over de manier waarop de bondgenoten hun krijgsmacht hadden georganiseerd. Dat gold voor zowel de marine als de landmacht.

Veiligheid

Bij de marinestaf stelde minister van Marine J.M. de Booy op 27 november 1945 een Bureau Inlichtingen in, onder te verdelen in drie secties. 'Vooruitlopend op het bekend maken van de taak der Secties I en II' bevatte de instellingsbeschikking nadere bijzonderheden over de beveiligingstaak van de Sectie III. De sectie moest gegevens verzamelen over de betrouwbaarheid van individuele personeelsleden van de marine, over de geest en de stemming van het personeel in het algemeen en over de 'algemeene politieke stemming in Nederland'. Daarnaast moest de sectie maatregelen treffen ter bevordering van de veiligheid op schepen en bij marine-instellingen en het 'uitlekken van geheimen' tegengaan. In dit verband is het interessant dat de beschikking in het vooruitzicht stelde dat de marineofficieren, 'thans met een dergelijke taak belast in Ned. Oost Indië' te zijner tijd eveneens onder deze Sectie III zouden vallen – met andere woorden: onder druk van de omstandigheden in Nederlands-Indië functioneerde daar al wat in Nederland nog van de grond moest komen.

Niet alleen de minister van Marine maakte zich dit soort zorgen. Zijn collega van Oorlog, J. Meijnen, had ter verzekering van orde en rust medio 1945 het Korps Gezagstroepen opgericht, onder bevel van de Territoriaal Bevelhebber Nederland (TBN), die op zijn beurt kon beschikken over een militaire inlichtingendienst voor de binnenlandse veiligheid, *Sectie 3* genaamd, onder leiding van majoor der infanterie M.P. Kokje.⁴ De TBN kreeg per 1 november 1945 als chef luitenant-generaal mr. H.J. Kruls, die per diezelfde datum tot chef van de generale staf was benoemd. Sectie 3 ging nu op in de afdeling IIIB (veiligheid) van de Hoofdafdeling III van de generale staf. De vergelijking met het vooroorlogse GS III ligt voor de hand. Kruls was echter niet tevreden met een afdeling veiligheid op centraal niveau alleen. In januari 1946 kondigde hij zijn voornemen aan om bij alle onderdelen van de Koninklijke Landmacht een inlichtingendienst in te stellen, die bijzondere aandacht zou moeten hebben voor 'politieke stromingen onder de Nederlandse bevolking en onder de troepen'. Met het organiseren van deze decentrale dienst was de majoor van de generale staf P.M.H. Tielens belast, die met ingang van 16 januari 1946 de afdeling IIIB zou gaan leiden. Tegelijkertijd bepaalde Kruls dat IIIB voor de decentrale militaire veiligheidsdienst(en) verantwoordelijk zou zijn.⁵

Kruls' zorg, en Tielens' taak, had in de eerste plaats te maken met de uitzending van de duizenden dienstplichtigen naar Nederlands-Indië. Uit de

door de afdeling IIB vervaardigde maandrapporten is dat ook wel af te leiden. In het oudste aangetroffen maandrapport, dat van mei 1947, betreft de eerste rubriek de 'geest in de troep', onderverdeeld naar legeronderdelen zoals de IIE Divisie. Bij het vertrek naar Indië van tot deze divisie behorende manschappen bericht het maandoverzicht over de 'zeer goede stemming', onder meer blijkend uit het – in een bui van 'speelsheid' – uit de ramen van de transporttrein schieten en het aan de noodrem trekken. Niet alleen de 'geest in de troep', ook de 'stemming onder de bevolking' had de aandacht van de afdeling IIB. Het al genoemde maandrapport van mei 1947 signaleerde 'toenemende spanning in de arbeiderswereld' en acties van de communistische vakbeweging in Amsterdam.⁶

Opbouw krijgsmacht

Was veiligheid, en dan vooral de politieke betrouwbaarheid van het al dan niet dienstplichtig personeel kennelijk een belangrijk punt van zorg voor de militaire autoriteiten, de vraag hoe de Nederlandse krijgsmacht na de Tweede Wereldoorlog opgebouwd moest worden was een ander belangrijk aandachtspunt. Uit de al genoemde lijst van wensen (in het jargon requirements genoemd) van de generale staf van begin 1946 blijkt dat overduidelijk. Natuurlijk was er zo vlak na het einde van de Tweede Wereldoorlog in Nederland grote belangstelling voor de plannen die de geallieerden hadden met het verslagen buurland Duitsland. Typerend echter voor de fase van opbouw waarin de krijgsmacht zich bevond zijn de vragen naar de opbouw van de legers en de luchtsrijdkrachten, inclusief de bewapening, van landen als Noorwegen, Denemarken, Zweden en België – kennelijk landen die door de Nederlandse defensieautoriteiten als vergelijkbaar werden beschouwd.⁷ Bovendien blijkt hieruit dat Nederland nu meer dan voorheen de rol van de luchtsrijdkrachten ging benadrukken – ongetwijfeld met daarbij in gedachten de uiterst belangrijke rol van de geallieerde luchtsrijdkrachten in de Tweede Wereldoorlog.

De marine, zo lijkt het, kende minder onzekerheden op het gebied van de naoorlogse opbouw. Wellicht hing dat samen met het feit dat de marine – anders dan het leger – zich niet had hoeven over te geven en tijdens de hele oorlog aan geallieerde kant was blijven doorvechten, waardoor er geen hiaat was opgetreden tussen de voor- en de naoorlogse wijze van opereren.⁸ Hoe het zij, de eerste naoorlogse rapportages van de Marine Intelligentie Dienst, de

Informatiebladen, laten zien dat de marinestaf in de eerste plaats geïnteresseerd was in gegevens over de eigen oorlogsbodems en die van de bondgenoten.⁹ Dat was overigens volstrekt in lijn met de ‘Regeling van den Marine Intelligentie Dienst’ die minister van Marine J.M.de Booy medio februari 1946 aan de maritieme commandanten had toegezonden.¹⁰

Het feit dat de generale staf, meer dan de marinestaf, in de eerste naoorlogse jaren tot 1950 naarstig op zoek was naar de meest gewenste organisatievorm, weerspiegelde zich in de manier waarop de inlichtingen- en veiligheidsdiensten van leger en marine in die periode waren georganiseerd.

Marine Intelligentiedienst/Marine Inlichtingendienst

Minister van Marine De Booy had, zoals gezegd, in november 1945 een Bureau Inlichtingen ingesteld bij de Marinestaf waarbij voorshands alleen de taken (personele en materiële beveiliging) van de Sectie III van dat bureau waren vastgesteld. Op 15 februari van 1946 vaardigde hij een ‘Regeling van den Marine Intelligentie Dienst’ uit, waarin de gehele organisatie bestaande uit 5 secties werd vastgesteld.¹¹ Omtrent de wat curieuze benaming Intelligentie Dienst verklaarde de minister dat deze was gekozen ‘om het geheele complex van het verzamelen, verwerken, distribueeren van militair-maritieme gegevens aan te geven’. Het woord Inlichtingen (zoals in het oorspronkelijke Bureau Inlichtingen) bleek, aldus de minister, in de praktijk verwarring te geven met ‘inlichtingsrapporten (*conduites*)’, met het werk van de Marine Voorlichtingsdienst en met het werk van niet nader aangeduide ‘informatiebureaux’.

De Marine Intelligentie Dienst dienst kende drie geografische zwaartepunten: het Intelligentie Bureau van de Marinestaf in Den Haag, dat van de Commandant Zeemacht in Nederlands-Indië (in feite een aparte en grotendeels zelfstandige organisatie) en een Intelligentie Officier (IO) op Curaçao. Daarnaast waren in Nederland Intelligentie Officieren geplaatst bij onderdelen van de marineorganisatie in Den Helder (de Commandant Zeemacht Nederland), Amsterdam, Rotterdam, Vlissingen en Delfzijl.

De taak van de dienst zou tweeledig zijn: enerzijds het ‘verzamelen, verwerken en distribueren van alle gegevens noodig voor een juist krijgskundig gebruik van Marine-eenheden (...) – het eigenlijke intelligentiewerk’ en anderzijds het

beveiligingswerk, dat in grote trekken neerkwam op ‘het voorkomen, dat de vijand of mogelijke vijand gegevens over de Koninklijke Marine verkrijgt en het voorkomen van vijandelijke infiltratie’.

De minister werkte de beide taakonderdelen vervolgens nader uit. De gegevens die in het kader van het ‘eigenlijke intelligentiewerk’ verzameld, verwerkt en gedistribueerd moesten worden, moesten betrekking hebben op de eigen eenheden, die van de (waarschijnlijke) bondgenoten en – althans in de tekst van de Regeling – pas in de derde plaats op die van de vermoedelijke vijand(en). Ten slotte moest de dienst militair-geografische inlichtingen verzamelen over de gebieden waar de Koninklijke Marine eventueel zou moeten optreden. Het geheel van deze gegevens heette in de Regeling ‘statische intelligentie’ – in de hedendaagse terminologie *basic intelligence*. Daarnaast moest aandacht zijn voor ‘dynamische intelligentie’ (*current intelligence*), gegevens die vaak en snel veranderen, zoals dislocatie van eenheden en gegevens omtrent lopende maritieme operaties, maar ook eventuele ‘plannen van oproerige extremisten’. Bij dit laatste zal de minister waarschijnlijk eerder aan de ‘extremisten’ in Nederlands-Indië hebben gedacht dan aan bijvoorbeeld de CPN in Nederland zelf. Aandacht voor onder meer deze politieke organisatie paste, beter dan in de inlichtingentaak, in de beveiligingstaak van de Marine Intelligentie Dienst. Tot dat laatste behoorde de ‘controle op binnenlandse politieke agitatie gericht op afbraak van discipline en de ‘controle op ontevreden elementen en slechte of ontevreden stemmingen onder het Marinepersoneel’ – formuleringen waarin een verre echo is te horen van de schrik en bezorgdheid die de muiterij op de ‘De Zeven Provinciën’ bijna een kwarteeuw tevoren had veroorzaakt. Tegelijkertijd werden de officieren die met dit taakonderdeel waren belast gewaarschuwd zich niet te laten misbruiken ‘om gekanker langs onofficieelen weg ten departemente te brengen’.

De beveiligingstaak strekte zich verder uit tot de materiële beveiliging van documenten, schepen, terreinen en gebouwen en tot wat in hedendaagse termen contra-inlichtingen (CI) zou heten, het ‘verweer tegen werk van buitenlandsche agenten en spionnen’ alsmede het ‘verweer tegen vijfde colonnewerk en sabotage’.

Na op deze manier de inhoud van de inlichtingen- en veiligheidstaken nader te hebben gepreciseerd gaf de Regeling de grenzen van die taken aan. Slechts de ‘levende intelligentie’ regardeerde de Marine Intelligentie Dienst; verouderde en achterhaalde gegevens moesten worden doorgegeven aan de ‘historische

sectie der K.M.' Het coderen, verzenden, decoderen en distribueren van interne berichten was de verantwoordelijkheid van de verbindingdienst, zoals het verzamelen van meteorologische gegevens onder de competentie viel van de meteorologische dienst. Op het gebied van de beveiliging werd beklemtoond dat hier geen sprake kon zijn van een politiedienst. 'De Intelligentie weet en waarschuwt slechts'; het nemen van maatregelen bleef voorbehouden aan de verantwoordelijke instanties.

De organisatorische opzet van de Marine Intelligentie Dienst was zodanig, dat die dienst 'zelfs op de kleinste eenheden der Koninklijke Marine' was vertegenwoordigd, zowel op het gebied van inlichtingen als van beveiliging. Bij de kleinste eenheden oefende één officier soms beide taakelementen uit, zonder daaraan echter een dagtaak te hebben. Bij grotere eenheden, en zeker bij de marinestaf, was de dienst verdeeld in secties die elk meerdere officieren telden. In zekere zin waren de decentrale eenheden van de Marine Intelligentie Dienst afspiegelingen van de organisatie op het hoogste niveau, de marinestaf.

Aan de marinestaf was een Bureau Intelligentie verbonden (opvolger dus van het Intelligence Bureau), onder verantwoordelijkheid van de Sous Chef Staf (Intelligentie), afgekort scs (I). Het telde een vijftal secties, waarvan Secties I en III de hoofdtaken van de dienst uitvoerden, inlichtingen respectievelijk veiligheid. Sectie II was in het leven geroepen om de liaison te onderhouden met andere ministeries en diensten en met Nederlandse militaire attachés – al dan niet marineattachés – in het buitenland, evenals met overeenkomstige buitenlandse attachés in Nederland. Sectie II was ook verantwoordelijk voor de voorbereiding van bezoeken van Nederlandse marineschepen aan buitenlandse havens, evenals het voorbereiden van buitenlandse maritieme bezoeken aan Nederland. Secties IV en V waren belast met de documentatie respectievelijk de zorg voor archief en bibliotheek van het Bureau Intelligentie. Een jaar later werd aan het Bureau een zesde sectie toegevoegd, de Sectie VI Contact Register. De taak van deze sectie was het inventariseren en registreren van personen die uit hoofde van hun functie beschikten over kennis of gegevens die voor de inlichtingentaak van de Marine Intelligentie Dienst van belang konden zijn. In eerste instantie, maar zeker niet uitsluitend, werden deze personen gezocht in kringen van officieren van de Koninklijke Marine Reserve. Het ging daarbij vooral om diegenen die al dan niet frequent reisden naar voor de dienst interessante gebieden.¹² In feite was Sectie VI dus belast met het rekruteren en begeleiden van *legal travelers*. Toen vanaf 1947 MARID VI de aanduiding werd

voor de sectie verbindingsinlichtingen van de marine, werd de *humint*-sectie MARID VII gedoopt.

De bij de decentrale marine-inrichtingen geplaatste Intelligentie Officiëren (IO's) rapporteerden over hun werkzaamheden rechtstreeks aan de hoofden van de desbetreffende sectie(s) van het Bureau Intelligentie van de marinestaf, met afschriften aan hun directe commandanten. Men kan zich voorstellen dat deze IO's zich daardoor wel eens tussen twee vuren geplaatst voelden. Op het gebied van de beveiliging gold het voorschrift dat de IO's eenmaal per maand aan het hoofd van Sectie III rapporteerden over hun werkzaamheden, incidenten etc. Eveneens eenmaal per maand, en wel op de laatste maandag, vergaderden de IO's onder leiding van de scs (I) op diens bureau in Den Haag.¹³

Het is niet waarschijnlijk dat de Marine Intelligentie Dienst van stonde af aan heeft gefunctioneerd op de door minister De Booy voorgeschreven manier. Wel staat vast dat al in februari 1946 Sectie I van het Bureau Intelligentie van de Marinestaf *Informatiebladen* produceerde. Geheel overeenkomstig de bepalingen van de door minister De Booy uitgevaardigde Regeling bevatte het *Informatieblad* van 15 februari 1946 gegevens over Nederlandse oorlogsschepen, over de organisatie van de inlichtingendiensten in de Verenigde Staten, productiecijfers over de USSR en tenslotte gegevens over troepen en marine-eenheden van de Republiek Indonesia – daarmee een getrouwe afspiegeling vormend van de preoccupaties van de marineleiding op dat moment.¹⁴ De naam Marine Intelligentie Dienst heeft overigens maar korte tijd bestaan. De Booy's opvolger J.J.A. Schagen van Leeuwen wijzigde bij beschikking van 23 april 1947 die naam in Marine Inlichtingendienst, af te korten als MARID.¹⁵ Over de reden(en) voor deze wijziging liet de beschikking zich niet uit. Misschien vond Schagen van Leeuwen de oude benaming te veel aanleiding geven tot misverstand en/of ridiculisering.

GS III

Bij de organisatie en inrichting van de naoorlogse militaire (landmacht)inlichtingen- en veiligheidsdienst speelden zowel ervaring met de vooroorlogse GS III-organisatie als de in Londen opgedane ervaringen een rol. De verpersoonlijking van deze combinatie van 'oud' en 'nieuw' was luitenant-kolonel der

infanterie KNIL dr. J.M. Somer, die voor de oorlog bij GS IIIA had gediend en tijdens de Tweede Wereldoorlog vanuit Londen – en na de bevrijding van Zuid-Nederland vanuit Eindhoven – het Bureau Inlichtingen had geleid. In zijn ‘Beschouwing over een eventuele organisatie van GS III’ van september 1945 pleitte Somer voor een militaire inlichtingendienst die zich zou concentreren op twee taken: de verwerving van geheime militaire inlichtingen in het buitenland en het voorbereiden van een *stay behind*-organisatie.¹⁶ Alles wat met veiligheid had te maken wilde hij overlaten aan Binnenlandse Zaken, terwijl naar zijn mening de acquisitie van verbindingsinlichtingen opgedragen zou moeten worden aan een centrale interdepartementaal werkende dienst. Voor zover Somers voorstellen werden gerealiseerd (geheime militaire inlichtingendienst en *stay behind*) gaven die tot in de jaren vijftig aanleiding tot verwarring en competentiestrijd. Zijn voorstellen om de taken op het gebied van veiligheid en verbindingsinlichtingen af te stoten werden niet gehonoreerd; zoals hierboven al aangegeven was veiligheid juist een van de eerste aandachtsgebieden van de naoorlogse generale staf.

Onder het Militair Gezag, dat evenals het hoofdkwartier van de generale staf werd geleid door de luitenant-generaal H.J. Kruls, was het Bureau Nationale Veiligheid (BNV) de centrale veiligheidsinstantie. Ook de screening op politieke betrouwbaarheid van de naar Nederlands-Indië uit te zenden militairen geschiedde door het BNV. De afdeling die met die taak was belast functioneerde in feite als militaire veiligheidsdienst en stond onder leiding van de majoor van de generale staf P.M.H. Tielens. Vandaar dat zolang het Militair Gezag bestond – tot 4 maart 1946 – in de generale staf geen afdeling veiligheid was opgenomen, maar alleen een Afdeling III Inlichtingen onder leiding van de majoor van de generale staf P. Forbes Wels.¹⁷

Het einde van de Militair Gezag-periode betekende dat Kruls zich nu geheel aan zijn taken van chef van de generale staf (CGS) kon wijden, waaronder het inrichten van zijn hoofdkwartier. Onder de CGS kwam een aantal hoofdafdelingen (operaties, organisatie, luchtverdediging, etc.) waarvan de ‘Hoofdafdeling III Inlichtingsdienst’ er één was.

Waar de andere hoofdafdelingen werden geleid door een luitenant-kolonel, bleef de functie van hoofd van ‘Hoofdafdeling III Inlichtingsdienst’ voorlopig vacant. De hoofdafdeling bestond uit twee afdelingen, de Afdeling A Buitenland, onder leiding van Forbes Wels, en de Afdeling B Binnenland, geleid door de uit het BNV losgemaakte Tielens.¹⁸ Pas begin 1948 werd laatstgenoemde in

de rang van kolonel hoofd van de gehele hoofdafdeling die inmiddels werd aangeduid als 'Sectie G3 Inlichtingen'.¹⁹

Het is mogelijk dat de Hoofdafdeling III, c.q. Sectie G3 werd aangeduid als Militaire Inlichtingendienst, maar in stricte zin was het een staforgaan zonder eigen acquisitiemiddelen.²⁰ De afdeling B leunde voor haar veiligheidsonderzoeken sterk op de Centrale Veiligheidsdienst en/of de inlichtingendiensten van de politie; de afdeling A was aangewezen op open bronnen en de inlichtingen die militaire attachés konden aandragen. Voor geheime militaire inlichtingen uit het buitenland maakte deze afdeling deel uit van een ingewikkelde driehoeksrelatie met de Buitenlandse Inlichtingendienst en een afdeling van de generale staf die aanvankelijk weliswaar III C heette, maar geen deel uitmaakte van de 'Hoofdafdeling III Inlichtingsdienst'.

De Sectie Algemene Zaken (SAZ)

De gewrongen constructie was het gevolg van het feit dat twee hoofden van diensten zich als de erfopvolgers beschouwden van het Londense Bureau Inlichtingen (BI), zeker waar het ging om de bevoegdheid agenten naar het buitenland te zenden (overigens ook in Londen lange tijd een controversieel punt). Mr. C.L.W. Fock was plaatsvervangend hoofd van BI geweest en was sinds 16 februari 1946 hoofd van de Buitenlandse Inlichtingendienst, die op die dag was opgericht.²¹ Luitenant-kolonel dr. J.M. Somer was als hoofd van het Bureau Inlichtingen Focks chef geweest en was in mei 1946 benoemd als hoofd van het Afwikkelingsbureau BI, een façade waarachter hij in opdracht van Kruls werkte aan de realisering van zijn plannen voor een geheime militaire inlichtingendienst, gecombineerd met de voorbereiding van een *stay behind*-organisatie. In de organisatie van de generale staf was Somers eenheid opgenomen onder de aanduiding Hoofdafdeling IIIC, waarmee tevens was duidelijk gemaakt dat Somer niet onder de 'Hoofdafdeling III Inlichtingsdienst' viel, maar daaraan nevensgeschikt was.

Het feit dat de Buitenlandse Inlichtingendienst onder de verantwoordelijkheid van de minister-president viel en Somers ultrageheime organisatie onder de chef van de generale staf (niet onder de minister van Oorlog), heeft er waarschijnlijk toe bijgedragen dat beide organisaties aanvankelijk niet of nauwelijks van elkaars feitelijke activiteiten en plannen op de hoogte waren. In elk geval

stelde Somer zijn voormalige ondergeschikte pas eind maart 1948 op de hoogte van het feit dat hij, Somer, per 1 april daaraanvolgend was benoemd tot hoofd van de dienst die per gelijke datum Sectie G7 zou heten. Tegelijkertijd deelde Somer aan Fock mee, dat de taak van de Sectie G7 onder meer zou liggen op het gebied van het inwinnen van militaire inlichtingen in het buitenland, en dat de sectie krachtens instructie van de chef van de generale staf de bevoegdheid bezat agenten naar het buitenland te zenden.

Dit laatste was tegen het zere been van Fock, wiens BID immers bij zijn instellingsbeschikking 'met uitsluiting van andere diensten' de taak had gekregen inlichtingen in het buitenland in te winnen. Hoewel Fock sinds 1 januari 1948 raadadviseur in algemene dienst van minister-president Beel was en niet langer hoofd van de BID, tikte hij zijn voormalige chef op de vingers. Hij wees erop dat alleen de BID de bevoegdheid bezat in het buitenland inlichtingen in te winnen en dat G7 alleen bevoegdheden had in het kader van de *stay behind*-voorbereidingen.²²

Focks interventie had als resultaat een compromis: het Bureau VII van G7 zou gaan optreden als militaire afdeling van de BID. Door deze constructie bleef het BID-monopolie overeind en kon G7 buitenlandse militaire inlichtingen verzamelen. Aanvankelijk kwam dat neer op het sorteren van informatie van militaire aard uit de door de BID binnengebrachte berichten, en het doorgeven daarvan aan G3 en eventueel MARID. Met de komst in 1950 van L.E. Larive als hoofd van Bureau VII van de Sectie Algemene Zaken (SAZ) van de generale staf (de benaming voor G7 sinds medio 1949) en daarmee tevens als hoofd van de militaire afdeling van de BID, kreeg het verzamelen van buitenlandse militaire inlichtingen een meer gericht en operationeel karakter.

Volgens de instructie van Kruls aan Hoofd SAZ was deze laatste verantwoordelijk voor het voorbereiden van een *stay behind*-organisatie, maar ook voor 'de geheime militaire inlichtingendienst, gericht op het buitenland'. In het kader van dat taakonderdeel zou Hoofd SAZ 'nauw contactmoeten onderhouden met het hoofd en met de afdelingshoofden van de Sectie G2, meer in het bijzonder voor wat betreft het coördineren van de wensen op het gebied van de militaire inlichtingen'.²³ G2 was sinds 1949 de benaming voor wat tot dan toe GIII respectievelijk G3 had geheten. De naamsverandering was een gevolg van het Nederlandse lidmaatschap van de NAVO en van de daarmee samenhangende invoering van de Amerikaanse legerorganisatie. Vanuit de militaire optiek was SAZ VII/militaire afdeling BID dus het verzamelorgaan van buitenlandse militaire

inlichtingen ten behoeve van de Sectie G2, Inlichtingen, meer in het bijzonder het daaronder ressorterende G2A Bureau inlichtingen buitenland.

Over de werkwijze en de resultaten van SAZ VII/militaire afdeling BID is weinig materiaal bewaard gebleven. De SAZ-kroniekschrijver is van mening dat de eigen militaire inlichtingendienst nooit van de grond is gekomen, voornamelijk omdat de BID dat als zijn terrein zag. Hoewel hij toegeeft dat er over de activiteiten van SAZ VII weinig bekend is, is hij stellig in zijn uitspraak dat er 'geen sprake van operaties' is geweest²⁴. Kennelijk stelde hij zich op het standpunt dat de onder de paraplu van de BID ontplooid activiteiten inderdaad BID-activiteiten genoemd moesten worden. Hoe het zij, G2 ontving tot ver in de jaren vijftig per week tientallen rapporten, voornamelijk betrekking hebbend op de DDR waar SAZ VII c.q. de militaire afdeling BID gebruik maakte van een 'voortreffelijk werkend agentennetwerk'.²⁵ Iets van de neerslag van die vele rapporten is bewaard gebleven in een paar door G2A samengestelde boekwerken getiteld 'Barracks in Eastern Germany' waarin de locaties van kazernes van Volksmilitie en Volkspolizei worden aangegeven, compleet met kennelijk clandestien gemaakte foto's van die gebouwen.²⁶ Ook op maritiem gebied was dit netwerk actief, eveneens met name waar het de DDR betrof. De eerste Nederlandse maritieme inlichtingenrapportage aan de NAVO, over de 'DDR See-Polizei', was gebaseerd op door dit netwerk aangedragen gegevens.²⁷

De op de toenmalige DDR toegespitste belangstelling van G2 hing uiteraard samen met de aan het Eerste Legerkorps (I-LK) in NAVO-verband toegewezen taak: het verdedigen van een 'vak' in de Noord-Duitse laagvlakte. In verband daarmee richtte het toenmalige Hoofd SAZ, majoor der cavalerie J.J.L. baron van Lynden, zich eind 1955 tot de chef van de generale staf, met een nota waarin hij te kennen gaf dat een nauw contact *in vredetijd* tussen de inlichtingensectie van het Eerste Legerkorps (G2-ILK) en SAZ geboden was, om een snelle en veilige verbinding *in geval van oorlog* te kunnen garanderen.²⁸

Overigens leek G2A ook zelf actief op het terrein van de buitenlandse inlichtingen.²⁹ Curieus in dit verband is een introductiebrief die het hoofd van wat op dat moment nog G3A heette eind oktober 1948 (dus na het compromis BID-SAZ) schreef aan de Nederlandse consul-generaal in Hamburg. Hierin introduceerde hij een zekere J. Eland, die 'reeds meer dan een jaar een belangrijke medewerker van mijn dienst (buitenlandse inlichtingendienst)' is, met het verzoek hem 'waar nodig bij te staan'.³⁰ Deze Jan (Johan) Eland was een collega en aanvankelijk nauwe medewerker van de voormalige Abwehr-officier en inlichtingehandelaar F.W. Heinz, die werkte voor de Franse en

Amerikaanse inlichtingendiensten en via Eland voor een Nederlandse inlichtingendienst. De inlichtingen hadden vooral betrekking op de toenmalige *Ostzone* en werden ingewonnen door voormalige Abwehr-medewerkers van Heinz. Dezelfde inlichtingen werden aan drie verschillende diensten verkocht en leverden op die manier een drievoudige opbrengst.³¹ Afgaande op de eerdergenoemde introductiebrief voor Eland zou men kunnen concluderen dat Eland voor G3A (G2A) werkte; in werkelijkheid trad G3A in dit geval op als 'front' voor de militaire afdeling van de BID.³²

Militaire desk BID

Aan de in zijn ogen 'gewrongen constructie' maakte de in 1956 benoemde Coördinator voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, vice-admiraal b.d. F.J. Kist, nog in datzelfde jaar een eind. Larive trad in dienst van de BID en werd belast met de leiding van de militaire afdeling van die dienst. Daarmee kwam de verantwoordelijkheid voor militaire inlichtingenoperaties in het buitenland daar te liggen waar hij volgens Kist behoorde te liggen: bij het hoofd van de BID.³³ Het bureau SAZ-VII werd als 'militaire desk' door de BID overgenomen, om in het vervolg de liaison te verzekeren tussen de BID en de drie militaire inlichtingendiensten. Administratief bleef SAZ-VII echter ressorteren onder het hoofd van de Sectie Algemene Zaken (HSAZ).³⁴ Formeel werd dat nog eens bevestigd door de chef van de generale staf in zijn instructie voor HSAZ van april 1962. Daarvan regelde artikel 1c de samenwerking met de BID ten behoeve van de krijgsmacht delen. De taak van de liaison (SAZ-VII), nu militaire desk genoemd, zou zijn het selecteren van de bij de BID binnenkomende gegevens op hun militaire waarde en het in rapportvorm gieten van die gegevens ter distributie onder de inlichtingendiensten van de krijgsmacht delen.³⁵ Daartoe behoorde in de eerste plaats de Sectie G2.

G2

Zoals gezegd gold de benaming G2 vanaf medio 1949 voor wat voorheen GIII en G3 had geheten. De sectie stond onder leiding van de kolonel van de generale staf P.M.H. Tielens en bestond uit vier afdelingen. De belangrijkste en om-

vangrijkste daarvan waren de Afdeling inlichtingen buitenland (G2A) en de Afdeling inlichtingen- en veiligheidsdienst binnenland (G2B).

De taak van G2A werd als volgt omschreven: 'Het verzamelen en inwinnen van alle inlichtingen voor: a. Een doeltreffende opbouw en efficiënt gebruik van de Koninklijke Landmacht; b. De voorbereiding en doorvoering der mobilisatie en concentratie der Nederlandse strijdkrachten; c. Het uitoefenen van het Militair Gezag en het handhaven van orde en rust.' Aan G2B waren de volgende taken toegedeeld: 'De bescherming van militaire geheimen; het waken tegen daden van sabotage aan militaire objecten; het waken tegen diefstal van militaire wapenen en militaire munitie; het onderkennen van en waken tegen ondermijnende politieke propaganda in het leger.'³⁶

In zekere zin zetten G2A en G2B de militaire taken voort van de vooroorlogse GSIIIA en GSIIIB. Een verschil met de situatie van voor mei 1940 was, dat er nu voor de civiele aspecten van het inlichtingenwerk aparte diensten in het leven waren geroepen, namelijk de BID en de CVD. Bovendien was er nu, anders dan voor de Tweede Wereldoorlog, een apart orgaan voor de heimelijke acquisitie van buitenlandse militaire gegevens ten behoeve van G2A: de Militaire Afdeling van de BID. In die zin had het Nederlandse militaire inlichtingenwerk zijn onschuld verloren en had Van Woelderens uitspraak dat 'de inlichtingendienst van de Generale Staf van Nederland de meest fatsoenlijke inlichtingendienst der wereld' was, enigszins aan betekenis ingeboet.³⁷ Ook de 'Generale Staf van Nederland' maakte nu, zij het op afstand, gebruik van geheime agenten en zelfs van inlichtinghandelaren zoals Eland – een gang van zaken waartegen Van Woelderens zich steeds had verzet.

Behalve de twee genoemde afdelingen voor de 'klassieke' inlichtingen- en veiligheidstaken behoorde tot de Sectie G2, Inlichtingen een klein Bureau documentatie Nederland. Dit bureau had oorspronkelijk deel uitgemaakt van Somers G3C en was in het leven geroepen met het oog op een eventuele bezetting van Nederland als het in Europa tot een nieuwe oorlog zou komen. De les die Somer, maar ook Kruls, had getrokken uit de Tweede Wereldoorlog was dat al in vreedestijd maatregelen voorbereid moesten worden 'voor het geval dat'. In dat geval, zo luidde de redenering, zou de regering naar het buitenland verplaatst moeten worden om van daar uit de strijd voort te zetten. Vandaar het voorbereiden en organiseren van een *stay behind*-organisatie, die de regering dan van inlichtingen zou moeten voorzien. Vandaar ook het voorbereiden van de 'oorlogsinlichtingenarchieven' door het Bureau Documentatie Nederland,

die het de regering in ballingschap mogelijk zouden moeten maken de strijd voort te zetten.³⁸ De gedachte was dat een regering in ballingschap zou moeten beschikken over de essentiële gegevens over met name de economische en infrastructurele situatie van Nederland, bijgehouden tot aan het moment van uitwijken. Daarna zou de *stay behind*-organisatie moeten proberen de gegevens up-to-date te houden.

Er zat dus een zekere logica in het feit dat Somer ook het samenstellen van de 'oorlogsinlichtingen' tot zijn taak rekende, voor de uitvoering waarvan hij een Centraal Topografisch Bureau in het leven had geroepen als onderdeel van zijn sectie G3C.

Somers rijk werd echter van twee kanten bedreigd. Enerzijds was de medewerking van de departementen aan het samenstellen van de 'oorlogsinlichtingenarchieven' dermate gering ('waarom moet de chef van de generale staf zich bemoeien met niet-militaire zaken?'), dat de kwestie in de ministerraad moest worden besproken. Daar werd besloten dat voor deze in wezen interdepartementale taak de chef van de generale staf verantwoordelijk zou blijven. In oorlogstijd zou deze immers in zijn functie van bevelhebber der landstrijdkrachten ook belast worden met het Militair Gezag. Anderzijds moest Somer vrezen dat zijn Sectie G3C onderdeel van G3 zou gaan uitmaken, waardoor hij zijn rechtstreekse relatie tot de chef van de generale staf zou verliezen.

Kruls loste de kwestie op door het Centraal Topografisch Bureau los te maken uit Somers organisatie en onder de benaming G3C onder te brengen in G3. De feitelijke *stay behind*-organisatie werd voortaan aangemerkt als speciale stafsectie van het hoofdkwartier van de generale staf en aangeduid als Sectie G7 (er waren acht secties waarvan nummer 7 nog niet was ingevuld). Per 1 juli 1949 werd Sectie G7 door Van Lynden omgedoopt tot Sectie Algemene Zaken (SAZ).³⁹ G3 werd zoals gezegd omgedoopt in G2, waarna G3C G2C Bureau documentatie Nederland werd.

De taak van G2C werd door Kruls in 1949 als volgt omschreven: 'Het reeds in vreedstijd verzamelen, opleggen en in veiligheid brengen van alle gegevens, die voor de totale oorlogvoering van het Rijk der Nederlanden van belang kunnen zijn bij eventueel plaats vindende acties en operaties op het grondgebied van het Rijk in Europa.'⁴⁰

Een vierde en laatste onderdeel van Sectie G2, Inlichtingen was de eveneens kleine afdeling G2D Plannen, dat geen uitvoerende taken had maar was belast met 'het ontwerpen van plannen' voor enerzijds enkele specifieke opleidingen,

anderzijds het organisatorisch vormgeven van twee speciale taken. Een van die speciale taken vloeide voort uit het feit dat de chef van de generale staf in oorlogstijd met het Militair Gezag zou worden belast. In laatstgenoemde hoedanigheid kreeg hij de censuur onder zijn verantwoordelijkheid, reden waarom plannen voor de opzet en werkwijze van zo'n censuurdienst klaar moesten liggen, alweer: 'voor het geval dat'. De andere nog op te richten organisatie betrof 'de radio luister- en peildienst' die op grond van interceptie, (eventueel) decodering en interpretatie van radiosignalen van de potentiële tegenstander diens sterkte en dislocaties zou moeten vaststellen.

De opleidingen waarin kennelijk nog niet was voorzien, waren bedoeld voor personeel 'belast met een taak bij de inlichtingen- en veiligheidsdienst bij de onderdelen', de klassieke inlichtingen- en veiligheidstaken op de verschillende niveaus in de Koninklijke Landmacht. Daarnaast was er behoefte aan 'personeel voor het verhoren van krijgsgevangenen', op zichzelf al een aparte vaardigheid, waarbij met het inzetten van de Koude Oorlog nog de eis van specifieke talenkennis kwam. Bij een gewapende confrontatie zou de Nederlandse krijgsmacht immers naar alle waarschijnlijkheid niet alleen met (Oost-)Duitsers maar ook met Russen te maken krijgen. Ten slotte zou er ook personeel opgeleid moeten worden ten behoeve van de al genoemde 'radio luister- en peildienst'.⁴¹

De verschillende opleidingen vonden uiteindelijk hun plaats in de School Militaire Inlichtingendienst (SMID) die bij Koninklijk Besluit van 1 november 1951 werd opgericht en in Harderwijk werd gevestigd.⁴² De peil- en interceptiedienst van de Koninklijke Landmacht kreeg vorm in het begin van de jaren vijftig, de censuurdienst pas in 1960. Beide organisaties komen nog aan de orde.

Aan het eind van de jaren veertig hadden de Koninklijke Marine en de Koninklijke Landmacht de organisatie van hun respectieve inlichtingen- en veiligheidstaken min of meer definitief vorm gegeven – toegesneden op de specifieke behoeften van de krijgsmachtdelen en vooral: los van elkaar. Dat betekende overigens niet dat er geen grote overeenkomsten waren, zeker waar het ging om de inlichtingenmiddelen.

Veiligheid

Op het gebied van de veiligheid waren de verschillen tussen marine en landmacht vooral gelegen in de omvang van de veiligheidstaak. Op het gebied van de materiële beveiliging zullen die verschillen niet zo groot zijn geweest, bij de personele beveiliging was dat des te meer het geval. Dat had niet alleen te maken met de omvang (in aantallen personeelsleden) van de twee krijgsmachtdelen, maar ook met het feit dat het marinepersoneel voor het grootste deel beroepspersoneel was, terwijl de landmacht met grote contingenten dienstplichtig personeel te maken had. Had de marine daardoor te maken met in beginsel positief ingesteld personeel, de landmacht kreeg per lichte dienstplichtigen vogels van diverse pluimage in huis, vooral ook in politiek opzicht. In de periode van de Koude Oorlog, die na 'Praag 1948' en de Berlijnse kwestie in hetzelfde jaar in korte tijd tot volle ontwikkeling was gekomen, was het bij de personele beveiliging vooral zaak te zorgen dat communisten in de krijgsmacht 'geen kwaad konden doen'. Hoezeer de niet-bloedige communistische machtsgreep in Tsjecho-Slowakije het denken over veiligheid, ook militaire veiligheid, beïnvloedde, blijkt uit een scenario – mogelijk (mede) ontworpen door GIIIB – dat ervan uitgaat dat de communisten in Nederland in één nacht de regering omver willen werpen. De 'binnenlandse tegenstander' wordt in dit scenario verondersteld binnen 24 uur 200 leidinggevende personen te liquideren: het Kabinet, de ministers van Oorlog, Justitie en Binnenlandse Zaken, de procureurs-generaal en een aantal burgemeesters.⁴³ Om te voorkomen dat dergelijke toestanden zich ooit in werkelijkheid zouden voordoen werd het nodig geacht elke sollicitant naar een functie in de krijgsmacht, maar ook elke dienstplichtige te 'screenen' op zijn of haar antecedenten. Politieke overtuiging en achtergrond waren daarbij een belangrijk onderdeel. Op de vraag of iemand lid was van een communistische organisatie, kon in vele gevallen de Centrale Veiligheidsdienst een antwoord geven. Was dat antwoord bevestigend, dan werd de sollicitant afgewezen; de dienstplichtige werd op een plaats tewerkgesteld waar hij als potentiële spion en/of saboteur geen schade kon aanrichten. Een negatief antwoord van de CVD leidde niet zonder meer tot aanstelling dan wel tewerkstelling op een 'gevoelige' plaats. Zeker in deze eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog was het zicht van de CVD op het Nederlandse communisme nog niet 'dekkend'.

Een en ander betekende dat de militaire veiligheidsdiensten genooddacht waren zelf antecedentenonderzoeken in te stellen. De MARID ging er al snel

toe over dit werk geheel aan de CVD (en later de BVD) over te laten. G2B echter zag zich, ook al door de grote omvang van de werkzaamheden, gedwongen dit taakonderdeel zelf uit te voeren, wat een beduidende investering vergde in mensen en middelen. Bovendien hadden de militaire veiligheidsdiensten dan nog de al eerder genoemde andere onderdelen van de veiligheidstaak uit te voeren, zoals het op de hoogte blijven van 'de geest in de troep' en het rapporteren over veiligheidsincidenten zoals diefstal of vermissing van wapens en/of geclassificeerde documenten. Niet vergeten werd het politieke klimaat waarin de krijgsmacht haar werk moest doen. Gelet werd op de verspreiding van antimilitaristische geschriften, op politieke (lees: vooral communistische) en antimilitaristische acties van burgers en de 'stemming onder de bevolking'.

Een voorbeeld van berichtgeving over laatstgenoemd onderwerp is te vinden in een maandrapport over de maand mei 1947. Het rapport signaleert een 'toenemende spanning in de arbeiderswereld' die in hoofdzaak wordt toegeschreven aan de 'wanverhouding tussen inkomens en kosten van levensonderhoud'. Op genuanceerde wijze stelt het maandoorzicht dat bestaande ontevredenheid zeker niet alleen is toe te schrijven aan 'demagogische agitatie van extremistische (lees: communistische) groepen', hoewel daaraan 'ook stellig een bepaald plan ten grondslag ligt'. Vervolgens noemt het maandoorzicht in dit verband enkele acties in Amsterdam van de communistisch geleide Eenheids Vakcentrale (EVC).⁴⁴

Bronnen

De bronnen waaruit de militaire veiligheidsdiensten MARID III en G2B voor hun taakuitvoering konden putten waren niet erg talrijk. Uiteraard waren er de open bronnen, waaraan door beide diensten ruim aandacht werd besteed. Te denken valt dan vooral aan het communistische dagblad *De Waarheid*, maar ook aan week- en maandbladen van de diverse communistische nevenorganisaties, met name van de verschillende bij de EVC aangesloten vakbonden. De politieke 'lijn' van die organisaties kon daaruit in grote trekken worden afgeleid, maar ook werden in dit soort bladen stakingsacties en andere acties geëvalueerd en – wat voor de diensten belangrijker was – aangekondigd. Wanneer die acties gericht waren tegen de krijgsmacht of een onderdeel daarvan – zoals tegen de uitzending van dienstplichtigen naar Nederlands-Indië – dan werd dat zorgvuldig bijgehouden en vastgelegd. Het is duidelijk dat er op dit

punt een zekere overlapping was met het werk van de CVD. Coördinatie met deze dienst als het ging om de politieke veiligheidsaspecten, is dan ook een steeds terugkerend thema tijdens de Koude Oorlog.

Het werken met menselijke bronnen bleef in de eerste naoorlogse jaren beperkt tot het raadplegen van ambtelijke bronnen (bevolkingsadministratie, plaatselijke politie en CVD) en het horen van informanten in het kader van de antecedentenonderzoeken. Zoals gezegd gold dit vooral, en later uitsluitend, voor de veiligheidsdienst van de Koninklijke Landmacht. Vanaf 1951, nadat dit krijgsmachtdeel een eigen status had gekregen, gold dat ook voor de dienst van de Koninklijke Luchtmacht. Bovendien zullen naar alle waarschijnlijkheid vertrouwenspersonen in de diverse onderdelen van de krijgsmacht hun bijdragen geleverd hebben aan de rapportage omtrent de 'geest in de troep'.

Al eerder is gewezen op het belang van de censuur in oorlogstijd als bron voor inlichtingen omtrent de vijand, maar ook als middel om de vijand inlichtingen te onthouden. In vreedstijd kan de bevelhebber der landstrijdkrachten als potentieel drager van het Militair Gezag op dit terrein niet veel meer doen dan voorbereidingen treffen. Dat gebeurde dan ook, zoals gezegd, door het Bureau G2D van de Sectie G2, Inlichtingen. In dit verband wekt het in eerste instantie enige bevreemding dat aan marinezijde de censuur werd gerekend tot de beveiligingstaak van MARID III. De toelichting daarbij maakt evenwel duidelijk dat werd bedoeld op het in de hand houden van de voorlichting aan pers en publiek, en op het in voorkomende gevallen controleren van de post van het eigen personeel 'om lekkage van informatie te voorkomen'.⁴⁵

Inlichtingen

Niet alleen op het gebied van de militaire veiligheid, maar ook bij het inwinnen van inlichtingen speelden open bronnen nog steeds een grote rol. Dat gold impliciet voor G2A en zeer expliciet voor de MARID: 'onze MARID [zal] zich moeten beperken tot het verzamelen van die gegevens, welke voornamelijk door middel van pers en tijdschriften beschikbaar komen. Wel zijn onze diplomatieke vertegenwoordigers [niet duidelijk is of hier bedoeld wordt op marineattachés dan wel op diplomaten in het algemeen] soms in staat bijzondere inlichtingen te verstrekken, doch beperkt zich dit vaak tot gegevens, welke zij uit het hoofd van hun functie eerder vernemen dan pers of radio.'⁴⁶

Bij het gebruik van menselijke bronnen stelde de marine zich terughoudender op dan de landmacht. Zoals gezegd kende de MARID een Sectie VI Contact Register, later MARID VII, een onderdeel dat zich bezighield met het benaderen en begeleiden van informanten, zoals *legal travelers*.⁴⁷ Die werden in de eerste plaats gezocht onder actief dienende en gepensioneerd 'leden der Zeemacht', maar ook 'indien zulks in verband met de volledigheid noodzakelijk mocht blijken' onder andere beroepsgroepen, zoals personeel van scheepvaartmaatschappijen, van in het buitenland gevestigde ondernemingen, van reisbureaus en universiteiten. Bij laatstgenoemde categorie moest vooral aandacht besteed worden aan beoefenaren van vakken als hydrografie, economie, atoomfysica, cryptografie, chemische en biologische oorlogvoering en hydro- en aerodynamica. Verder wenste de MARID-leiding niet te gaan bij het inschakelen van menselijke bronnen, al was het maar vanuit de overweging dat een voldragen *secret service* met geheime agenten veel te kostbaar zou zijn.⁴⁸

Zoals bekend was deze laatste overweging er bepaald niet een die door Somer werd gedeeld. Deze stelde integendeel alles in het werk om onder zijn leiding een geheime militaire inlichtingendienst van de grond te krijgen, iets wat hem niet door iedereen in dank werd afgenomen. Niettemin fungeerde Bureau VII SAZ/militaire afdeling BID een aantal jaren als operationele component voor G2A en MARID I. Nadat de Militaire Afdeling ook formeel tot de BID was gaan behoren, duurde het niet zo lang voordat de inzet van menselijke bronnen, ook ten behoeve van de landmacht, zich ging beperken tot het begeleiden van *legal travelers*.⁴⁹

Behalve *legal travelers* leverden in de categorie menselijke bronnen de militaire en marineattachés hun eigen specifieke bijdragen aan de inlichtingenproducten van MARID en G2. In 1949 waren er zowel in Londen als in Washington attachés geaccrediteerd van landmacht en marine, was er een militaire attaché in Parijs en Brussel (waarschijnlijk gecombineerd), een honorair militaire attaché in Bern, militaire attachés in Bonn en Praag en ten slotte een marineattaché in Tokio.⁵⁰

Bovendien konden MARID en G2 voor hun informatievoorziening rekenen op het contact met soortgelijke buitenlandse diensten. Het onderhouden van een liaison met deze diensten zorgde vaak door onderlinge uitwisseling van gegevens voor een welkome aanvulling op wat bekend was, maar ook voor correctie of bevestiging van het eigen beeld. De vraag met welke 'zusterdiensten' de MARID aan het eind van de jaren veertig contacten onderhield, is aan de hand van het bewaard gebleven materiaal niet zonder meer te beantwoorden,

maar aangenomen mag worden dat dit met de Amerikaanse en Britse diensten zeker het geval is geweest. Wat G2 betreft kan die vraag concreet en uitputtend beantwoord worden. Er waren contacten met de militaire inlichtingendiensten van Denemarken, Zweden en Zwitserland, terwijl (eind 1949) contact met Noorwegen in de bedoeling lag. Van genoemde diensten werden gegevens ontvangen 'betreffende militaire aangelegenheden in Noord-Duitsland, Oost-Duitsland, de Baltische landen, Polen, Finland en West-Duitsland'. Daarenboven had de landmacht een liaisonofficier geplaatst bij de militaire inlichtingendienst van het Britse Rijnleger (British Army on the Rhine – BAOR). De gegevens die van deze dienst werden verkregen, hadden uitsluitend betrekking op de Russische zone in Duitsland.⁵¹

In hoeverre in deze periode open en menselijke bronnen al feitelijk werden aangevuld met verbindingsinlichtingen is niet geheel duidelijk. Vermeld is al dat in die sector het Bureau G2D plannen moest ontwikkelen op het gebied van tactische inlichtingen. De MARID, die op het gebied van strategische verbindingsinlichtingen in de Koude Oorlog een hoofdrol zou spelen, maakte met het uitvoeren van die taak een eerste begin in 1947 toen MARID VI werd opgericht.

Rapportage

De door de inlichtingendiensten van landmacht en marine uit de genoemde bronnen samengestelde inlichtingen werden door de MARID, zoals we al zagen, verspreid in de vorm van *Informatiebladen*. Het eerste exemplaar, gedateerd 15 februari 1946, bevatte gegevens over op dat moment beschikbare Nederlandse oorlogsschepen, over productiecijfers in de Sovjet-Unie, over de organisatie van de Amerikaanse inlichtingendiensten en over leger en marine van de Republiek Indonesia.⁵² G2A (toen nog GIIA geheten) vervaardigde vanaf begin 1947 weekoverzichten met onder meer gegevens over de opbouw van de legers in Italië, Frankrijk, Rusland en België. In maandoverzichten die in de tweede helft van 1947 begonnen te verschijnen werden inlichtingen van een meer samenvattend en beschouwend karakter opgenomen, zoals 'De situatie in Duitsland en de activiteiten van de USSR' en 'Frankrijk: reorganisatie van het leger'.⁵³ Ten slotte verschenen er op onregelmatige tijden *specials*, die rapportage bevatten over onderwerpen als de ongeregelheden in Frankrijk in novem-

ber/december 1947 en de defensie maatregelen in de Verenigde Staten, Engeland en Canada in verband met de Koude Oorlog 'ten gevolge van de houding van Rusland'.⁵⁴ Dat 'Rusland' vooral de inlichtingendienst van de landmacht bezig hield, was al in het voorjaar van 1947 duidelijk geworden, toen GIIA weer de traditie oppakte om onder het hoofd 'Gegevens vreemde legers' de omvang, organisatie, bewapening etc. van de krijgsmacht van potentiële tegenstanders te beschrijven. Het eerste naoorlogse product van deze soort was 'No. 1: Rusland'. Het was gedateerd 12 april 1947.⁵⁵

Begin 1949, na de Praagse en Berlijnse 'kwesties' ook het jaar waarin de NAVO werd opgericht, was het minister-president W. Drees zelf die zich mengde in de discussie over de militaire dreiging die uitging van 'Rusland'. Naar aanleiding van een enigszins alarmerend inlichtingenrapport over Russische militaire *capabilities* schreef Drees aan de minister van Oorlog dat buitenlandse inlichtingendiensten van mening waren dat het allemaal wel zou meevallen: Rusland zou tijd nodig hebben om voor het Westen gevaarlijk te worden. Via de militaire hiërarchie wierp daarop Tielens als hoofd van GIIA tegen dat de 'kansen voor Rusland afnemen naarmate het Atlantisch Pact zich beter bewapent', met andere woorden dat Rusland een reden zou kunnen hebben om snel toe te slaan.⁵⁶

Los van de inhoudelijke merites van beide standpunten, maakt deze discussie ten overvloede nog eens duidelijk dat voor de Nederlandse regering een terugkeer naar de vooroorlogse neutraliteit geen optie was. De Koude Oorlog was een geaccepteerde realiteit geworden, en Nederland was daarin willens en wetens partij.

De Koude Oorlog

Het jaar 1949 was voor de Nederlandse defensieorganisatie om verschillende redenen van groot belang. Nauwelijks bekomen van de Tweede Wereldoorlog, had de Nederlandse krijgsmacht zich moeten storten in onder meer de ‘politieke acties’ in Nederlands-Indië. En nog voordat die in 1949 waren geëindigd met de overdracht van de soevereiniteit over de archipel aan de Republiek Indonesia, was in hetzelfde jaar 1949 de Koude Oorlog als het ware geïnstitutionaliseerd door de oprichting van de NAVO, waarvan Nederland, overtuigd van de noodzaak zich tegen de expansieve Sovjet-Unie teweer te stellen, vanaf het begin een overtuigd en trouw lid was. Het overstappen van de Britse op de Amerikaanse legerorganisatie was daarvan maar één aspect. De Koude Oorlog, het tegenover elkaar staan van NAVO en Warschau Pact, zou de komende decennia, tot aan de ‘val van de Berlijnse muur’, maat- en richtinggevend zijn voor de Nederlandse defensieorganisatie. Er waren in die periode van zo’n veertig jaar *sideshow*s als de kwestie-Nieuw-Guinea, er was de verdedigings van het Koninkrijk in de West, er was in toenemende mate Nederlandse deelname aan *peacekeeping*-missies in het kader van de Verenigde Naties – dit alles neemt niet weg dat de blik van de Nederlandse krijgsmacht in de eerste plaats ‘naar het Oosten’ was gericht. Dat de oriëntatie en de activiteiten van de militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten daarvan een afspiegeling vormden, ligt voor de hand.

Het Koninklijk Besluit van 1949

1949 was ook het jaar waarin de Nederlandse *intelligence community* een samenhangende vorm kreeg. De elementen daarvan waren al aanwezig en in de eerste naoorlogse jaren tot ontwikkeling gekomen. Er waren aan de civiele kant een Buitenlandse Inlichtingendienst en een Centrale Veiligheidsdienst,

terwijl aan militaire zijde de marine over de MARID beschikte en de landmacht over G2 (inmiddels al wel Militaire Inlichtingendienst genoemd). De luchtmacht moest nog even wachten voor ook dit krijgsmachtdeel een eigen inlichtingendienst kreeg. Wat ontbrak was een onderlinge samenhang en coördinatie. Hierin werd in 1949 voorzien door het Koninklijk Besluit van 8 augustus van dat jaar.

De totstandkoming van dit KB was geen uitvloeisel van het Nederlandse NAVO-lidmaatschap, maar van onderlinge competentiegeschillen in de civiele sfeer, in casu rond de Centrale Veiligheidsdienst. Deze dienst ressorteerde evenals de Buitenlandse Inlichtingendienst onder de minister-president en was voor een groot deel afhankelijk van de medewerking van de plaatselijke politie, die toen nog bestond uit de Rijkspolitie onder Justitie en de Gemeentepolitie onder Binnenlandse Zaken. Justitie wenste op het gebied van de binnenlandse veiligheid een terugkeer naar de vooroorlogse situatie, waarin dit departement langs de lijn van de procureurs-generaal een stevige greep had gehad op de veiligheidsdienst GS IIIB/CI. Hiertegen verzette zich niet alleen het hoofd van de CVD, mr. L. Einthoven, maar ook minister-president dr. L.J.M. Beel. Medio 1948 installeerde laatstgenoemde een ambtelijke commissie onder leiding van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, mr. M.J. Prinsen, die vooral de taakafbakening tussen CVD en politie moest bezien, maar ook overigens taak en plaats van de verschillende inlichtingen- en veiligheidsdiensten onder de loep diende te nemen. De commissie bestond verder uit de secretaris-generaal van Justitie mr. J.C. Tenkink en uit de chefs van de marinestaf en de generale staf, respectievelijk E.J. van Holthe en mr. H.J. Kruls.

In januari 1949 bood Prinsen minister-president Drees het eindrapport van zijn commissie aan. Het stelde vast dat uiteenlopende belangen hadden geleid tot het ontstaan van verschillende inlichtingen- en veiligheidsdiensten, die, zo meende de commissie, ieder hun eigen reden van bestaan hadden. Het rapport noemde in dit verband de Buitenlandse Inlichtingendienst, de Centrale Veiligheidsdienst, de Marine Inlichtingendienst en de Militaire Inlichtingendienst. Om de samenwerking tussen de diensten te verbeteren beval het rapport aan een coördinatiecommissie in het leven te roepen.

Het op basis van de aanbevelingen van de commissie-Prinsen geformuleerde Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 bevatte een regeling voor wat men de Nederlandse *intelligence community* zou kunnen noemen. Van elk van de diensten werd vastgesteld onder welk ministerie hij viel en wat zijn taken en verantwoordelijkheden waren. De Buitenlandse Inlichtingendienst bleef onder

Algemene Zaken. Onder Binnenlandse Zaken kwam de CVD, vanaf dat moment onder de naam Binnenlandse Veiligheidsdienst; onder de minister van Marine kwam de MARID en onder de minister van Oorlog de Militaire Inlichtingendienst (MID). Aparte paragrafen regelden de verhouding van het Openbaar Ministerie en de politie met de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, alsmede de taak en werkwijze van de Commissie van Coördinatie. Deze commissie, die het kernstuk was van de in het KB vervatte regeling, stond formeel onder leiding van de minister-president; in de praktijk was de vice-voorzitter, de staatssecretaris van Oorlog mr. W.H. Fockema Andreae, meestal degene die de vergaderingen voorzat. Van de Commissie van Coördinatie maakten verder deel uit mr. C.L.W. Fock (raadadviseur in algemene dienst bij Algemene Zaken), jhr. L.H.K.C. van Asch van Wijck (directeur-generaal van Politie van het ministerie van Justitie), dr. H.N. Boon (secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken), jhr. A.Th. De Muralt (hoofd van de Buitenlandse Inlichtingendienst), mr. L. Einthoven (hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst) en de hoofden van de beide militaire diensten, kapitein ter zee A.A. Fresco (hoofd MARID) en kolonel P.M.H. Tielens (hoofd MID).¹ In de commissie ontbrak voorslagnog het hoofd van de inlichtingendienst van de luchtmacht. Pas nadat de luchtmacht een zelfstandig krijgsmachtdeel was geworden, werd het oorspronkelijke KB per 25 augustus 1951 gewijzigd en kreeg de luchtmacht een eigen dienst: de Luchtmacht Inlichtingendienst (LUID).² Het toenmalige hoofd, de majoor M.W.J.M. Broekmeijer, kreeg toen uiteraard ook zitting in de Commissie van Coördinatie. Evenals het hoofd van MID en MARID was hij verantwoording schuldig aan de minister van Oorlog.

De militaire diensten

De drie militaire diensten, waartoe we ons nu zullen beperken, vielen grotendeels samen met de tot de staven van de krijgsmacht delen behorende secties inlichtingen en veiligheid. Bij de MARID was dat volledig het geval; bij land- en luchtmacht werd er in theorie onderscheid gemaakt tussen de MID en G2, Inlichtingen, respectievelijk LUID en L2, Inlichtingen. Volgens die theorie waren de diensten de zogenaamde verzamelorganen van de gegevens die door de stafsecties tot inlichtingenrapportages werden verwerkt. In de praktijk evenwel was dat onderscheid nauwelijks te maken. De hoofden van de diensten waren tevens hoofden van de stafsecties, terwijl ook het verdere personeel in

meerderheid tot beide organisaties behoorde. In deze matrixachtige constructie vielen de taken van diensten en stafsecties in wezen samen, zoals ook blijkt uit de taken die in het KB aan de diensten zijn toegewezen.

Voor de *inlichtingentaak* hanteerde het KB een voor de drie diensten identieke formulering: ‘het inwinnen van gegevens welke nodig zijn voor een juiste opbouw en een doeltreffend gebruik’ van respectievelijk de Koninklijke Marine, de Koninklijke Landmacht en de Koninklijke Luchtmacht. Ter vergelijking: de taak van G2, Inlichtingen was tegelijdertijd geformuleerd als ‘Het verzamelen en inwinnen van alle inlichtingen voor [...] een doeltreffende opbouw en een efficiënt gebruik van de Koninklijke Landmacht’ – een naar de inhoud identieke formulering.

Ook de *veiligheidstaak* van de diensten was op identieke wijze geformuleerd. Per krijgsmachtdeel bestond die taak uit: ‘de bescherming van de [maritieme, militaire, luchtmacht] geheimen, het uitvoeren van de bewaking tegen daden van sabotage aan [maritieme, militaire, luchtmacht] objecten, het treffen van maatregelen tegen diefstal van materieel, wapenen en munitie welke bestemd zijn voor of in gebruik zijn bij de strijdkrachten en het tijdig onderkennen van ondermijnende politieke propaganda onder het personeel’ van marine, landmacht en luchtmacht.³

Hadden de drie diensten, elk voor hun eigen krijgsmachtdeel, op het gebied van inlichtingen en veiligheid in het Koninklijk Besluit identiek geformuleerde taken gekregen, aan de Militaire Inlichtingendienst vielen nog enkele aparte taken toe. Die hingen samen met het feit dat de bevelhebber der landstrijdkrachten onder omstandigheden bekleed kon worden met het Militair Gezag. Vandaar dat Hoofd MID/Hoofd Sectie G2, Inlichtingen was belast met het inwinnen van gegevens die nodig waren voor:

- de mobilisatie en concentratie der Landstrijdkrachten en de voorbereiding daarvan, en
- het uitoefenen van het Militair Gezag en het handhaven van orde en rust in geval de staat van oorlog of de staat van beleg was ingetreden.

Een onderdeel van het takenpakket van het Militair Gezag zou het uitoefenen van censuur zijn. Vermeld is al dat in de Sectie G2, Inlichtingen een Bureau G2D was opgenomen dat was belast met het voorbereiden daarvan.

Een taakonderdeel van de Sectie G2 dat exclusief aan de chef van de generale staf/bevelhebber der landstrijdkrachten was toebedeeld, maar niet – althans niet expliciet – was opgenomen in de taakomschrijving van de Militaire In-

lichtingendienst, was het door bureau G2C samenstellen van de al eerder genoemde 'Documentatie Nederland': 'het reeds in vreedstijd verzamelen, opleggen en in veiligheid brengen van alle gegevens die voor de totale oorlogvoering van het Rijk der Nederlanden van belang kunnen zijn bij eventueel plaats vindende acties en operaties op het grondgebied van het Rijk in Europa'. Mogelijk is de G2C-taak gezien als natuurlijk onderdeel van de MID-taak die wel in het Koninklijk Besluit werd genoemd, 'het inwinnen van gegevens die nodig zijn voor de mobilisatie en concentratie der Landstrijdkrachten en de voorbereiding daarvan'. Hoe het zij, het hoofd MID was in zijn kwaliteit van hoofd Sectie G2 verantwoordelijk voor de interdepartementale taak van G2C. De medewerking van de departementen was er niet een van spontaan enthousiasme. In het voorjaar van 1948 had de minister van Oorlog zijn ambtgenoten verzocht hun medewerking te verlenen. Toen dat onvoldoende response opleverde, was het de minister-president die in oktober 1950 zijn kabinetsleden wees op de noodzaak van die medewerking. Dat hielp. Toen bovendien medio 1951 onder auspiciën van Hoofd G2 een omvangrijke (144 bladzijden in zeer kleine druk) *Questionnaire Documentatie Nederland* het licht zag en aan alle ministeries en Hoge Colleges van Staat werd toegezonden kwam de G2C-taak goed op gang.

De verzamelde gegevens werden door de zorg van G2C 'opgelegd' en 'in veiligheid gebracht' op drie plaatsen in het buitenland: Post x, Post y en Post z. Dit waren code-aanduidingen voor de Nederlandse ambassades in Londen, Washington en Panamaribo. De posten x, y en z werden ook gebruikt om kopieën van de door de MID/G2 samengestelde inlichtingenrapportages op te leggen en veilig te stellen. Eenmaal per kwartaal werd de Documentatie Nederland aangevuld, tot in de jaren zestig het project werd beëindigd.⁴ Niet duidelijk is waarom dat gebeurde. Het kan zijn dat met het ingewikkelder worden van de samenleving het op den duur ondoenlijk werd documentatie aan te leggen over alle essentieel geachte aspecten daarvan. Het is ook mogelijk dat men in geval van oorlog en eventuele bezetting meende te kunnen terugvallen op de resultaten van de inspanningen van de *stay behind*-organisatie SAZ.

In het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 werd de Sectie Algemene Zaken (SAZ) niet genoemd. SAZ behoorde noch tot de MID noch tot G2 en maakte dus formeel geen deel uit van de Nederlandse *intelligence community*, zeker niet nadat in 1956 Larive hoofd van de militaire afdeling van de BID was geworden en 'active military intelligence' daarmee uit de taakomschrijving van

SAZ was verdwenen.⁵ Toch verleenden de wel in het KB genoemde inlichtingen- en veiligheidsdiensten desgevraagd op allerlei terreinen (bijvoorbeeld aanschaffingen verzorgen, als postadres fungeren) hand- en spandiensten aan deze 'niet bestaande dienst'. Maar de specifieke taken van de *stay behind*-organisatie SAZ, ook wel Dienst 1 (Inlichtingen) genoemd, hadden geen inhoudelijke raakvlakken meer met de taken van de civiele en militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

Sinds de inwerkingtreding van het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 zijn de taken, de werkwijze en de organisatorische inbedding van de drie militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten gedurende bijna vier decennia niet fundamenteel gewijzigd. Weliswaar leek er aan het begin van de jaren zeventig een vierde militaire inlichtingendienst bij te komen, toen de Buitenlandse Inlichtingendienst (BID) onder de naam Inlichtingendienst Buitenland (IDB) per 1 januari 1971 onder de minister van Defensie ging ressorteren, maar al in september 1972 werd deze beslissing teruggedraaid en kwam de IDB wederom onder de minister van Algemene Zaken.⁶ Het gewijzigde Koninklijk Besluit waarbij wat de IDB betreft de oude toestand werd hersteld, was tegelijk het eerste KB voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten dat werd gepubliceerd. Hiermee ging een lang gekoesterde wens van 'de politiek' in vervulling. Al in oktober 1949 had minister-president Drees, toen hij persoonlijk de eerste vergadering van de Commissie voor Coördinatie van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten voorzat, naar aanleiding van een debat in de Eerste Kamer met klem gevraagd waarom het KB van 8 augustus 1949 niet gewoon gepubliceerd kon worden. Het antwoord was toen geweest dat dit niet kon vanwege het feit dat in het KB ook de Buitenlandse Inlichtingendienst werd genoemd. Publicatie zou immers, zo luidde toen de redenering, neerkomen op toegeven dat Nederland in het buitenland spioneerde. De kwestie bleef jaren rusten, tot in de tweede helft van de jaren zestig openbaarmaking van het Koninklijk Besluit weer op de politieke agenda kwam. Eind 1967 bracht de vaste commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten haar eerste verslag uit. Bij de beraadslaging daarover in de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken werd sterk op publicatie van het KB aangedrongen. In april 1970 beloofde minister-president P.J.S. de Jong in de Tweede Kamer dat het inderdaad zou worden gepubliceerd, een belofte die werd ingelost met de publicatie van het gewijzigde Koninklijk Besluit van 5 augustus 1972.⁷

Het Koninklijk Besluit van 1972

In dit Koninklijk Besluit werden de drie militaire inlichtingendiensten nog meer dan voorheen op één lijn gesteld. Dat kwam niet alleen tot uiting in de naamgeving (Marine Inlichtingendienst MARID, Landmacht Inlichtingendienst LAMID en Luchtmacht Inlichtingendienst LUID), maar ook in de taakomschrijving. Artikel IV, 2 bepaalde: ‘ De militaire inlichtingendiensten hebben, *ieder voorzover het hun krijgsmachtdeel betreft*, tot taak:

- a. Het inwinnen van gegevens omtrent het potentieel en de strijdkrachten van andere mogendheden, welke nodig zijn voor een juiste opbouw en een doeltreffend gebruik van de krijgsmacht;
- b. Het inwinnen van gegevens welke nodig zijn voor het treffen van maatregelen:
 1. ter voorkoming van activiteiten die ten doel hebben de veiligheid of paraatheid van de krijgsmacht te schaden;
 2. ter beveiliging van gegevens binnen de krijgsmacht waarvan geheimhouding geboden is;
 3. ter bevordering van een juist verloop van mobilisatie en concentratie der strijdkrachten.’

Aan de aparte positie van de inlichtingendienst van de Koninklijke Landmacht was, althans in de tekst van het KB, een einde gemaakt. Dat kwam ook in de naamgeving tot uiting: niet langer droeg deze dienst de meer omvattende aanduiding Militaire Inlichtingendienst. De nieuwe benaming luidde – op voet van gelijkheid met de andere twee militaire diensten – Landmacht Inlichtingendienst. De taken die de Militaire Inlichtingendienst opgedragen waren geweest in het kader van de Militair Gezag-taak van de bevelhebber der landstrijdkrachten (waaronder bijvoorbeeld voorbereiding van de censuur), waren ‘uit het KB geschreven’ en niet toebedeeld aan de LAMID. Dat deze taken aan het Hoofd van de sectie G2 – de ‘andere pet’ van Hoofd LAMID – toebedeeld bleven ligt voor de hand.

Toch behield de LAMID als enige van de drie militaire diensten enkele ‘krijgsmachtbrede’ taken, opgesomd in een ministerieel besluit van 7 mei 1974:

1. de signaleringsregeling ten aanzien van dienstplichtigen voor indeling bij één der krijgsmachtdelen;
2. antecedentenonderzoek bij burgerpersoneel van het ministerie van Defensie, voorzover niet behorend tot een der overige krijgsmachtdelen;

3. werkzaamheden met betrekking tot de materiële veiligheid van het ministerie van Defensie, voorzover niet behorend tot één der krijgsmachtdelen;
4. werkzaamheden met betrekking tot het observeren van hier te lande geaccrediteerde vertegenwoordigers van communistische landen – later geamendeerd tot ‘hier te lande geaccrediteerde militaire vertegenwoordigers van communistische landen’ om competentiekwesties met de BVD te voorkomen of op zijn minst te reduceren.⁸

In essentie ging het bij de onder 4. genoemde werkzaamheden om datgene wat GSIII sinds het begin van de Eerste Wereldoorlog had gedaan: het in de gaten houden van in ons land geaccrediteerde militaire attachés. Alleen was de LAMID, anders dan destijds GS III, niet een belangstellend toekijkende neutrale waarnemer, maar partij in de Koude Oorlog.

In de periode van de Koude Oorlog is het grote conflict uitgebleven waarop de Nederlandse krijgsmacht en dus ook de daarvan deel uitmakende inlichtingendiensten zich voorbereidden. Dat wil niet zeggen dat de krijgsmacht niet in gewapende conflicten betrokken is geweest. Na het gewapend optreden in Indonesië, dat eindigde met het onafhankelijk worden van de Republiek Indonesia, was er nog het conflict met Indonesië om het laatste deel van het voormalige Nederlands-Indië: Nieuw-Guinea. Anders dan in Indonesië kwam het hier wel tot schermutselingen, maar niet tot een echte oorlog. En eveneens anders dan in Indonesië bestonden hier geen aparte militaire inlichtingendiensten zoals NEFIS en CMI dat waren geweest. Aanvankelijk was de Militaire Inlichtingendienst op Nieuw-Guinea aanwezig. Nadat de Koninklijke Marine de verdediging van het eiland in 1954 van de Koninklijke Landmacht had overgenomen werd dat de MARID. Beide diensten beschikten op Nieuw-Guinea over eigen personeel en een eigen directe lijn met de organisatie in Den Haag.

De bronnen waaruit de MID respectievelijk de MARID hun kennis putten over de plannen en sterkte van de Indonesische strijdkrachten waren verhoren van gevangengenomen Indonesische infiltranten, maar vooral en in de eerste plaats verbindingsinlichtingen: onderschepte, zonodig gedecodeerde en gedecrypteerde communicatie tussen eenheden van de Indonesische krijgsmacht. Het relatief grote succes van de Nederlandse *sigint*-activiteiten was te danken aan het feit dat een deel van het personeel van NEFIS/CMI eind 1949 naar de Republiek Indonesia was overgegaan, met medenemen van de codes. De Nederlandse diensten beschikten over hetzelfde basismateriaal en hadden er

daardoor niet veel moeite om de Indonesische codes te breken.⁹ Voorzover inlichtingen uit deze bron het niveau van tactische inlichtingen te boven gingen, werden ze tevens naar Hoofd MID respectievelijk Hoofd MARID in Den Haag gezonden en bovendien ter beschikking gesteld aan de Gouverneur.¹⁰ Aan het begin van de jaren zestig werd de verdediging van Nieuw-Guinea versterkt met eenheden van land- en luchtmacht onder bevel van de Commandant der Strijdkrachten in Nederlands Nieuw-Guinea (COSTRING). Hoewel Indonesië de militaire druk opvoerde, kwam het niet tot een gewelddadig treffen. Vooral Amerikaanse politieke druk bracht de partijen aan de onderhandelingstafel. Met de overdracht van het bestuur over Nieuw-Guinea aan de Verenigde Naties per 1 oktober 1962 kwam aan de Nederlandse militaire aanwezigheid aldaar een eind¹¹.

Niet alleen in 'de Oost', ook in 'de West' had de Nederlandse krijgsmacht verdedigingstaken. Daarbij was er een soort natuurlijke taakverdeling: terwijl de Koninklijke Marine de eilanden van de Nederlandse Antillen beschermde, was het de Koninklijke Landmacht die de beveiliging van Suriname voor haar rekening nam. Tot de Landmacht Suriname behoorde vanaf het begin een inlichtingenonderdeel – niet verrassend maar wel verwarrend Militaire Inlichtingendienst geheten – die aanvankelijk uit slechts één onderofficier bestond. Na een discussie over de vraag of de verdediging van Suriname aan het Korps Mariniers moest worden overgedragen, besliste de Nederlandse regering in 1952 dat deze taak aan de Koninklijke Landmacht voorbehouden zou blijven. In hetzelfde jaar werd een Inlichtingendienst Suriname opgericht, die na korte tijd Sectie 2 van de Landmacht Suriname ging heten. Toen in 1957 de benaming Landmacht Suriname werd omgezet in Troepenmacht in Suriname (TRIS), werd de aanduiding Sectie 2 TRIS. De taak van de sectie viel uiteen in drie gedeelten: gevechtsinlichtingen, contra-inlichtingen en voorlichting. Onder gevechtsinlichtingen werd – anders dan men zou verwachten – verstaan: het vergaren van gegevens over de politieke verhoudingen in Suriname, de verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen en de stemming onder de bevolking ten opzichte van Nederland. De contra-inlichtingentaak concentreerde zich op het bevorderen van de beveiligingszin en de controle daarop, de screening van sollicitanten en de 'geest in de troep'. De voorlichtingstaak hield ook in het voorkomen van negatieve publiciteit over de TRIS in de Surinaamse pers.

Toen in 1959 Fidel Castro op Cuba de macht overnam, werd dit Caribisch eiland al spoedig gezien als een satelliet van de Sovjet-Unie, vooral door de Verenigde Staten. Maar ook in Nederland maakte men zich zorgen. Het hoofd van de MID vreesde uitstraling naar onder meer Suriname, reden waarom hij ervoor pleitte de Sectie 2 TRIS in te schakelen als verlengstuk van de MID in Nederland, temeer daar de civiele Centrale Inlichtingendienst (CID) van Suriname weinig effectief werd geacht.

De mislukte 'Varkensbaai'-onderneming van de Verenigde Staten in 1961 en de Cubaanse rakettenkwesie in 1962 voerden de spanning in de regio op en vergrootten het gewicht van S2 TRIS. De sectie ging begin 1964 over tot een periodieke rapportage aan de MID in Nederland. In 1965 werd S2 gereorganiseerd en uitgebreid. De contra-inlichtingentaak werd breder opgezet, er kwam meer personeel en men ging met informanten werken. In 1965 begon men bovendien met verbindingsinlichtingen. De taak van S2 bestond toen uit de onderdelen: veiligheid, *early warning*, samenwerking met Surinaamse en buitenlandse zusterdiensten, en het verzamelen van topografische gegevens. Vanaf 1970 kwam daar nog bij het samenstellen en *up to date* houden van een Beoordeling van de Toestand (sterkte van een potentiële tegenstander, gesteldheid van het terrein, meteorologische gegevens, moreel van de troep etc.). Op 14 november 1975 – het jaar waarin Suriname onafhankelijk werd – werd de TRIS opgeheven, inclusief de Sectie 2.¹²

De militaire beveiliging van de Nederlandse Antillen was, zoals al eerder opgemerkt, toevertrouwd aan de Koninklijke Marine. De militaire inlichtingen- en veiligheidstaken in dit gebied waren niet ondergebracht in een apart plaatselijk orgaan, maar bij een Stafofficier Inlichtingen (SOI) die – zoals uitvoerig uiteengezet – deel uitmaakte van de MARID-organisatie en dan ook rapporteerde aan Hoofd MARID. Organisatorisch ressorteerde de SOI onder de Commandant Zeemacht in het gebied.

Behalve vertegenwoordigd in de Rijksdelen Overzee en betrokken bij het koloniale achterhoedegevecht rond Nieuw-Guinea nam de Nederlandse krijgsmacht in de periode van de Koude Oorlog deel aan een echte oorlog, namelijk die in Korea. Onder auspiciën van de Verenigde Naties en onder feitelijke leiding van de Verenigde Staten leverde de Koninklijke Landmacht hieraan een bijdrage in de vorm van het 'Van Heutsz Bataljon', officieel genaamd het Nederlands Detachement Verenigde Naties, dat op 15 oktober 1950 werd

opgericht. Het bataljon had geen specifieke inlichtingentaken, maar werd vrijwel onmiddellijk aan het front ingezet. In hoeverre het bataljon gevechtsinlichtingen leverde is uit het beschikbare materiaal niet te achterhalen. Als dat het geval is geweest moeten ze terecht zijn gekomen bij de s2-sectie van het Amerikaanse regiment waartoe het Van Heutsz Bataljon behoorde.¹³ Toch liet de sectie G2 van de Nederlandse generale staf het inlichtingenaspect niet geheel over aan de Amerikanen. Al in oktober 1950 vervaardigde G2 een rapport 'Gegevens betreffende de voornaamste strijdkrachten in Korea', waarvan in december 1951 een derde uitgave werd uitgebracht.¹⁴ Het rapport was in grote mate het werk van de s2 van het Van Heutsz Bataljon, de toenmalige luitenant Bor. De latere kolonel Bor zou zich een zekere faam verwerven als militair attaché, onder meer in Joegoslavië.¹⁵

De deelneming aan de oorlog in Korea betekende de eerste en tegelijk de laatste Nederlandse bijdrage aan actieve gevechtshandelingen in de Koude-Oorlogperiode. De organisatie en de planning van de Nederlandse krijgsmacht waren in die periode – en zeker na de overdracht van de soevereiniteit over Nieuw-Guinea – vooral gericht op verdediging in NAVO-verband tegen de potentiële vijand uit 'het Oosten': de Sovjet-Unie en haar bondgenoten, militair verenigd in het Warschau Pact. Aan de inlichtingendiensten MARID, LAMID en LUID de taak om te voorzien in de inlichtingen- en veiligheidsbehoeften van de respectieve krijgsmachtdelen waarvan zij deel uitmaakten. Behoeften die samenhangen met de specifieke deeltaken van die krijgsmachtdelen in NAVO-verband en die voor een groot deel mede bepaald werden door wat de NAVO-staven noodzakelijk vonden. Omdat de NAVO niet over een eigen inlichtingendienst beschikt, is het verwerven van inlichtingengegevens een taak van de inlichtingendiensten van de participerende landen. Dat de diensten van de Verenigde Staten in dit kader de veruit belangrijkste bijdrage leveren, ligt voor de hand. Bij de NAVO-staven vond (en vindt) overigens wel op beperkte schaal verwerking van die door de inlichtingendiensten van de lidstaten ingebrachte gegevens plaats.¹⁶

Om, elk op het eigen terrein, te kunnen voorzien in de inlichtingen- en veiligheidsbehoeften van de krijgsmachtdelen en van de respectieve NAVO-staven, stonden in de periode van de Koude Oorlog de Nederlandse militaire inlichtingendiensten de bronnen en middelen ter beschikking die in de periode 1945-1950 waren opgebouwd en ontwikkeld. Die verschilden, zoals al meer-malen gezegd, niet werkelijk van de bronnen en middelen waarvan GS III in de Eerste Wereldoorlog al gebruik had gemaakt.

Het ressort Inlichtingen

In het ressort Inlichtingen gingen de drie diensten elk op hun eigen manier om met hun bronnen. Over het gebruik van open bronnen bijvoorbeeld was de MARID zeer expliciet. Zo wordt in de 'Verkorte cursus Marine Intelligentiendienst' van maart 1947 op de vraag: 'Wat wil en doet Sectie 1?' het antwoord gegeven dat 'onze MARID zich moet beperken tot het verzamelen van die gegevens, welke voornamelijk door middel van de pers en tijdschriften beschikbaar komen'.¹⁷ De inlichtingendienst van de landmacht, LAMID-A, stelde zich minder restrictief op, maar had voor de bestudering van open bronnen op den duur wel een apart bureau (LAMID-A-5) dat zich bezighield met het bestuderen en in voorkomende gevallen vertalen van met name Oost-Europese boeken, tijdschriften en kranten.¹⁸ Een in 1964 door G2A gemaakt rapport over het conflict tussen Maleisië en Indonesië was blijkens de bronvermelding uitsluitend gebaseerd op open bronnen.¹⁹ Ook in de ogen van de LUID-leiding vormden open bronnen een belangrijk bestanddeel van de middelen en bronnen aan de hand waarvan de inlichtingenrapportages opgebouwd werden. Eind 1955 deed het hoofd van de LUID, in zijn hoedanigheid van hoofd Sectie L2, een aanvraag voor boeken en tijdschriften ten behoeve van inlichtingenofficieren van de luchtmacht. In dit kader kwam het tot de samenstelling van een standaard-boeken- en periodiekenlijst, die regelmatig werd vernieuwd en aangevuld. Op deze standaardlijst stonden onder meer publicaties over communisme, maar ook diverse handleidingen en voorschriften van de krijgsmacht²⁰.

Van de aanschaf en bestudering van open bronnen lijkt LUID/L2 nogal wat werk te hebben gemaakt. Tien jaar later tenminste stuurde L2 aan de militaire nevenorganisaties een opgave van wijzigingen in de catalogus van de L2-bibliotheek.²¹ In het *Handboek Inlichtingen van de Koninklijke Luchtmacht* werden open bronnen gedefinieerd als 'alle bronnen, welke niet geclassificeerd zijn of een speciale bescherming genieten'.²² Hiertoe rekende het *Handboek*: radio, televisie, foto's, films, publicaties van verschillende aard, zoals dagbladen, tijdschriften, parlamentsverslagen, begrotingen, wetenschappelijke en statistische publicaties, vakliteratuur, kaarten, niet-geclassificeerde archieven en bibliotheken, in het bijzonder encyclopedieën en studies op het gebied van landen en volkenkunde – een naar het voorkomt uitputtende opsomming. Open bronnen, aldus bijlage D-2 van het *Handboek*, zorgen voor een 'voortdurende toevloed van bruikbare gegevens, waaruit echter sporadisch vitale inlichtingen worden afgeleid'. Open bronnen kunnen wel leiden tot 'background'-inlich-

tingen op velerlei gebied, maar hebben als nadeel dat voor de bewerking ervan veel personeel nodig is, terwijl ze ‘in oorlogstijd zeer weinig resultaten [opleveren] in verband met censuur’.

De rol van open bronnen, hoe belangrijk misschien ook voor het verkrijgen van achtergrondmateriaal, werd in het inlichtingenproces – en a fortiori in oorlogstijd – dus kennelijk als beperkt beschouwd. Voor het verkrijgen van inzicht in de bedoelingen en mogelijkheden van de potentiële tegenstander(s) stonden de militaire diensten ook andere bronnen en middelen ter beschikking, in het *Handboek* geheime bronnen genoemd. Daartoe werden gerekend: ‘agenten, vluchtelingen, informanten van attachés en diplomaten, elektronische luister- en meetorganen en geclassificeerde documenten’.

Waar het gaat om de inzet van agenten, is de rol al aan de orde geweest die Bureau VII SAZ/militaire afdeling BID gedurende enkele jaren heeft gespeeld op het gebied van de acquisitie van geheime militaire inlichtingen, vooral uit de toenmalige DDR. De desbetreffende gegevens werden zowel G2A als MARID I toegezonden, die ze verwerkten in hun rapportages. In 1956 werd dit taakonderdeel ook formeel overgenomen door de militaire afdeling van de Buitenlandse Inlichtingendienst. De rol van SAZ beperkte zich, althans op dit terrein, tot een liaisonfunctie (SAZ VII) tussen de militaire afdeling van de BID enerzijds en de drie militaire diensten anderzijds.²³

Van de drie militaire diensten was die van de landmacht de enige die zich ooit had gewaagd aan het opereren met agenten. Behalve over het geval-Eland rest er van die activiteit bijzonder weinig archiefmateriaal. Naar verluidt heeft deze dienst zich incidenteel gewaagd aan agentenwerk dat tot doel had militaire gevens te bemachtigen over het toenmalige Sovjetblok.²⁴ De diensten van de andere krijgsmachtdelen hielden zich ver van dit soort activiteiten. De LUID heeft zich nooit beziggehouden met geheime inlichtingenoperaties door middel van agenten,²⁵ evenmin als – zoals al eerder gememoreerd – de MARID.²⁶

De LUID had overigens wel een mening over het nut en de nadelen van agenten. In het *Handboek Inlichtingen* wordt over berichten uit dit soort bronnen gezegd dat ze ‘altijd bevestiging [behoeven]’ en dat de beveiliging ervan ‘in het algemeen slecht’ is. De LUID achtte agenten bruikbaar ‘voor kleine hoeveelheden [...] vitale gegevens’ en voor ‘essentiële gegevens die op geen andere wijze kunnen worden verkregen’. Als specifieke nadelen van het werken met agenten zag het *Handboek* vooral dat ‘bron zelden expert [was]’ en ‘veelal een beperkt operaterrein’ bestreek. Bovendien kon zo’n bron ‘zelden veel waarde

hebben', was hij kostbaar en moest hij zeer goed worden begeleid. Een dergelijke bron was tenslotte, aldus het *Handboek*, 'meestal een "onvolkomen" mens'.²⁷

Menselijke bronnen waarvan in elk geval MID en MARID – van de LUID bleek daarvan niets – zich hebben bediend, zijn de al vaker genoemde *legal travelers*. Wat de MARID betreft is in dit verband al de Sectie VI Contactregister al genoemd. Deze sectie moet niet verward worden met het in 1947 opgerichte MARID VI, dat de verbindingsinlichtingen voor zijn rekening ging nemen. Omdat de afkorting VI (Verbindings Inlichtingen) in de praktijk van alledag toch als 6 werd gelezen, werd de Sectie VI Contactregister aan het begin van de jaren vijftig omgedoopt in MARID VII, terwijl de aanduiding MARID VI voor de sectie verbindingsinlichtingen bleef gehandhaafd.²⁸

Over de *legal travelers* (ook wel informanten genoemd) merkte de al genoemde Verkorte Cursus op, dat 'in het buitenland vertoevende of reizende men vaak dingen ziet die van vérstrekkend belang kunnen zijn. Bijvoorbeeld een gezagvoerder van een schip, reserveofficier der K.M., kan soms bijzonderheden opmerken inzake fortificaties of outillage, welke door de MARID zeer gaarne worden vernomen.' De MARID kon dergelijke personen echter geen opdrachten geven; de enige manier om hen in te schakelen was een beroep te doen 'op hun vrijwillige medewerking'.²⁹ In de periode dat MARID VII heeft bestaan – van het begin van de jaren vijftig tot de sectie in 1977 als 'maritieme desk' opging in de Inlichtingendienst Buitenland – maakte de sectie bij voorkeur gebruik van informanten bij de koopvaardij, waarbij Rotterdam als uitvalsbasis diende.³⁰

In 1956 was geregeld dat agentenoperaties in het buitenland voortaan uitsluitend onder verantwoordelijkheid van het hoofd van de Buitenlandse Inlichtingendienst zouden plaats vinden. Het werken met *legal travelers* evenwel bleef mede tot de competentie van de hoofden van de militaire inlichtingendiensten behoren, mits de Buitenlandse Inlichtingendienst daarvan op de hoogte werd gesteld. Daar de resultaten van de BID op militair gebied in de ogen van de inlichtingendienst van de landmacht onder de maat bleven, ging deze dienst in het begin van de jaren zestig over tot een ambitieus eigen program van *legal travelers*. Na een jaar beschikte de MID over een bestand van meer dan honderd van deze bronnen. In het kader van een nauwere samenwerking tussen BID en MID werden deze *legal travelers* in 1962 aan de militaire afdeling van de BID overgedragen, waarmee de MID voor gegevens uit dit soort bronnen afhankelijk werd van de BID. Om toch enige invloed op dit terrein te behouden benoemde de MID evenals de LUID een 'vertegenwoordiger in de militaire

afdeling' van de BID. De MARID ging met de activiteiten van MARID VII zijn eigen weg en hield alleen contact op strikt operationeel (en daarmee lager) niveau.³¹ Vanaf de eerste helft van de jaren zestig waren er op het gebied van verwerving van militaire informatie uit het buitenland dus nog slechts twee diensten die zich van *legal travelers* bedienden: de Buitenlandse Inlichtingendienst en de Marine Inlichtingendienst. Nadat MARID VII in 1977 in de Inlichtingendienst Buitenland was opgegaan, restte op dat gebied alleen de laatstgenoemde dienst.

Hoe verschillend de militaire inlichtingendiensten van respectievelijk marine, land- en luchtmacht ook mochten denken over en omgaan met agenten en *legal travelers*, alle drie maakten ze gebruik van en onderhielden ze contacten met militaire attachés, zowel in Nederland geaccrediteerde buitenlandse militaire attachés als eigen attachés in het buitenland. Zoals we hebben gezien werden deze officieren voor het eerst aangesteld in de loop van de Eerste Wereldoorlog, wegbezuinigd in de jaren twintig en opnieuw aangesteld in de loop van de jaren dertig. Al snel na de Tweede Wereldoorlog werd de draad weer opgepakt. Eind 1949 beschikte de Nederlandse krijgsmacht over attachés van zowel landmacht als marine in de Verenigde Staten en in het Verenigd Koninkrijk, over militaire attachés in Frankrijk en België, in Berlijn, Bern, Praag en Bonn, terwijl aan de Nederlandse ambassade in Tokio een marine-attaché was verbonden.³² In de loop van de jaren werd dit aantal uitgebreid met vertegenwoordigers in onder meer Tel Aviv, Athene en Belgrado, waarbij vooral de landmachtattaché in de hoofdstad van Joegoslavië, kolonel Bor, zich met zijn rapportage een zekere faam verwierf.³³

Alle drie de militaire diensten hadden in hun organisatie een speciaal onderdeel dat zich bezig hield met deze vorm van inlichtingenverwerving. Bij de MARID was de Sectie II (later aangeduid als Bureau Liaison en Bureau Buitenlandse Aangelegenheden) belast met het onderhouden van de betrekkingen met de 'hier te lande geaccrediteerde buitenlandse marine-attachés en het hun toegevoegde personeel', en al evenzeer met de 'Nederlandse marine-attachés in het buitenland en het hun toegevoegde personeel'.³⁴ Sectie II was onderverdeeld in een bureau IIA Buitenlandse attachés, een bureau IIB Buitenlandse bezoeken, bureau IIC Nederlandse (scheeps-)bezoeken aan het buitenland en een bureau IID 'verzoeken om gegevens via Nederlandse marine-attachés'. Over de waarde van deze specifieke *humint*-bron merkte de 'Verkorte cursus' op dat 'onze diplomatieke vertegenwoordigers soms in staat [zijn] bijzondere inlichtingen

te verstrekken', doch dat hun berichtgeving zich vaak beperkt tot 'gegevens, welke zij uit het hoofd van hun functie eerder vernemen dan pers of radio'.

De Sectie Inlichtingen (L2) van de Luchtmachtstaf had in zijn organisatie een bureau L2BB (Buitenlandse Betrekkingen) opgenomen voor 'het verzorgen van contact tussen KLU en in Nederland geaccrediteerde buitenlandse luchtmachtattachés' en 'het activeren en coördineren van de werkzaamheden van de eigen luchtmachtattachés in het buitenland'.³⁵ De LUID lijkt aan deze soort bronnen een groter belang te hebben gehecht dan de MARID. In het *Handboek Inlichtingen* van de KLU heet het dat de betrouwbaarheid daarvan meestal groot is, maar wel bevestigd moet worden. 'Indien de bron gebriefd is kunnen omtrent tevoren te bepalen onderwerpen veel informaties worden verkregen omdat bron in vele gevallen een expert is'. Deze bronnen kunnen volgens het *Handboek* inlichtingen verschaffen over 'order of battle', 'tactics and performances', uitrusting, activiteiten en moreel.

Ook G2 vond de van militaire attachés afkomstige gegevens 'van zeer veel belang'. Dat gold vooral voor de zogenaamde 'inlichtingenattachés', een benaming voor attachés geplaatst in een niet-NAVO-land.³⁶ Ook in de G2-organisatie was een bureau Buitenlandse Betrekkingen opgenomen, te vergelijken met de overeenkomstige bureaus bij MARID en L2.

In zekere zin verwant aan de voorgaande categorie van menselijke inlichtingbronnen, zeker waar het vertegenwoordigers van buitenlandse diensten betrof, was het onderhouden van een *liaison* met binnen- en buitenlandse soortgelijke diensten. De enige binnenlandse partner voor elk van de drie militaire diensten op het gebied van buitenlandse militaire inlichtingen was de Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland. Vanaf het moment dat het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 de Nederlandse inlichtingengemeenschap een wettelijke grondslag gaf, is de afstemming van de taken maar vooral van de activiteiten van enerzijds de militaire diensten en anderzijds de BID/IDB een voortdurend punt van aandacht geweest. De bij dat KB ingestelde Coördinatie Commissie boog zich in het najaar van 1949 over de vraag, of en in hoeverre de buitenlandse relaties en vertegenwoordigingen van BID, MID en MARID (de LUID bestond formeel nog niet) elkaar overlaptten. De commissie constateerde dat van 'duplicering van informatiebronnen in het buitenland' geen sprake was, maar dat er daarentegen wel 'een ernstige leemte' bestond in Scandinavië, waar geen van de diensten op dat moment over relaties (*liaison*) of bronnen beschikte. Niet verwonderlijk was het dat de commissie

de aanbeveling deed, in deze leemte te voorzien door middel van 'een officiële vertegenwoordiger van een der militaire diensten', wat inderdaad op termijn zijn beslag kreeg, ook al door het op gang komen van de NAVO.³⁷

De relatie tussen de BID/IDB en de militaire inlichtingendiensten bleef echter gedurende de gehele periode van de Koude Oorlog elementen van spanning houden. Over het niet altijd optimaal functioneren van eerstgenoemde dienst is al het nodige geschreven, maar voor de onderhavige periode is cruciaal dat deze dienst er niet in slaagde tegemoet te komen aan de militaire *requirements*, vooral ten aanzien van de landen van het Warschau Pact.³⁸ Dit leidde ertoe dat de dienst korte tijd (van 1 januari 1971 tot 1 september 1972) onder de nieuwe naam Inlichtingendienst Buitenland rechtstreeks onder de minister van Defensie kwam, zonder dat dit de prestaties van de dienst positief beïnvloedde. Bij Koninklijk Besluit van 3 augustus 1972 werd de IDB weer onder Algemene Zaken geplaatst, waarna er jaren van interne reorganisatie volgden. In 1977 beschikte de IDB over vier operationele (verwervende) afdelingen op respectievelijk maritiem, algemeen militair, technisch-wetenschappelijk en politiek-economisch gebied. De maritieme afdeling werd in april 1979 samengevoegd met de bij de IDB gedetacheerde medewerkers van MARID VII tot één operationele eenheid.³⁹

Het lijkt erop dat de MARID op deze wijze redelijk goed 'bediend' werd, ook al omdat in 1977 het voormalige hoofd van de MARID, kapitein ter zee b.d. H.W. Rutgers, werd benoemd tot plaatsvervangend hoofd van de IDB. LAMID en LUID waren aanzienlijk minder tevreden. Operationele activiteiten in landen van het Warschau Pact ten behoeve van land- en luchtmacht (zogenaamde grondwaarnemingen) kregen een lage prioriteit; de gedetacheerde officieren van LAMID en LUID moesten wegens 'ruimtegebrek' per 1 september 1977 vertrekken. De niet-maritieme militaire rapportage, voorzover gebaseerd op eigen operationele activiteiten, 'bereikte het nulpunt'. Wel ontvingen LAMID en LUID rapporten afkomstig van met de IDB samenwerkende buitenlandse diensten.⁴⁰ Het is mogelijk dat in het LAMID-archief aangetroffen IDB-rapporten over bijvoorbeeld 'de werking van de gepulsde reactor IBR-I in Duba (USSR)' (1978), 'bundelwapens' (1981) en 'stoomgeneratoren voor snelle kweek-reactoren' (1982) oorspronkelijk van deze buitenlandse diensten afkomstig zijn.⁴¹

De inwerkingtreding van de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (WIV)⁴² in 1987 was voor de leiding van de IDB en de 'nieuwe', onder een eenhoofdige leiding geplaatste Militaire Inlichtingendienst⁴³ een gelegenheid

om na de nooit tot ieders tevredenheid uitgevoerde samenwerkingsovereenkomsten van 1956, 1960, 1963, 1976 en 1985⁴⁴ wederom over te gaan tot het sluiten van een 'Algemene Samenwerkingsovereenkomst IDB en MID'. Dat gebeurde per 1 september 1987.⁴⁵ De overeenkomst hield in dat MID-personeel bij de IDB, Directie Operaties/Defensie Afdeling, tewerkgesteld zou worden volgens de geldende IDB-richtlijnen, en dat dit MID-personeel zou werken aan de hand van de richtlijnen en aanwijzingen van het hoofd van genoemde Defensieafdeling. Het MID-personeel zou bij voorkeur ingezet worden om te werken met menselijke bronnen die 'in een logische relatie staan tot het functioneren van het desbetreffende krijgsmachtdeel waaruit zij afkomstig zijn'. In de overeenkomst werd verder bepaald dat bovendien de krijgsmachtdelen liaisonofficiëren konden aanwijzen. Analyse en evaluatie ten slotte zouden worden overgelaten aan de MID.

Het is zeer de vraag of deze overeenkomst nog enige praktische betekenis heeft gehad. De val van de Berlijnse Muur in november 1989, gekoppeld aan de Grote Efficiency Operatie bij de Rijksoverheid, maakte dat de IDB in een neerwaartse spiraal terechtkwam. Minister-president Lubbers, als minister van Algemene Zaken verantwoordelijk voor de IDB, stelde in 1990 zijn ambtgenoten van Binnenlandse Zaken, Justitie en Defensie de vraag of zij tegen opheffing van de IDB bezwaar hadden. Minister van Defensie drs. A.L. ter Beek liet daarop weten tegen die opheffing geen bezwaar te hebben.⁴⁶ Aangenomen dat Ter Beek dit antwoord niet gaf zonder overleg met onder meer het Hoofd van de MID, zegt deze gang van zaken voldoende over het belang dat de MID nog aan de IDB hechtte.

De liaison met buitenlandse diensten – in het Koninklijk Besluit van 1972 nog aan de drie afzonderlijke diensten opgedragen – lijkt over het algemeen een bevredigender karakter gehad te hebben. Daarbij moet in de eerste plaats worden gedacht aan de multilaterale relaties met de verschillende (marine-, land- en luchtmacht) hoofdkwartieren van de NAVO. MARID, LAMID en LUID leverden ieder op hun terrein bijdragen aan inlichtingendocumenten van de verdragsorganisatie, zoals aan het document 'MC-161 WP Strength and Capabilities'. Dat de inlichtingendiensten van de Verenigde Staten aan deze 'pooling' van inlichtingen een belangrijke, zonet de belangrijkste bijdrage leverden, ligt voor de hand. Dat de Nederlandse diensten daarvan profijt trokken is even vanzelfsprekend.

Naast de multilaterale relaties in bondgenootschappelijk verband onderhiel den de drie diensten, elk op eigen gebied, bilaterale contacten met een reeks

tot de NAVO behorende landen. Nadat de Coördinatie Commissie zoals opgemerkt eind 1949 had vastgesteld dat vestiging van een militaire liaison in een van de Scandinavische landen dringend gewenst was, was het gezien zijn ligging – grenzend aan Noord-Duitsland waar het Eerste Legerkorps zich tientallen jaren lang voorbereidde op zijn verdedigingstaak – Denemarken dat bij uitstek daarvoor in aanmerking kwam. Noorwegen kwam om andere maar vergelijkbare geografisch-strategische redenen vooral voor liaison met de Koninklijke Marine in aanmerking. In de loop van de jaren ontwikkelden zich als vanzelfsprekend relaties met de (militaire) inlichtingendiensten van die landen waarmee in NAVO-verband ook anderszins nauw werd samengewerkt. Dat gold wat de LAMID betreft uiteraard voor de diensten van de Bondsrepubliek Duitsland, maar ook van Frankrijk, Canada, Groot-Britannië en de Verenigde Staten. Voor de LUID, die evenals de LAMID de ‘Centrale Sector’ als zwaartepunt had, golden in grote trekken dezelfde overwegingen. Voor de MARID, die inlichtingen verzamelde voor een marine die in NAVO-verband de bewaking van de ‘Iceland Gap’ tot haar taak rekende, waren nauwe relaties met de diensten van andere maritieme mogendheden als Groot-Britannië en de Verenigde Staten vanzelfsprekend, zonder zich daarmee exclusief tot die diensten te beperken. Ook met de Belgische marine bijvoorbeeld bestonden nauwe banden.

Ten slotte waren er dan nog bilaterale contacten en samenwerkingsovereenkomsten met landen die niet tot de NAVO behoorden. Liaison met dit soort landen nam zowel de vorm aan van uitwisseling van militaire attachés als van uitwisseling van informatie tijdens periodieke wederzijdse bezoeken. Basis voor deze vorm van liaison was steeds het voor beide zijden geldende (eigen)belang. Een voorbeeld hiervan is de relatie met Israël, al speelde hierbij zeker in de jaren zestig en zeventig een traditionele Nederlandse sympathie voor de ‘underdog’ een zekere rol.

Censuur

Het uitoefenen van de militaire censuur is al enkele keren aan de orde geweest. Niet alleen als middel om een vijand te belemmeren in zijn inlichtingenverwerving, maar ook als middel om zelf inlichtingen te vergaren speelde vanaf de Eerste Wereldoorlog de censuurdienst – ondergebracht bij GS IV, later als IIC opgenomen in de militaire inlichtingendienst GS III – een zekere rol. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog werden voorbereidingen getroffen

voor het zonedig invoeren van civiele censuur. In augustus 1939 werd GS IIIC gesplitst in een bureau IIIC, dat zich zou bemoeien met de communicatiemiddelen (post, telefoon, telegraaf), en een bureau IIID, dat zich zou bezighouden met de censuur op de publiciteitsorganen.⁴⁷ In april 1940 vonden concrete besprekingen plaats tussen officieren van GS IIID en ambtenaren van de PTT met het oog op de verdeling van censuurpersoneel over de vier voorziene censuurcentra in Utrecht, Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Wat Utrecht betreft werd van militaire kant opgemerkt dat dit centrum weinig waarde meer zou hebben 'zoodra om eenige reden de Duitsche en over Duitschland komende post uitvalt'.⁴⁸

In hoeverre in de april/mei-dagen van 1940 de censuurdienst daadwerkelijk heeft gefunctioneerd en wat de inlichtingenwaarde van deze bron is geweest, is uit het beschikbare archiefmateriaal niet af te leiden.

Na de Tweede Wereldoorlog duurde het een aantal jaren voor de organisatie van de censuurdienst weer ter hand werd genomen. Bij de reorganisatie van de generale staf in 1950 werd in de Sectie G2 een bureau G2d opgenomen, dat plannen moest ontwikkelen voor onder meer 'een organisatie voor de uitoefening van censuur'.⁴⁹ Veel haast werd daarmee niet gemaakt. De impuls om de voorbereiding van een censuurdienst serieus ter hand te nemen, kwam niet vanuit de krijgsmacht, maar vanuit de Afdeling Inwendige Veiligheid van de interdepartementale Commissie Algemene Verdedigingsvoorbereiding die onder de minister van Algemene Zaken viel. De Afdeling Inwendige Veiligheid stelde de minister van Oorlog in april 1959 voor, een Bureau Organisatie Censuurdienst (BOC) in te stellen. Doel van de eventueel uit te oefenen censuur zou zijn 'het zomogelijk voorkomen, dat door gebruik van communicatiemiddelen welke dan ook, berichten en mededelingen ten nutte van de vijandelijke of ten nadele van de eigen oorlogvoering worden overgebracht'.⁵⁰ Begin januari 1960 besloot de minister inderdaad tot instelling van een dergelijk Bureau Organisatie Censuur. De taak daarvan zou zijn het 'ten behoeve van de chef van de generale staf, tevens bevelhebber van de landstrijdkrachten, organiseren en bestuderen van maatregelen die noodzakelijk zijn voor de uitoefening van de censuur door het Militair Gezag'.⁵¹ Daar het BOC zich vlijtig van zijn taak kweet, en dat bovendien binnen de gestelde termijn van twee jaar, kon het per 1 februari 1962 worden opgeheven.

In plaats van het BOC werd per zelfde datum opgericht de Nederlandse Censuurdienst (NCD). Deze dienst zou, na afkondiging van de staat van oorlog en beleg, rechtstreeks onder bevel worden gesteld van de bevelhebber der

landstrijdkrachten. De NCD zou dan bestaan uit de volgende onderdelen: de staf van de NCD; de publiciteits censuurgroep (hier herkent men het vooroorlogse GS IIRD); drie eenheden elk voor de censuur op respectievelijk post, telegraaf en telefoon. De in vreedstijd uit te voeren voorbereidingswerkzaamheden zouden plaatsvinden onder de verantwoordelijkheid van de chef van de generale staf.

De oorlogsinstructie voor de inspecteur van de Nederlandse Censuurdienst maakte duidelijk dat de NCD in die omstandigheden een tweeledige taak zou hebben. De censuur zou enerzijds moeten voorkomen dat 'gegevens van belang voor de staat of voor de veiligheid van de staat in handen of ter kennis komen van onbevoegden', en zou anderzijds de mogelijkheid moeten scheppen voor het verzamelen van 'gegevens van belang voor de staat of voor de veiligheid van de staat'. Kortom, de NCD zou in oorlogstijd zowel het veiligheidsbelang als het inlichtingenbelang moeten dienen. Niet voor niets bevatte de oorlogsinstructie dan ook een artikel 10, waarin de inspecteur van de NCD werd gemachtigd de uit censuur verkregen gegevens ter beschikking te stellen van 'de belanghebbende officiële instanties'.⁵² Dat met laatstgenoemde instanties in de eerste plaats werd bedoeld op de bureaus G2B (veiligheid) respectievelijk G2A (inlichtingen) van de Sectie G2, ligt voor de hand.

De voorziene omvang van de NCD in oorlogstijd was niet gering: 750 man in totaal, waarvan ongeveer 350 reserveofficieren.⁵³ In de periode van de Koude oorlog is de Nederlandse Censuurdienst beperkt gebleven tot een kleine fulltime kernstaf, die in het kader van de voorbereiding op een oorlogssituatie contacten onderhield met ambtenaren van de PTT die speciaal voor de censuurtaak waren aangewezen.

Verbindingsinlichtingen

Het staatsbedrijf der PTT was in de Koude-Oorlogsperiode niet alleen betrokken bij de voorbereiding van de censuur in oorlogstijd. Tientallen jaren lang speelde het ook een belangrijke rol op het gebied van de verbindingsinlichtingen.⁵⁴ De PTT was een van de vijf instanties op dat terrein – maar wel een belangrijke. De andere waren de speciale eenheden van marine, land- en luchtmacht voor verbindingsinlichtingen, alsmede het Bureau Nationale Veiligheid en zijn rechtsopvolgers Centrale, respectievelijk Binnenlandse Veiligheidsdienst. De ethercontrole van de PTT stond in het teken van de opsporing van etherpiraten,

het BNV respectievelijk CVD en BVD was het te doen om het opsporen van eventuele geheime communistische zenders. Daar deze laatstgenoemde taken dicht bij elkaar lagen en elkaar soms overlaptten, maakten BVD en PTT een 'deal', waarbij de apparatuur aan de PTT werd overgedragen, onder de afspraak dat de PTT de ethercontrole ook ten behoeve van de BVD zou verrichten.

De inspanningen van de land- en luchtmacht waren gericht op het verkrijgen van tactische inlichtingen (locaties en verplaatsingen van troepen en materieel) over tot de potentiële tegenstanders: de landen van het Warschau Pact. Hetzelfde gold voor de marine, met dien verstande dat hier, in casu bij de MARID, de interceptie niet alleen gericht was op het verkrijgen van tactische inlichtingen, maar ook op het 'uit de ether plukken' van strategische (politieke en economische) inlichtingen.

Het laatstgenoemde taakonderdeel was bij de marine terechtgekomen op aanbeveling van het hoofd van de Buitenlandse Inlichtingendienst mr. C.L.W. Fock. Al eind 1946 was van de zijde van Buitenlandse Zaken gepleit voor het oprichten van een Nederlandse 'ontsluieringsdienst', een dienst die in staat zou zijn het radiografisch berichtenverkeer van vreemde mogendheden te onderscheppen en zonodig te decrypteren ('ontsluieren') en te decoderen. Fock nam deze suggestie over en zond in januari 1947 aan minister-president Beel een nota waarin hij een ontwerp voor de organisatie van een dergelijke dienst aanbood en waarin hij aanbeval het 'technisch ontsluitingsapparaat' bij de marine onder te brengen. Focks ontwerp werd behalve door Beel goedgekeurd door de ministers van Buitenlandse Zaken, van Oorlog en van Marine, en door de directeur-generaal van de PTT. De dienst werd als onderdeel van de Marine Inlichtingendienst – MARID VI – gevestigd op het marineetablissement in Amsterdam.

Van coördinatie tussen de verschillende peil- en interceptiedienstendiensten was aanvankelijk geen sprake. Het was de directeur-generaal van de PTT die begin 1952 daartoe het initiatief nam, door een vergadering voor te stellen van vertegenwoordigers van de krijgsmacht delen, de BVD (als afnemer) en de PTT, met het doel te komen tot nauwe samenwerking en verdeling van taken om doublures in de activiteiten te voorkomen. Een jaar later, op 18 januari 1953, kwam voor de eerste keer een dergelijk gezelschap bijeen. De marine en de landmacht waren hier vertegenwoordigd door de hoofden van de respectieve inlichtingendiensten; namens de luchtmacht was het hoofd van de sectie verbindingen aanwezig. De 'civiele' diensten BVD en BID waren als 'afnemers' vertegenwoordigd en voor de PTT was het hoofd van de Bijzondere Radiodienst

(BRD) naar de bijeenkomst gekomen. De vergadering werd voorgezeten door de directeur-generaal van de PTT, ir. L. Neher.

Uit een inventarisatie van de door de onderscheiden diensten uitgevoerde activiteiten bleek dat elk van de drie krijgsmachtdelen controle uitoefende op de eigen verbindingen in het kader van de beveiliging daarvan. Ten behoeve van zijn (tactische) inlichtingentaak intercepteerde de landmacht bovendien buitenlandse militaire verbindingen: in Europa vooral militaire netten in de DDR en op Nieuw-Guinea civiele en militaire verbindingen van Indonesië, tot in 1955 de MARID deze taak overnam. De marine (MARID VI) ten slotte had de al genoemde extra taak op het gebied van strategische inlichtingen. De PTT bewaakte de ether met twee organisaties: de Bijzondere Radiodienst (BRD) en de Radio Controledienst (RCD), waarvan de BRD tevens ten behoeve van de BVD werkte. Competentiekwesties tussen de twee PTT-diensten leidden ertoe dat zij begin jaren zeventig werden samengevoegd tot één dienst, de Bijzondere Radiodienst.

Het gezelschap kwam onder leiding van Neher enkele vergaderingen later tot een aantal aanbevelingen, die werden overgenomen en ministeriële goedkeuring kregen. Het geheel van interceptiediensten kreeg de naam Radio Inlichtingen Organisatie (RIO) en stond onder operationele leiding van Fock (inmiddels secretaris-generaal van Algemene Zaken). Er kwam een permanente commissie voor de coördinatie van de werkzaamheden van de deelnemende instanties onder de naam Radio Inlichtingen Commissie (RIC), bestaande uit vertegenwoordigers van de militaire diensten, de BVD en de Bijzondere Radiodienst van de PTT, het geheel onder voorzitterschap van het hoofd van MARID VI.

Conflicten over prioriteiten en inzet van de technische apparatuur bleven desondanks niet uit. De minister van Defensie, opgeduwd door de chef van de generale staf, stelde in 1956 de RIC-problematiek aan de orde in de Algemene Verdedigingsraad (AVR). Besloten werd vier commissies in het leven te roepen die zouden vallen onder de Nationale Telecommunicatie Raad (NTR). Dat waren de Crypto-analyse en interceptie Commissie (CIC), de (al bestaande) Radio Intelligence Commissie (RIC), de Crypto-apparatuur Commissie (CAC) en de Berichten Beveiligingscommissie (BBC). Bij ministeriële beschikking van 12 april 1957 werden deze commissies ook inderdaad ingesteld, alle onder voorzitterschap van de voorzitter van de Nationale Telecommunicatieraad. Vice-voorzitter van de commissies werd de in 1956 benoemde Coördinator van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, die in de praktijk als de werkelijke

voorzitter optrad. De werkzaamheden van CAC en BBC werden overigens na enkele jaren per 13 juli 1960 overgenomen door de Nationale Verbindingsbeveiligings Raad, die toen was ingesteld door de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie.

Voor de *positive intelligence*-kant van de Radio Intelligence Organisatie waren vooral van belang de Radio Intelligence Commissie en de Crypto-analyse en Interceptie Commissie. De laatste fungeerde als sturingsorgaan voor met name MARID VI, inmiddels Wiskundig Centrum (WKC) van de Koninklijke Marine gedoopt. In dit orgaan hadden de afnemers van het WKC-‘product’ zitting, dus de hoofden van de militaire inlichtingendiensten, het hoofd van de BID en een vertegenwoordiger van Buitenlandse Zaken – maar niet de PTT en niet de BVD.

Om niet helemaal duidelijke redenen is de CIC nooit goed van de grond gekomen. Op de eerste vergadering van de Radio Intelligence Commissie op 12 juli 1957 werd besloten deze commissie te splitsen. De eigenlijke RIC zou bestaan uit de hoofden van de inlichtingendiensten; de al langer bestaande commissie die tot dan toe Radio Inlichtingen Commissie had geheten, werd nu als RIC-werkgroep aangeduid. In de praktijk werden deze commissies ‘grote’ en ‘kleine’ RIC genoemd. De ‘grote RIC’ zou zich uitsluitend bemoeien met beleidsbeslissingen, vooral wanneer daaraan financiële consequenties waren verbonden. Na verloop van tijd nam de ‘grote RIC’ feitelijk de werkzaamheden over van de Crypto-analyse en Interceptie Commissie. Het oorspronkelijk bedoelde karakter van ‘afnemersberaad’ ging daarmee grotendeels verloren.

De ‘kleine RIC’ gaf leiding aan het Radio Inlichtingen Bureau, dat feitelijk alle interceptie- en peilwerkzaamheden van de Radio Intelligence Organisatie coördineerde, met uitzondering van de (strategische) interceptie van het Wiskundig Centrum (WKC). Onder leiding van de ‘kleine RIC’ werden militair-tactische inlichtingen verkregen zowel ten behoeve van de luchtmacht (gegevens over de Sovjet luchtmacht in de DDR en Polen) als van de landmacht (gegevens over de landstrijdkrachten van het Warschau Pact, en dan vooral – alweer – de DDR). Dat land- en luchtmacht, evenals de marine die naast het WKC ook een eigen tactische interceptiecapaciteit had, hun tactische inlichtingen deelden met hun naaste bondgenoten in NAVO-verband ligt voor de hand, evenals het feit dat ook in de NAVO-hoofdkwartieren dit soort inlichtingen werd ‘gepooled’.

Het Wiskundig Centrum nam binnen de Radio Intelligence Organisatie een aparte plaats in. Zoals al opgemerkt was deze dienst in 1947 opgericht op verzoek van Buitenlandse Zaken. In de instructie van Hoofd MARID aan Hoofd

MARID VI (de voorloper van het WKC) van september 1950 komt deze interdepartementale doelstelling ook tot uiting. De taak van dit orgaan zou in de eerste plaats zijn 'het verzamelen van zoveel mogelijk inlichtingen langs radio-grafische en telegrafische weg, zowel op politiek, economisch, maritiem en militair gebied (interceptie)'. In de tweede plaats kwam het 'verzamelen van zoveel mogelijk codemateriaal zowel buitenlands als niet-bonafide Nederlands, om die te breken en mede voor het eerder genoemde doel'. Het derde en laatste taakonderdeel was het 'observeren, analyseren en interpreteren van het radioverkeer van buitenlandse mogendheden (traffic analyse)', waarmee duidelijk werd aangegeven dat het verkrijgen van tactische inlichtingen er wel bij hoorde maar op de laatste plaats kwam.

Het interdepartementale karakter van de hoofdtak van MARID VI bracht met zich mee dat over de kosten (aanschaf, onderhoud en vervanging van materiaal, exploitatiekosten) en de verdeling daarvan vanaf het begin onenigheid is geweest. Al op 3 mei 1950 liet de minister van Marine aan de minister-president en zijn ambtgenoten van Oorlog, Financiën, Economische Zaken en Buitenlandse Zaken weten dat de uitgaven ten behoeve van MARID VI te hoog waren voor zijn ministerie alleen. Hij was dan ook van mening dat een verdeling van de kosten over de andere (afnemer)departementen voor de hand lag. Zes jaar later – respons, laat staan geld was er kennelijk niet gekomen – herhaalde de minister van Marine zijn argumenten nog eens. Hij wees erop dat MARID VI een 'groot aantal zeer betrouwbare inlichtingen' ontving, niet alleen van militaire aard, maar 'grotendeels op het politieke, economische, commerciële en industriële terrein'. Hieraan voegde hij toe dat in vredetijd de resultaten [van MARID VI] 'praktisch geheel ten goede komen aan de andere ministeries', reden waarom hij een financiële bijdrage van die kant nodig vond.⁵⁵ Veel hielp het niet. Twintig (!) jaar later wees de voorzitter van het Comité Verenigde Chefs van Staven/Bevelhebbers er in een nota op dat het WKC, zoals MARID VI inmiddels was gaan heten, op dat moment ongeveer tien miljoen gulden per jaar kostte. Naar schatting leverde het WKC, aldus de nota, 'voor 30% producten voor Defensie en voor 70% aan Buitenlandse Zaken en Economische Zaken'. Omdat de marine bereid was 50% van de kosten te dragen, betekende dat '25% voor Buza en 25% voor EZ'.⁵⁶

De financiering van de interceptie, zowel strategisch als tactisch, bleef een probleem, vooral toen in 1980 het ministerie van Verkeer en Waterstaat – waaronder de PTT viel – liet weten met ingang van 1982 niet langer financieel te kunnen bijdragen. Dit kwam des te harder aan, omdat het systeem van

satelliet-interceptie, dat aan het eind van de jaren zeventig tot ontwikkeling kwam, handen vol geld kostte. In januari 1982 zond de minister-president over de hierdoor ontstane situatie een brief aan de leden van Ministeriële Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (MICIV). Het gat in de begroting (enkele miljoenen) dat door Verkeer en Waterstaat was geslagen, zou door de deelnemers in de Radio Intelligence Organisatie én door de afnemers van de 'producten' (vooral van het WKC) moeten worden gedicht. Uit de brief bleek overigens dat de kosten voor het WKC door het ministerie van Defensie werden gedragen, en niet speciaal door de MARID.

Nu Verkeer en Waterstaat niet langer financieel bijdroeg, was het minder logisch dat dit departement via de Nationale Telecommunicatie Raad (NTR) de interceptie- en peilactiviteiten bleef aansturen. Besloten werd dat de Radio Intelligence Commissie en de Crypto-analyse en Interceptie Commissie voortaan onder het Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland (CVIN) zouden vallen. Bij beschikking van 1 juni 1982 werd dit voornemen gerealiseerd. Onder het CVIN kwamen deze twee commissies onder nieuwe namen: De RIC werd Verbindingsinlichtingen Commissie (VIC) en de CIC werd Crypto Analyse Commissie (CAC). De voorzitter van het CVIN, de Coördinator van de Inlichtingen en Veiligheidsdiensten, werd voorzitter van deze beide commissies. De taak van de Verbindingsinlichtingen Commissie was 'het adviseren van het CVIN met betrekking tot het verwerven van verbindingsinlichtingen', waarbij onder verbindingsinlichtingen in dit verband moet worden gedacht aan *traffic analyse* op basis van de opbrengst van het nationale peilsysteem – niet aan het intercepteren van strategische inlichtingen. De taak van de Crypto Analyse Commissie bestond uit 'het adviseren van het CVIN met betrekking tot de crypto-analyse en het coördineren en voorbereiden van de daartoe noodzakelijke activiteiten.'⁵⁷

Lang heeft de hierboven schetsmatig aangegeven en ingewikkelde constructie niet bestaan. Om uiteenlopende redenen trokken de BVD en de PTT zich uit de VIC terug. De BVD was van mening dat het gedurende vele jaren uitpeilen van eventuele vijandelijke spionnen te weinig resultaat had opgeleverd. De PTT was zich naar het lijkt aan het voorbereiden op de privatisering die per 1 januari 1989 haar beslag zou krijgen. Hoe het zij, op 15 oktober 1987 vond de laatste vergadering plaats van de Verbindingsinlichtingen Commissie. Uit de tijdens deze vergadering gemaakte inventarisatie van de peilactiviteiten bleek dat – nadat per 1 januari 1988 zowel de BVD als de PTT zich zouden hebben terug-

getrokken – er van een nationaal peilnet ten behoeve van tactische inlichtingen eigenlijk geen sprake meer kon zijn. Elk van de drie resterende participanten Koninklijke Marine, Koninklijke Landmacht en Koninklijke Luchtmacht beschikte weliswaar over eigen peilcapaciteit, maar bij de krijgsmachtdelen was de neiging om met gelijksoortige buitenlandse partners samen te werken groter dan de behoefte aan onderlinge samenwerking. De conclusie van de voorzitter was dan ook, dat er weinig anders restte dan de VIC maar op te heffen. Het moment dat deze conclusie werd getrokken viel ongeveer samen met het tijdstip waarop met de samenvoeging van de drie militaire inlichtingendiensten een begin werd gemaakt op basis van de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten van 3 december 1987.

Technische bronnen

In de Koude Oorlog nam de ontwikkeling van technische inlichtingenbronnen letterlijk en figuurlijk een hoge vlucht. Bij de luchtmacht vooral moet dan gedacht worden aan het maken van luchtfoto's (*photint*) en het detecteren van elektronische signalen, bijvoorbeeld van vijandelijke radarinstallaties (*elint*).⁵⁸ In de loop van de jaren kwamen op dit gebied extreem hoog vliegende speciale spionagevliegtuigen tot ontwikkeling, zoals de Amerikaanse U2. Daarnaast begonnen in snel tempo spionagesatellieten aan hun opmars, zoals de Amerikaanse KH-serie. Onnodig op te merken dat de Verenigde Staten veruit de leiding van de ontwikkeling en exploitatie van dit soort middelen kregen en behielden.

De marine had weer andere specialisaties, zoals de activiteiten van het Geruisanalyse Centrum. Het hoofddoel van deze activiteiten werd in de Organisatiedoelstelling Marine Inlichtingendienst van februari 1982 omschreven als 'het gecoördineerd ondersteunen van de operationele eenheden der Koninklijke Marine op het gebied van passieve onderwaterdetectie en trillingsanalyse'. Het ging daarbij om het maken van 'signaturen' van vijandelijke oorlogsschepen, aan de hand van het specifieke geruis en de specifieke trilling die schroeven en motoren van die schepen onder water voortbrachten.

Op genoemde specifieke en zeer gespecialiseerde terreinen onderhielden de luchtmacht en de marine relaties met daarvoor in aanmerking komende buitenlandse diensten of onderdelen daarvan.⁵⁹

Rapportage

Op hun eigen gebied produceerden de inlichtingencomponenten van de drie militaire diensten rapportages, elk onder eigen benaming. In de diverse rapportagevormen werd uiteraard aandacht besteed aan de *intentions*, maar toch vooral aan de *capabilities* van de krijgsmacht delen van de landen van het Warschau Pact.

De producten van de MARID werden aanvankelijk *Maridpublicaties* genoemd. Hierin werden uiteenlopende onderwerpen behandeld, waarbij meestal – maar niet uitsluitend – de zeestrijdkrachten van de landen van het Warschau Pact centraal stonden. Vermeld is al, dat de MARID in 1954 als een der eerste NAVO-landen wist te berichten over de Oost-Duitse Seepolizei. In 1957 werd veel aandacht besteed aan de Sovjet-Russische marine. Er verschenen *Maridpublicaties* over onderwerpen als ‘Mijnen en vaartuigen van de Russische marine’, ‘Sowjet-onderwater-detectiemiddelen, echoloden en onderzeebootbestrijdingsmiddelen’, ‘Silhouetten en belangrijkste gegevens van USSR en satellietlanden’. De *Maridpublicaties* over de Russische vloot gingen een ‘vast nummer’ vormen en werden regelmatig voorzien van aanvullingsbladen. In het algemeen kan men zeggen dat de vloten van de Sovjet-Unie gedurende de gehele Koude Oorlog het hoofdonderwerp van de *Maridpublicaties* vormden. Daarnaast waren er speciale publicaties, zoals een ‘Compendium van gegevens over de inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie en satellietstaten, benevens [gegevens] over communistische activiteiten in West-Europa’ (1955).

In 1956 had de MARID een ‘scoop’, toen in Amsterdam een opvarende van een Sovjetrussische tanker ‘afsprong’ en in een serie ondervragingen veel gegevens losliet over de relaties tussen de Russische marine en de Russische koopvaardijvloot. Een op deze gegevens gebaseerd rapport werd door de MARID ook internationaal verspreid.

Een aparte categorie *Maridpublicaties* had betrekking op de relatie met de NAVO, zoals ‘Door SHAPE in vredetijd verlangde inlichtingen’ en een ‘Handleiding Channel Command War Intelligence Organisation’.⁶⁰

In 1960 stelde de minister van Defensie vvkM 185 vast. Dat was deel 185 van de Verzameling van verordeningen voor de Koninklijke Marine, betrekking hebbend op de Marine-inlichtingendienst. Daarin was een hoofdstuk gewijd aan het onderwerp Standaard Inlichtingenrapporten, een wat werd genoemd

‘vrije vertaling’ van een NAVO-document op dit gebied. Tot de standaard inlichtingenrapporten behoorden volgens deze verordening:

- het *intelligence report* (INTREP), een rapport dat ‘onmiddellijk wordt verzonden wanneer feiten zijn waargenomen die van invloed zijn op het potentieel of de voornemens van de vijand’;
- het *intelligence summary* (INTSUM), een rapport dat een ‘samenvatting geeft van de inlichtingen over een bepaalde periode’. Het moest bijdragen aan een juiste beoordeling van de situatie. Voor een INTSUM gold een vaste indeling waarin het Sovjet-blok een dominerende rol speelde. Onder die noemer moest aandacht besteed worden aan de onderdelen politiek, land-, lucht- en zeestrijdkrachten, logistiek en contra-inlichtingen en sabotage. Pas daarna kwamen eventueel ‘andere gebieden’ aan de orde. Het INTSUM werd afgesloten met een conclusie;
- het *supplementary intelligence report* (SUPINTREP), een meer uitgebreide samenvatting van een of meer specifieke onderwerpen op inlichtingengebied, waarbij alle gegevens bij elkaar waren gezet die over een langere periode waren verzameld.

Overigens produceerde MARID I niet uitsluitend rapportages over de vloten van het Warschau Pact. Zo was er in november 1965 een inlichtingenrapport over Suriname en aanpalende landen in verband met een bezoek van ‘Hr.Ms. Snellius’ aan Suriname, en werd er in april 1966 gerapporteerd over een bezoek van Amerikaanse schepen aan Aruba.⁶¹

Evenals de marine hanteerde de luchtmacht een in NAVO-verband gestandaardiseerd rapporteringssysteem.⁶² Wat de MARID *intsum* noemde heette bij de LUID *isam* (inlichtingen samenvatting). In de jaren zeventig was een *isam* ingedeeld in een aantal hoofdstukken, soms drie, soms vijf, die alle op de een of andere manier te maken hadden met de landen van het Warschau Pact en/of het communisme.⁶³ Het eerste hoofdstuk had altijd betrekking op *current intelligence*, actuele gegevens over de luchstrijdkrachten van het Warschau Pact, zoals algemene vliegactiviteit, training en ECM (*electronic counter measures*)-vluchten. Ook de grondstrijdkrachten van de potentiële tegenstander werden niet vergeten. In de jaren zeventig werd bovendien in dit hoofdstuk aandacht geschonken aan de luchstrijdkrachten van landen in het Midden-Oosten. De verdere hoofdstukindeling lag minder vast. Hoofdstuk II van een *isam* bevatte nu eens de laatst bekend geworden gegevens over de ‘slagorde van

de WP-LSK in de centrale sector', dan weer een speciaal onderwerp als 'het stoorpotentieel van de WP-LSK', waarbij 'WP-LSK' stond voor de luchtmacht van het Warschau Pact.

Hoofdstuk III behandelde aan het begin van de jaren zeventig contra-inlichtingen (daarover later). In de loop van de tijd kwamen hierin internationaal-politieke beschouwingen aan de orde, in de eerste plaats over ontwikkelingen in het internationale communisme. Aan dit hoofdstuk leverde de Binnenlandse Veiligheidsdienst, in casu de Stafsectie Buitenlandse Politiek (SBP), meestal een bijdrage. In de laatste maand van het jaar was de BVD-bijdrage vaak in de vorm van Sinterklaasverzen gegoten. Zo bevatte de *isam* van december 1974 een vers onder de kop 'Geboortebeperving in China':

Het baren komt snel tot bedaren
Want MAO heeft een 'lijn' voor het paren
De zwangerschap mag
Van 't bevoegde gezag
Slechts eenmaal per vier of vijf jaren

De hoofdstukken IV en V – indien aanwezig – behandelde enkele jaren lang subversie en sabotage, in andere jaren speciale onderwerpen als 'detailgegevens MIG 25 Foxbat'.

Behalve deze maandelijkse *isams* produceerde L2 'studies' die dieper op een bepaald onderwerp ingingen. In april 1973 bijvoorbeeld verscheen er zo'n studie over 'De inzet van de Warschau Pact Luchtmacht in conventionele operaties tegen Centraal-Europa en in het bijzonder tegen Nederland'. De conclusie luidde: 'Hoewel de massale conventionele aanval, voorafgegaan door een voorbereidingsperiode, als uitgangspunt van de studie heeft gediend, mag een gewapend conflict van geringe omvang niet uitgesloten worden geacht.'

Dan waren er, althans in de jaren zeventig, de 'appreciaties', een soort dreigingsanalyses. Een appreciatie van januari 1975 gaf een analyse van de 'offensieve luchtdreiging van het WP tegen de Centraal-Europese sector inclusief Nederland in een conventioneel conflict'. Aan het eind van dat jaar werden in het document wijzigingen opgenomen, waarna er in 1978 een geheel nieuwe appreciatie verscheen.

Op die manier was de appreciatie een voortdurend up-to-date gehouden beoordeling dan wel analyse van de dreiging waarmee de geallieerde lucht-

strijdkrachten in het algemeen en de Nederlandse in het bijzonder bij een eventueel gewapend conflict te maken zouden krijgen.

In de tweede helft van de jaren zeventig werd overigens als samensteller van de diverse rapportagevormen niet langer de Sectie L2 genoemd, maar de Afdeling Inlichtingen en Veiligheid (AIV) van de luchtmachtstaf. Ook MARID I en G2 gingen zich toen Afdeling Inlichtingen en Veiligheid noemen van respectievelijk de marine- en de landmachtstaf.

Evenals de diensten van de andere krijgsmachtdelen kende de inlichtingendienst van de landmacht verschillende vormen van rapportage die aanvankelijk een eigen karakter hadden, maar geleidelijk aangepast werden aan de NAVO-standaard.⁶⁴ In 1950 bijvoorbeeld bestond nog de oude benaming *Gegevens vreemde legers*. In oktober van dat jaar vervaardigde G2A onder die titel een rapport over de legers van Tsjechoslowakije, en een jaar later over – zoals al vermeld – ‘de voornaamste strijdkrachten in Korea’. De sectie G2 van het hoofdkwartier van de generale staf (HKGS/G2) beperkte zich echter niet tot de zuiver militaire inlichtingen over de landen van het Warschau Pact. Er verscheen in 1953 een rapport over ‘Regerings- en partijfunctionarissen van de landen van het Sovjet Blok’, terwijl in 1958 het rapport ‘Grondslagen en systematiek van de Sovjet Spionage’ er het licht zag.

In 1961 – naar het lijkt voor het eerst – stelde G2 een ‘Beoordeling van de Toestand’ samen. Doel hiervan was blijkens de inleiding ‘het verschaffen van basisgegevens met betrekking tot het weer, het terrein en de vijand’ en het ‘verschaffen van inzicht in de mogelijke wijze van optreden van de vijand in West-Europa en in het bijzonder met betrekking tot het gevecht tussen het IJzeren Gordijn en de Rijn’. In dezelfde inleiding deelde(n) de samensteller(s) mee dat ze uitgingen van een tweetal aannamen, namelijk dat ‘de doelstellingen van het communisme onveranderd blijven’ en dat ‘het verplaatsen van Sovjet-troepen door Polen met het oog op Dag D 3 à 4 dagen door de NAVO niet (voldoende) zal worden waargenomen’. Duidelijk is dat de Beoordeling van de Toestand in de eerste plaats van betekenis was voor het Nederlandse Eerste Legerkorps in de Noord-Duitse Laagvlakte.

Eveneens in het begin van de jaren zestig verschenen er ‘G2-Publicaties’ en ‘MID-Publicaties’, zonder dat het verschil tussen de ene en de andere publicatie duidelijk was. Een G2-Publicatie van oktober 1961 bijvoorbeeld ging over ‘Verzorgingsinrichtingen van de NVA’ (het Oost-Duitse volksleger), terwijl een MID-Publicatie van januari 1963 een verhandeling bevatte over het medio 1962

in druk verschenen handboek Militaire strategie van de Sovjetrussische maarschalk Sokolovsky. Het verschil tussen de Militaire Inlichtingendienst en de Stafsectie G2 was kennelijk ook voor ingewijden moeilijk te maken.

Behalve voor strategische inlichtingen zorgde G2 ook voor tactische inlichtingen, vooral bedoeld voor de G2- en s2-functionarissen van het Eerste legerkorps. Op het niveau van een divisie werd de inlichtingenfunctionaris aangeduid met G2, op het niveau van brigade en lager (regiment, bataljon) met s2. Het hier bedoelde document was getiteld 'Tactiek [van] Sovjet Eenheden' en was gedateerd 16 april 1964.

In hetzelfde jaar 1964 verschenen ook bij de landmacht de gestandaardiseerde rapportagevormen *supintrep* en *intsum*. Een *supintrep* van eind oktober 1964 maakte melding van de lancering van weer een Sovjetrussische Kosmos-satelliet, waaraan de conclusie werd verbonden dat het mogelijk ging om een 'militair verkenningssysteem onder de dekmantel van wetenschappelijke onderzoeken'. Het oudst bewaard gebleven *intsum* van april 1964 behandelde in hoofdstuk A, 'Politiek en Economie', het Sino-Sovjet-geschil, in hoofdstuk B, 'Militair' in verschillende paragrafen achtereenvolgens de inlichtingen- en veiligheidsdiensten van het Warschau Pact, oefeningen en materieel. In hoofdstuk C werd een Conclusie geformuleerd die door de jaren heen weinig van inhoud veranderde: Er zijn geen aanwijzingen welke duiden op voorbereidingen van een militaire actie tegen het Westen of van een politieke actie waarbij Nederland rechtstreeks kan zijn betrokken'.

1964 was kennelijk een jaar waarin de rapportagevormen vernieuwd werden. In dat jaar kwam de MID (niet: G2) voor het eerst met een *Jaaroverzicht* dat betrekking had op de 'Landstrijdkrachten van het Warschau Pakt', een jaar later gevolgd door het *Jaaroverzicht 1965 Sovjet-blok* met paragrafen over de landstrijdkrachten, de politiek en economie, logistiek en wetenschap en techniek. Bijlagen gaven een overzicht van 'waargenomen oefeningen' en 'locatie Sovjet divisies'. Vanaf 1965 verschenen bovendien *Maandoverzichten* waarin steeds het 'Sovjet Blok' de eerste en voornaamste plaats innam.

Peacekeeping

Dat laatste gold overigens voor alle hierboven genoemde rapportagevormen gedurende de gehele periode van de Koude Oorlog. Ondanks deze gerichte en

geconcentreerde aandacht voor 'de vijand uit het oosten' raakte de Nederlandse krijgsmacht, en in de eerste plaats de landmacht, in de loop der jaren in toenemende mate betrokken bij *peacekeeping*- en *peace enforcing*-operaties onder auspiciën van de Verenigde Naties. Men zou kunnen betogen dat de eerste Nederlandse deelname aan een VN-operatie de participatie in de Koreaanse oorlog is geweest. Aan de andere kant kan men deze oorlog ook zien als een *war by proxy* tegen het communistische blok. De eerste keer dat Nederlandse militairen als 'belangenloze buitenstaanders' deelnamen aan een *peacekeeping*-operatie onder de vlag van de Verenigde Naties was in 1956. Vanaf dat jaar namen Nederlandse officieren deel aan de *U.N. Truce Supervisory Organisation* (UNTSO), die sinds 1948 toezicht uitoefende op de bestandsgrenzen tussen Israël en de omliggende Arabische landen. Daarna volgden soortgelijke missies in Libanon, Yemen en andere brandhaarden.⁶⁵ Voor de inlichtingendiensten van de krijgsmachtdelen bracht dit met zich mee dat inlichtingen verzameld moesten worden over landen waarvoor tot dan toe geen belangstelling had bestaan. Deze gang van zaken weerspiegelde zich uiteraard in de verschillende vormen van rapportage. Zo produceerde LAMID/A nogal wat *supintreps* over Libanon, in de periode dat Nederland deelnam aan de UNIFIL-missie in dat land (1979-1985), evenals enkele *supintreps* over Egypte en de Westelijke Sahara.

Ressort veiligheid

Niet alleen op het gebied van inlichtingen, maar ook op het gebied van veiligheid voerden de drie militaire inlichtingendiensten een tot op zekere hoogte eigen koers. Hun taken op dit gebied waren – zoals gezegd aan het begin van deze paragraaf – in het Koninklijk Besluit van 1949 vrijwel, en in dat van 1972 geheel op identieke wijze geformuleerd. Die taken kwamen globaal geformuleerd neer op beveiliging van de Defensieorganisatie in het algemeen en het eigen krijgsmachtdeel in het bijzonder tegen nationale en internationale dreigingen 'van buiten' (subversie, spionage, sabotage en terrorisme) enerzijds, en anderzijds het verzekeren van de militaire veiligheid op het gebied van documenten (waaronder in toenemende mate elektronisch vastgelegde gegevens), verbindingen, personeel en materieel. In de uitvoering van deze taken en in de organisatie daarvan waren niettemin – in een enkel opzicht aanzienlijke – verschillen tussen de drie diensten aan te wijzen.

De voor veiligheid verantwoordelijke onderdelen van de MARID, LAMID en LUID (MARID III, LAMID-B en LUID-B) maakten in hun taakuitvoering onderscheid tussen beveiliging in engere zin, ook wel genoemd de taak van de Beveiligingsambtenaar (toegangsregeling objecten en gebouwen, toezicht op naleving voorschriften) en contra-inlichtingenactiviteiten. Laatstgenoemde activiteiten werden gedefinieerd als 'werkzaamheden die betrekking hebben op het opsporen en tegengaan van de bedreiging van de militaire veiligheid door vijandelijke inlichtingendiensten of organisaties, of door personen die betrokken zijn bij spionage, sabotage of subversie'. In het kader van de CI-taak werd vervolgens onderscheid gemaakt tussen offensieve en defensieve werkzaamheden, respectievelijk 'het opsporen en identificeren van de tegenstander, alsmede het neutraliseren van diens activiteiten' (operaties) en het nemen van 'maatregelen met een preventief karakter tegen de bedreiging op inlichtingen-, personeels- en materieelsgebied' (materiële en personele beveiliging).⁶⁶ Vooral in de manier waarop de *contra-inlichtingentaak* werd uitgevoerd traden hier en daar verschillen op tussen de drie diensten. Hierbij wordt ten overvloede nogmaals aangetekend dat in de praktijk tussen de onderdelen van de diensten enerzijds en de afdelingen inlichtingen en veiligheid (AIV's) anderzijds, nauwelijks onderscheid is aan te brengen.

Bij de MARID (MARID III, sinds 1972 sectie/bureau Veiligheid) werd de noodzaak van offensieve CI-activiteiten onderkend, maar 'gelet op de gemeenschappelijke belangen' werden de werkzaamheden in die sector, omschreven als 'het verzamelen en evalueren [van] bijvoorbeeld de informatie over anti-militaristische, anti-democratische en terroristische organisaties', 'meestentijds gecoördineerd met andere inlichtingen- en veiligheidsdiensten'. Waarschijnlijk moet dit zo verstaan worden, dat MARID III het opereren tegen c.q. het met agenten en/of informanten penetreren van de genoemde organisaties voornamelijk overliet aan de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Deze enigszins terughoudende opstelling hing waarschijnlijk samen met het feit dat de marine – anders dan lucht en vooral landmacht – in veel mindere mate te maken had met dienstplichtigen en met een daardoor geringere gevoeligheid van het marinepersoneel voor bijvoorbeeld antimilitaristische en communistische propaganda. Daar komt bij dat op het terrein van de contraspionage, het penetreren van de agentennetwerken van vijandelijke inlichtingendiensten, in de praktijk de Binnenlandse Veiligheidsdienst 'leading' was.

Ook op het gebied van de defensieve CI-activiteiten werkte MARID III nauw samen met de Binnenlandse Veiligheidsdienst. De *materiële* kant daarvan – bewaking en beveiliging van maritieme objecten – werd door de sectie zelf behartigd, evenals de zogenaamde industriële beveiliging. Dit laatste had betrekking op beveiliging van documenten en fysieke gegevens bij bedrijven en industrieën die opdrachten voor de marine uitvoerden.⁶⁷ De *personele* kant echter – het uitvoeren van antecedenten- en veiligheidsonderzoeken naar (beoogd) personeel zowel van de marine als van voor de marine werkende bedrijven – werd uitgevoerd door de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Voorzover valt na te gaan was dat het geval sinds 1949, mogelijk zelfs vanaf een nog vroeger tijdstip. Deze gang van zaken bleef bestaan tot 1979, waarna gedurende een overgangsfase MARID III (inmiddels Bureau III Veiligheid) geleidelijk de veiligheidsonderzoeken zelf ter hand ging nemen, tot in 1984 de personele beveiliging geheel in eigen MARID-hand was gekomen.⁶⁸ Dit bleef de situatie tot de integratie van de drie diensten in één Militaire Inlichtingendienst.

De Luchtmacht Inlichtingendienst / Afdeling Inlichtingen & Veiligheid van de Luchtmachtstaf (LUID/AIV-LS) had in zijn organisatie een Sectie Contra-Inlichtingen die zich ondanks deze beperkende aanduiding bewoog op het gehele terrein van ‘beveiliging van personeel, materieel en gegevens’ van de luchtmacht. De sectie was ingedeeld in een viertal bureaus. Een daarvan was verantwoordelijk voor de beveiliging van materieel en gegevens, het vervaardigen van voorschriften en instructies op dat gebied en de afhandeling van gerapporteerde veiligheidsincidenten. Een ander bureau was specifiek belast met de personeelsbeveiliging, vooral met het doen instellen van antecedenten- en veiligheidsonderzoeken en het aan de hand daarvan uitbrengen van advies. De verwervingsactiviteiten ten behoeve van de twee genoemde bureaus werden uitgevoerd door een bureau CI-Operatiën, respectievelijk een bureau CI/BRD. Dit laatste bureau verrichtte dezelfde soort werkzaamheden, maar dan toegepast op de eenheden van de luchtmacht in de Bondsrepubliek Duitsland.

Het bureau CI-Operatiën was belast met het verzamelen van de gegevens die noodzakelijk waren om de veiligheidstaken te kunnen uitvoeren. Het bureau was de uitvoerende instantie waar het ging om het instellen van antecedenten- en veiligheidsonderzoeken. Daarnaast verzamelde het bureau gegevens over activiteiten die de veiligheid van de luchtmacht zouden kunnen schaden, zoals spionage, sabotage en subversie. De feitelijke werkzaamheden ‘in het veld’ werden uitgevoerd door personeel van de ‘buitendienst’ van het bureau. De benodigde gegevens werden hoofdzakelijk verkregen uit open bronnen, uit

informatie-uitwisseling met zusterdiensten en uit ambtelijke (militaire en civiele) bronnen⁶⁹. Waar het ging om operaties met agenten of informanten werkte de sectie nauw samen met de overeenkomstige onderdelen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Te denken is hierbij aan dubbeloperaties tegen inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie en/of landen van het Warschau Pact en aan penetratie van bijvoorbeeld antimilitaristische organisaties. Deze situatie bleef bestaan tot de samenvoeging van de drie militaire diensten tot één MID.

Van de drie militaire diensten beschikte de LAMID (LAMID-B / Sectie Veiligheid) over de omvangrijkste veiligheidscomponent. Dat had te maken met drie factoren. In de eerste plaats was de Koninklijke Landmacht in omvang de grootste van de drie krijgsmachtdelen. In de tweede plaats was de LAMID verantwoordelijk voor de *screening* van alle dienstplichtigen alvorens die bij een van de krijgsmachtdelen werden ingedeeld – een regeling die waarschijnlijk te maken had met het feit dat veruit het grootste deel van die dienstplichtigen bij de landmacht zou worden ingedeeld.⁷⁰ In de derde plaats was de LAMID verantwoordelijk voor ‘het observeren van hier te lande geaccrediteerde militaire vertegenwoordigers van communistische landen’. Bovendien zou in geval van oorlog de bevelhebber der landstrijdkrachten als hoogste militaire gezagdrager bekleed worden met het Militair Gezag.⁷¹ Afgeleid daarvan zou in die situatie de LAMID belast worden met de coördinatie van de dan noodzakelijke samenwerking tussen de nationale veiligheidsdiensten.⁷²

Voor de verwerving van de gegevens, noodzakelijk voor de militaire veiligheid, daarbij inbegrepen de ‘industrie-veiligheid’, had de Sectie Veiligheid de beschikking over 4 *CI-detachementen*, één in de Bondsrepubliek ten dienste van het Eerste Legerkorps, en drie regionaal gespreid in Nederland zelf. Deze *cidets* verrichtten het ‘veldwerk’ in het kader van zowel de defensieve als de offensieve CI-taken. Zij maakten gebruik van open bronnen, voerden antecedenten- en veiligheidsonderzoeken uit, onderhielden relaties met ambtelijke instanties en voerden in het kader van de offensieve taak CI-operaties uit. Bij dat laatste moet gedacht worden aan observatiewerkzaamheden, maar ook aan het penetreren met agenten of informanten in bijvoorbeeld antimilitaristische organisaties.⁷³

Een deel van dit soort operationele activiteiten (het ‘Fatima-project’) kwam in 1984 aan het licht, toen de antimilitaristische organisatie ‘Onkruit’ bij een inbraak in een Utrechtse kazerne documenten ontvreemde van de Ploeg Utrecht van het 450 CI-detachement. ‘Onkruit’ publiceerde de buitgemaakte documenten, wat tot politieke commotie en vragen in de Tweede Kamer leidde.

Op het gebied van het tegengaan van spionage, sabotage en subversie werkte de Sectie Veiligheid samen met de Binnenlandse Veiligheidsdienst, maar meer dan de veiligheidscomponenten van de twee andere diensten had LAMID-B/ Sectie Veiligheid nogal eens aanvaringen met de BVD in de competentie-sfeer. Beroemd en berucht in dit kader was de 'hekkentheorie', ooit bedacht door het eerste hoofd van de BVD L. Einthoven, volgens welke de militaire diensten slechts competent waren binnen de hekken van de kazernes. Ondanks afgesloten protocollen tussen de BVD en de militaire diensten bleef deze kwestie af en toe de kop opsteken.

Bij de antecedenten- en veiligheidsonderzoeken speelde in de periode van de Koude Oorlog de vraag naar politieke betrouwbaarheid een vooraanstaande rol. Die politieke betrouwbaarheid werd vooral afgemeten aan eventuele lidmaatschappen van subversieve, extremistische en/of antimilitaristische partijen of organisaties. Het lidmaatschap van de CPN of een van haar nevenorganisaties ('mantelorganisaties' was de geijkte term) was voldoende om bijvoorbeeld een recruit niet op een 'veiligheids-relevante' positie te plaatsen, maar ook leden van de PSP vielen in die categorie.⁷⁴

Rapportage

Ook uit de rapportage van de 'B-diensten', zoals de secties/bureaus veiligheid wel werden aangeduid, komt vrij duidelijk naar voren van welke kant men de dreigingen van spionage, sabotage en subversie zag komen. In een Inlichtingsamenvatting (*isam*) van 12 uit de jaren zeventig bijvoorbeeld wordt in de rubriek 'Contra-Inlichtingen' aandacht besteed aan het feit dat het Verenigd Koninkrijk in september 1971 tientallen inlichtingsofficieren van KGB en GRU had uitgewezen, een gebeurtenis die aanleiding gaf nog eens te wijzen op de geweldige omvang van het Sovjetrussische spionageapparaat. Daarnaast gaf de rubriek een overzicht van recente activiteiten van de Oost-Duitse inlichtingendiensten, vooral in de Bondsrepubliek. Sabotage kwam aan de orde bij de behandeling van de verklaringen van de Russische overloper Lyalin, volgens wie overal in het Westen slapende netwerken aanwezig waren, die op het uur U geactiveerd zouden worden om de defensie-inspanningen van de NAVO te saboteren. Over subversie of wat daarvoor moest doorgaan schreef het *isam* een bloedstollend verhaal over 'hersenspoelingstechnieken' in België, waar 'de subversieve krachten' zouden pogen 'aktuele onderwerpen en reële zaken

waarmee men in het algemeen onvrede heeft uit te buiten, zoals de ontwikkeling van schuldgevoelens betreffende de honger en ellende in de wereld. Scholieren (...) zijn het voornaamste doelwit van deze subversieve propaganda'.⁷⁵ Eind 1974 besteedde het *isam* onder de noemer van subversie aandacht aan het in november van dat jaar in Amsterdam gehouden anti-NAVO-congres, georganiseerd door de Bond van Dienstplichtigen, de 'witte BVD'. De conclusie luidde, dat dit congres 'de zoveelste aanwijzing [is] van het bestaan van tegenstanders die eropuit zijn om niet alleen de NAVO te ontcrachten, maar die bovendien beogen de krijgsmacht in tijden van spanning en oorlog tot een onbruikbaar instrument van de democratie te maken, met andere woorden de kans op "vijfde colonne"-aktiviteit is dan niet uit te sluiten'.

Uit de door 'Onkruid' onvreemde documenten, ook wel de 'CI-papers' genoemd, maar ook en vooral uit de diverse vormen van rapportage door de diensten, laat zich afleiden dat de aandachtsgebieden van de LAMID in hoge mate samenvielen met die van de LUID, terwijl er geen reden is om aan te nemen dat de MARID zich met geheel andere targets zou hebben bezig gehouden. Spionage bedreven door de inlichtingendiensten van de landen van het Warschau Pact, mogelijke sabotage door diezelfde diensten geleid, en subversieve organisaties in het binnenland, al dan niet geleid of geïnspireerd door het internationale communisme – dat waren in de Koude Oorlog de tegenstanders waartegen de activiteiten op het gebied van de contra-inlichtingen gericht waren.

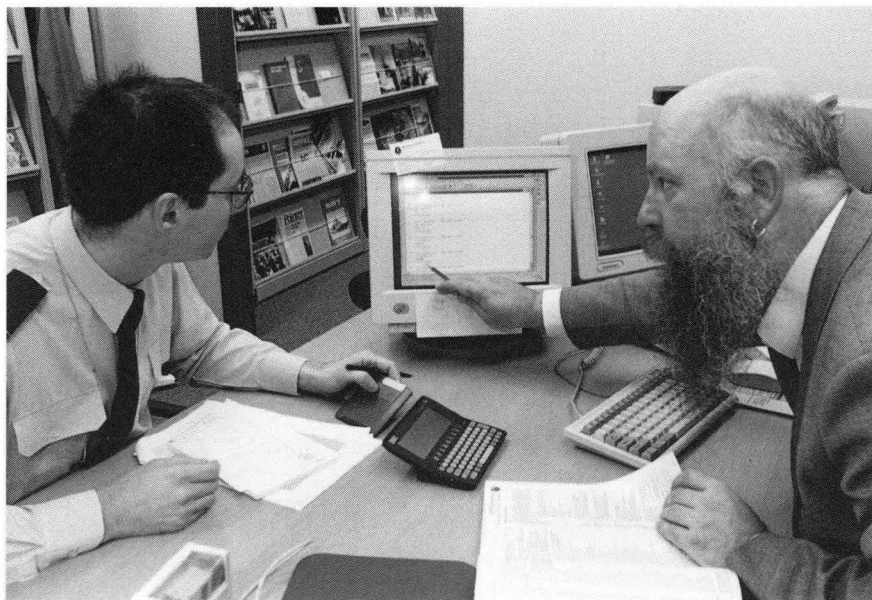
Luitenant-kolonel J.A. Bor, sz Van Heutsz Bataljon, later militair attaché.
[Collectie Sectie Militaire Geschiedenis KL.]

Symbool van de Koude Oorlog: de bouw van de Berlijnse Muur.
[Collectie Sectie Militaire Geschiedenis KL.]

De huidige MID-locatie aan de Kalvermarkt. [Voorlichting Defensie]

OSINT – het belang van open bronnen. [Voorlichting Defensie]

Schotelantenne van Afdeling Verbindingsinrichtingen (AVI). [Voorlichting Defensie]

Brigade-generaal der cavalerie C. Dekker, het eerste hoofd van de 'nieuwe' MID.
[Collectie Sectie Militaire Geschiedenis KL.]

Het einde van de Koude Oorlog: het beklimmen van de Muur.
[Collectie Sectie Militaire Geschiedenis KL.]

Frederik kazerne: toekomstige locatie MID. [Voorlichting Defensie]

Op weg naar integratie: de wiv

Niet de val van de Berlijnse Muur, noch een diepgevoelde behoefte bij de militaire inlichtingendiensten, noch een initiatief van de politieke of ambtelijke leiding van het departement van Defensie was er de oorzaak van dat aan het einde van de jaren tachtig een begin gemaakt zou worden met een ontwikkeling die op den duur zou leiden tot één geïntegreerde militaire inlichtingendienst. Het was dankzij het aandringen van het parlement tijdens de behandeling van het ontwerp van wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten en het 'omgaan' van de minister van Defensie op dit punt, dat de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (wiv) – in werking getreden per 1 februari 1988 – in artikel 9.1 bepaalde: 'Er is een Militaire Inlichtingendienst'.¹

De aanloop naar een wettelijke regeling van de taak, organisatie, werkwijze en samenstelling van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten was eigenlijk al begonnen kort nadat – op aandringen van de Tweede Kamer – het Koninklijk Besluit van 5 augustus 1972 was gepubliceerd. In juni 1975 had de Kamer een motie-Roethof aangenomen, waarin de regering met klem werd gevraagd het genoemde kb te vervangen door een echte wet.² In 1977 kwam er een interdepartementale commissie die een ontwerp voor een dergelijke wet zou moeten voorbereiden. Deze commissie werd voorgezeten door mr. W.J. van Eijkern, loco-secretaris-generaal van het ministerie van Justitie. Behalve de Coördinator van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten hadden van Defensiezijde hierin zitting: de plaatsvervangend secretaris-generaal Ch.L.M. Schaepman en het Hoofd van de Sectie Inlichtingen van de Defensiestaf (HSIDS), kolonel der artillerie F.H. Alkemade. De commissie, afgekort ICWIV, kwam voor het eerst op 27 oktober 1977 bijeen.³

Voor de eerste maal verschijnt hier de Sectie Inlichtingen van de Defensiestaf (SIDS) ten tonele. Dat maakt nadere toelichting noodzakelijk. De instelling van dit orgaan (géén inlichtingendienst!) hing samen met de reorganisatie van

Defensie in de jaren zeventig. In de eerste helft van die jaren kreeg de politieke en ambtelijke top van Defensie het gevoel dat men een vaste greep miste op het apparaat, en vooral op de krijgsmacht delen. In de Memorie van Toelichting op de Defensiebegroting van 1974 was de wens tot reorganisatie van de zogenaamde topstructuur al aangekondigd. Het doel daarvan was te komen tot 'een minder op de afzonderlijke krijgsmacht delen toegespitste benadering'.⁴ Bij ministerieel besluit van 23 november 1976 stelde de minister van Defensie de organisatie van de topstructuur van zijn departement vast, zoals die per 1 december van dat jaar zou gaan gelden. Op het centrale niveau kwam – naast de nieuwe directoraten-generaal voor personeel, materieel, en economie en financiën – een nieuw element, de *defensiestaf*. Daar het eerste hoofd van de defensiestaf de voornaamste adviseur van de politieke leiding zou zijn op het gebied van het 'algemeen-militaire/operationele' beleid, werd hij in die kwaliteit belast met het voorzitterschap van het Comité Verenigde Chefs van Staven (CVCS).

Al voor de formele datum van 1 december 1976 trad de toekomstige chef van de defensiestaf, luitenant-generaal A.J.W. Wijting, feitelijk op als voorzitter van het CVCS. In een vergadering van dit comité in april 1975 besprak hij zijn behoefte aan inlichtingen en de manier waarop daarin voorzien zou kunnen worden. Wijting stelde dat hij geen behoefte had aan tactische inlichtingen, maar dat hij daarentegen wel grote behoefte had aan 'deskundige evaluatie van publicaties en informatie op politiek-militair gebied', alsmede aan 'inlichtingen en evaluatie over/van de krachtsverhoudingen tussen het Warschau Pakt en de NAVO'. Hiertoe zou hij, zo meende hij, in zijn toekomstige staf over een 'klein inlichtingenorgaan' moeten beschikken dat belast zou moeten worden met 'het integreren van door de inlichtingendiensten van de krijgsmacht delen te produceren en evalueren – voor de defensiestaf relevante – inlichtingen'. Bovendien vond Wijting het voor de uitvoering van zijn taak noodzakelijk dat de militaire attachés rechtstreeks aan hem zouden rapporteren – met afschrift aan de chefs van staven.⁵

Medio 1976 kreeg Wijting toestemming een Sectie Inlichtingen in zijn defensiestaf op te nemen; in oktober van dat jaar werd kolonel F.H. Alkemade daarvan het eerste hoofd (HSIDS).⁶ Hierna zal nog uitgebreid aandacht aan de SIDS worden besteed.

Het ontwerp van wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, zoals dat, voorbereid door de commissie-Van Eijkern, op 24 maart 1982 aan de Tweede

Kamer werd aangeboden, ging nog uit van drie afzonderlijke militaire inlichtingendiensten, georganiseerd per krijgsmachtdeel en elk met taken op het gebied van inlichtingen en veiligheid.⁷ Zo was het sinds de Tweede Wereldoorlog altijd geweest, zo was het neergelegd in de opeenvolgende Koninklijke Besluiten, inclusief het eerste gepubliceerde KB van 1972, en zo werd het aan de Kamer voorgelegd. Die stelde zich echter zeer kritisch op, niet zozeer tegenover de in het wetsontwerp eveneens genoemde Inlichtingendienst Buitenland en de Binnenlandse Veiligheidsdienst, maar vooral ten aanzien van het (voort)bestaan van drie afzonderlijke militaire inlichtingendiensten. In het Voorlopig Verslag werden op dat punt indringende vragen gesteld. De CDA-fractie vroeg zich af, of het nu werkelijk nodig was die drie diensten naast elkaar te handhaven, en of de voordelen daarvan wel opwogen tegen de te vrezen coördinatieproblemen en 'ongezonde concurrentiegevoelens'. Vanuit een andere optiek, die van de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, pleitte de fractie van D'66 voor een zo groot mogelijke beperking van het aantal bestanden van persoonsgegevens, en daarmee voor niet meer dan één inlichtingendienst (nauwkeuriger gezegd: veiligheidsdienst) naast de BVD. Ook de PPR-fractie stelde de vraag of het niet beter zou zijn, de drie diensten tot één dienst samen te voegen.⁸

De reactie van minister van Defensie mr. J. de Ruiters, eind april 1984, was niet minder maar ook niet meer dan een getrouwe weergave van het denken binnen de krijgsmacht over plaats en functie van de militaire inlichtingendiensten. Hij betoogde dat deze diensten moesten voorzien in de specifieke behoeften van elk krijgsmachtdeel, waarbij de coördinatie van de afdelingen (waaronder de inlichtingendienst) binnen de krijgsmachtdelen een grote rol speelde. Om deze redenen meende de minister ernstig te moeten betwijfelen of één geïntegreerde inlichtingen-en veiligheidsdienst beter aan de behoeften (namelijk van de bevelhebbers) zou voldoen dan drie afzonderlijke diensten, elk ingebed in zijn eigen krijgsmachtdeel. Bovendien, aldus de minister, zouden in tijd van oorlog de drie krijgsmachtdelen zodanig gedislodeerd worden, dat afzonderlijke diensten in die situatie onontbeerlijk zouden zijn. Vrees voor onnodige coördinatieproblemen en/of ongezonde concurrentie, ten slotte, meende hij weg te kunnen nemen door te wijzen op bestaande overleg- en coördinatieprocedures.⁹

Dit antwoord van de minister kon de Kamer niet overtuigen. Vooral de leden van de CDA-fractie hielden hun twijfels over de argumenten van de

minister. Ook de fractieleden van de PPR toonden zich allerm minst overtuigd en stelden de vraag wat dan wel precies de 'specifieke behoeften van de krijgsmacht delen' mochten zijn¹⁰.

Op die laatste vraag ging de minister uitgebreid in, daarbij zijn zwaarste geschut, het belang van de samenwerking in NAVO-verband, in stelling brengend. Het feit dat elk krijgsmachtdeel zijn eigen plaats en functie heeft binnen de commandostructuur van de NAVO, aldus de minister, staat integratie in de weg en rechtvaardigt een afzonderlijke inlichtingendienst per krijgsmachtdeel. Onder handhaving van dit voor hem belangrijkste punt was de minister overigens wel bereid de Kamer op onderdelen tegemoet te komen. Zo stelde hij een verbetering in het vooruitzicht van de coördinatie op het gebied van veiligheid en contra-inlichtingen – een gebaar dat mogelijk was ingegeven door de publieke commotie na het bekendworden van contra-inlichtingenactiviteiten van de LAMID in onder meer de vredesbeweging (het zogeheten Fatima-dossier). Ten slotte deed de minister de toezegging dat hij zou laten onderzoeken hoe de militaire inlichtingendiensten doelmatiger georganiseerd zouden kunnen worden.¹¹

Het mocht niet baten. De Tweede Kamer wenste in plaats van drie afzonderlijke diensten één militaire inlichtingendienst. Bij de mondelinge behandeling diende P. Stoffelen, lid van de PVDA-fractie, een amendement in van die strekking¹², met steun in de rug van de woordvoerders van CDA, D'66, PPR en nu ook VVD, die geen van allen overtuigd waren door de argumenten van de minister, en dat ook zeiden.¹³

Tegen een zo expliciete en breed gedragen wens van de Tweede Kamer wilde de minister zich niet langer verzetten. Hij deelde de Kamer mee dat hij zich nog eens had beraden en tot de conclusie was gekomen, dat 'vergaande coördinatie niet zoveel verschilt van totale integratie'. Alles overwegende nam hij nu het standpunt in dat het inderdaad wenselijk zou zijn de drie diensten te integreren. Hij beloofde de Kamer de totstandkoming van zo'n geïntegreerde militaire inlichtingendienst te zullen bevorderen, daarbij de bereidheid uitsprekend het amendement-Stoffelen over te nemen. Als om aan te geven dat het hem ernst was deelde hij de Kamer tenslotte mee, dat hij een recent binnen Defensie ingestelde projectgroep opdracht had gegeven zich in haar werk te richten op integratie van de drie diensten, en niet langer slechts op samenwerking en coördinatie, zoals oorspronkelijk de bedoeling was geweest.¹⁴

Begin december 1985 aanvaardde de Tweede Kamer het amendement-Stoffelen, waarna op 10 december van dat jaar bij de eindstemming de Wet op de

Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten werd aangenomen.¹⁵ Daarna duurde het nog eens twee jaar voor het wetsontwerp ook de Eerste Kamer passeerde, na een overigens niet zeer enerverend debat, maar waarin de woordvoerder van de PVDA-fractie, Tjeenk Willink, wel een treffende analyse gaf van het krachtenveld waarbinnen het wetgevingsproces zich had voltrokken. Dat proces betitelde hij als moeizaam en tijdrovend, niet alleen vanwege de spanning tussen de beginselen van de democratische rechtsstaat enerzijds en de werkwijze van geheime diensten anderzijds, maar ook omdat in dit proces de eigen belangen van de bestaande diensten kennelijk een rol hadden gespeeld. Het is, aldus Tjeenk Willink, een proces van duwen en trekken geweest – een constatering die hij illustreerde met de frappante tegenstelling tussen aan de ene kant de klemmende argumenten die bij de schriftelijke behandeling waren aangevoerd om de diensten *niet* samen te voegen, en aan de andere kant de aankondiging van de minister bij de plenaire behandeling dat hij die diensten nu *wel* wilde samenvoegen. Alle eerdere argumenten waren dus niet zo dwingend geweest als was gesuggereerd, zo concludeerde hij niet geheel ten onrechte.

De Eerste Kamer nam het wetsvoorstel zonder hoofdelijke stemming aan. Alleen PSP en CPN wilden geacht worden te hebben tegengestemd.¹⁶ De Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten zou per 1 februari 1988 in werking treden.¹⁷

De projectgroep waarover de minister van Defensie had gesproken bij de mondelinge beraadslagingen over de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, was de Projectgroep Onderzoek Structuur Inlichtingen- en veiligheidsdiensten Defensie (POSID). Deze projectgroep, die oorspronkelijk tot taak had gehad voorstellen te formuleren om te komen tot een betere samenwerking en coördinatie tussen MARID, LAMID en LUID, kreeg nu de opdracht: 'het uitwerken van de organisatie, de werkwijze en het beheer voor één Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst'.¹⁸ De projectgroep kreeg bovendien de uitdrukkelijke opdracht rekening te houden met wat de minister van Defensie in de Tweede Kamer had opgemerkt over de integratie. De POSID werd voorgezeten door commandeur b.d. E. Alting Siberg en bestond verder uit de souchefs Operatiën van de drie krijgsmachtdelen, het hoofd van de afdeling Inlichtingen en veiligheid van de defensiestaf (zoals de SIDS sinds maart 1983 was gaan heten), en een raadadviseur en een beleidsambtenaar van de directie Juridische Zaken.¹⁹

Uit de summiere besluitenlijsten – de vergaderingen werden niet genotuleerd – is op te maken dat de bevelhebbers van de krijgsmacht delen, in de POSID dus vertegenwoordigd door hun souschefs Operatiën, grote moeite (er werd zelfs gesproken over ‘principiële bezwaren’) hadden met een toekomstige situatie waarin zij op het gebied van inlichtingen en veiligheid minder dan voorheen directe zeggenschap zouden hebben.²⁰

Richtinggevend voor het denken in de projectgroep en in lijn met het voorgaande was de beschouwing die de Coördinator van de Inlichtingen- en veiligheidsdiensten (en voormalig HSIDS), generaal-majoor b.d. F.H. Alkemade, op 27 februari 1986 hield voor de POSID. Zijn uitgangspunten laten zich samenvatten als: de werkwijze van de nieuwe dienst moet kosten-effectief zijn, maar vooral: aan de operationele behoeften van de bevelhebbers moet worden voldaan. Op basis van dat uitgangspunt kwam Alkemade tot een aantal aanbevelingen, waarvan de eerste en voornaamste luidde dat de ‘essentiële inlichtingenbehoeften van de Chef Defensiestaf en van de bevelhebbers’ gedekt moesten worden door een inlichtingenelement ‘in de eigen staf’. Ten aanzien van de veiligheidstaak, de andere component van de militaire inlichtingendiensten, beval de Coördinator aan tenminste het onderdeel veiligheidsonderzoeken te integreren (het onderdeel contra-inlichtingen noemde hij niet). Tenslotte beval hij aan de datum 1 januari 1987, de streefdatum voor de integratie van de drie diensten tot één dienst, niet te beschouwen als de einddatum van de reorganisatie. Het te benoemen hoofd van de nieuwe MID, aldus Alkemade, moet belast worden met de voortzetting van het onderzoek waarmee nu nog de POSID bezig is, om zo te komen tot verdergaande integratie.²¹

De projectgroep volgde inderdaad de door de Coördinator aangegeven weg en nam diens aanbevelingen over als uitgangspunten voor verdere beraadslaging.²² Op 15 april 1986 zond voorzitter Alting Siberg aan de minister van Defensie een unaniem POSID-voorstel betreffende de organisatie, de werkwijze en het beheer van één MID, vergezeld van een concept-instructie voor het te benoemen hoofd van die dienst.²³

De minister stemde bij brief van 30 juni daaraanvolgend in met beide documenten, waarbij hij stipuleerde dat het beoogde hoofd van de nieuwe MID verantwoordelijk zou zijn voor de uitvoering ervan. De geïntegreerde MID, aldus de minister, moest per 1 januari 1987 gaan functioneren, zoals beloofd aan de Staten Generaal.²⁴

Uit het als bijlage bij deze brief gevoegde 'Besluit inzake de militaire inlichtingendienst' bleek dat de minister, behoudens enkele nog te noemen wijzigingen, het eindvoorstel van de POSID had overgenomen. Het kwam erop neer dat het personeel van de nieuwe Militaire Inlichtingendienst een 'personele unie' zou vormen met het personeel van de afdelingen Inlichtingen en Veiligheid van respectievelijk de Defensiestaf en de staven van de drie krijgsmacht-delen. En aangezien de afdelingen Inlichtingen en Veiligheid (AIV) van de drie krijgsmachtstaven grotendeels samenvielen met respectievelijk de MARID, de LAMID en de LUID, was de nieuwe MID dus in feite een optelsom van die drie diensten plus de AIV van de Defensiestaf. Het organisatiemodel van de dienst maakte onderscheid tussen beleid en uitvoering op centraal niveau enerzijds en op het niveau van de krijgsmacht-delen anderzijds, waarbij de essentie van de integratie lag besloten in de zin: 'De operationele bevoegdheden van de Bevelhebbers blijven ongewijzigd gehandhaafd.' Om ieder misverstand uit te sluiten, bepaalde het Besluit bovendien dat de inlichtingenbehoefte van de Chef Defensiestaf en van de Bevelhebbers maatgevend zouden zijn voor de omvang en de inhoud van de taken van de MID, zowel in vredes- als in oorlogstijd. Door de minister was hieraan toegevoegd dat het uiteindelijk zijn verantwoordelijkheid zou zijn – en niet die van de militaire top – om de grenzen aan te geven van het gebied waarbinnen de MID zijn taak zou uitvoeren.

Dit alles betekende per saldo dat er voor de bevelhebbers in de nieuwe situatie niet zo heel veel zou veranderen. Binnen hun eigen organisatie behielden zij een afdeling inlichtingen en veiligheid, waarvan bovendien het hoofd hiërarchisch onder hen bleef ressorteren. De positie van deze laatste zou in zoverre veranderen, dat hij, nu hij niet langer tevens hoofd van een militaire inlichtingendienst zou zijn, niet langer rechtstreeks aan de minister verantwoording schuldig zou zijn, maar in plaats daarvan als plaatsvervangend hoofd van de MID (PHMID) functioneel door het nieuwe Hoofd MID zou worden gestuurd. Vanuit het gezichtspunt van de bevelhebbers kon dit nauwelijks een bezwaar zijn: in plaats van met de minister moesten zij voortaan hun Hoofd Afdeling Inlichtingen en Veiligheid (HAIV) 'delen' met een HMID, die bovendien in rang hun mindere was. Bij een zich eventueel voordoend belangenconflict tussen een bevelhebber en HMID was het niet zo moeilijk te voorspellen aan wiens zijde een HAIV/PHMID zich zou scharen.

Conflicterende belangen zouden zich ten aanzien van beleid en uitvoering op inlichtingengebied vooralsnog niet voordoen. Het Besluit bepaalde immers dat een en ander zich op het niveau van het krijgsmachtdeel zou (blijven)

afspelen, voor zover het inlichtingen betrof die specifiek van belang waren voor dat krijgsmachtdeel. Op dit terrein bleef alles in essentie bij het oude.

Op het terrein van de veiligheid kwam de zaak anders te liggen. Hier voelde de minister een extra politieke verantwoordelijkheid, met name op het gebied van wat in het Besluit werd genoemd de repressieve beveiliging. Met laatstgenoemde term werden activiteiten bedoeld – eerder al aangeduid als offensieve contra-inlichtingenactiviteiten – gericht op het onderkennen van voor de veiligheid of paraatheid van de krijgsmacht schadelijke plannen of handelingen. Dat hierbij de al eerder genoemde commotie rond de infiltratie in onder meer de vredesbeweging door het hoofd van de minister speelde, is aannemelijk. Vandaar dat hij de leiding (het eindvoorstel POSID ging op dit punt niet verder dan coördinatie) van dit soort activiteiten bij de rechtstreeks aan hem verantwoording schuldige HMID legde. De met de uitvoering van de CI-activiteiten belaste eenheden (het Bureau CI-Operatiën en de CI-detachementen) evenwel werden (vooralsnog) niet ingebed in de centrale organisatie, maar bleven per krijgsmachtdeel georganiseerd, waardoor ze in een diffuse en naar beide kanten onbevredigende situatie hun werk moesten doen.

Op het andere belangrijke onderdeel van de militaire veiligheid, de defensieve beveiliging die vooral bestond uit veiligheidsonderzoeken, had de minister aan de voorstellen van de Coördinator, c.q. de POSID niets toe te voegen. Ook hij vond dat op termijn deze taak volledig gecentraliseerd zou moeten worden, maar dat praktische problemen daaraan vooralsnog in de weg stonden. Wel was hij van mening dat door uniformering van procedures een eerste stap naar centrale uitvoering kon worden gezet.

Taken 'nieuwe' MID

Wat waren nu de specifieke taken die het Besluit toekende aan het centrale niveau, dat wil zeggen aan het hoofd van de MID? Behalve de hierboven al genoemde veiligheidstaken (op afstand leiding geven aan de CI-activiteiten en in de toekomst direct leiding geven aan de veiligheidsonderzoeken) waren dat die inlichtingentaken die uitgingen boven het niveau van de krijgsmachtdelen. In concreto was dat het formuleren van de defensie-inlichtingenbehoefte – de optelsom van de inlichtingenbehoeften van respectievelijk de centrale (civiele) organisatie, de chef van de Defensiestaf (CDS) en de bevelhebbers – en het voorzien in die behoeften voorzover het de centrale organisatie (in de praktijk

de minister en de secretaris-generaal) en de chef van de Defensiestaf betrof. Daarbij zou het vooral gaan om inlichtingen van militair-politiek, strategisch, economisch en wetenschappelijk karakter. Op basis van deze inlichtingen, zo was de bedoeling, zou de CDS een dreigingsanalyse voor de lange termijn produceren, die vervolgens zou dienen als raamwerk voor de dreigingsanalyses van de krijgsmachtdelen. Daarnaast zouden op het centrale niveau inlichtingen geproduceerd moeten worden ter ondersteuning van de beleidsvorming waarbij crisisbeheersing als een apart beleidsterrein expliciet werd genoemd.

De mensen en de middelen om de genoemde taken, zowel op centraal als op decentraal (krijgsmachtdeel-) niveau, te kunnen uitvoeren, waren, aldus het Besluit, in feite al aanwezig. Die maakten immers al deel uit van de Afdelingen Inlichtingen en Veiligheid (AIV's) van respectievelijk de Defensiestaf en de staven van de drie bevelhebbers en van de drie militaire inlichtingendiensten (voor zover die niet samenvielen met de AIV's van de Bevelhebbers). Wel zou de opzet van de nieuwe MID een andere indeling van die mensen en middelen met zich mee brengen, en in elk geval een nieuwe functie, die van Hoofd van de MID.

Wat het toekomstige hoofd van de nieuwe dienst betreft, bepaalde het Besluit dat dit een actief dienend militair moest zijn, die zou worden aangesteld in de rang van commandeur dan wel brigade-generaal of commodore – een rang hoger dan de hoofden van MARID, LAMID en LUID, die in de nieuwe structuur zouden optreden als plaatsvervangers van het Hoofd MID. Gezien de voor het eerste Hoofd in het verschiet liggende taken, in de eerste plaats de voortzetting van de integratie, zou de duur van zijn plaatsing tenminste een periode van vijf jaar beslaan.²⁵ Hiërarchisch zou hij rechtstreeks verantwoording schuldig zijn aan de minister van Defensie, organisatorisch zou hij onder de chef van de Defensiestaf komen. In zijn functiebeschrijving werd hem opgedragen 'het ondersteunen van het nationale defensiebeleid op het gebied van inlichtingen en veiligheid, door te voorzien in de defensie-inlichtingenbehoefte en door het verschaffen van het algemeen beleidskader voor de taakuitvoering'. Met andere woorden: met de krijgsmachtdelen moest hij zich maar niet teveel bemoeien.²⁶

Wanneer men de betekenis van het Besluit en van de daarbij behorende functiebeschrijving van HMID probeert te wegen, dringt de conclusie zich op dat de nieuwe MID formeel tegemoet kwam aan de uitdrukkelijke wens van het parlement: er bestond nu een Militaire Inlichtingendienst onder eenhoofdige leiding en met gedecentraliseerde afdelingen bij de krijgsmachtdelen. In de realiteit echter – en die realiteit laat zich tussen de regels en achter de

formuleringen van het Besluit lezen – bleven de oorspronkelijke drie militaire inlichtingendiensten onder een andere benaming vooralsnog praktisch ongewijzigd functioneren, zeker op het terrein van de inlichtingen. Het ‘centraal niveau’ van de MID was daarbij als het ware een overkoepeling van de afdelingen bij de krijgsmacht delen, met in eerste aanleg weinig feitelijke invloed op het functioneren van die afdelingen, en alleen met eigen taken voor zover de afdelingen daaraan niet toekwamen of die ze zonder grote problemen konden missen. Ook al omdat het hoofd MID organisatorisch ressorteerde onder de chef Defensiestaf, kon het erop lijken dat de centrale organisatie van de MID (MIDCO) niet veel meer was dan een opgetuigde versie van de Afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de Defensiestaf. In de beleving van velen was er dan ook niet zozeer sprake van een geïntegreerde dienst alswel van vier afzonderlijke diensten die voorlopig weinig met elkaar te maken hadden.

Kortom, op 1 januari 1987 stond de MID nog maar aan het begin van de lange weg die uiteindelijk zou moeten leiden tot de totstandkoming van een werkelijk geïntegreerde militaire inlichtingendienst.

Op weg naar integratie

De eerste stap op die weg was een interne mededeling van de minister van Defensie, medio januari 1987, over de fasering waarin de integratie van de MID zich zou voltrekken. Per 1 januari 1987 waren staffunctionarissen voor inlichtingen en veiligheid toegevoegd aan het hoofd van de dienst, brigade-generaal der cavalerie C. Dekker, die zelf al in september 1986 was benoemd. De minister kondigde aan dat deze functionarissen in de loop van het jaar personeel ter beschikking zouden krijgen. De Stafafdeling Inlichtingen zou zich bezighouden met het produceren van inlichtingen op militair-politiek, strategisch en economisch gebied, terwijl de Stafafdeling Veiligheid op het gebied van contra-inlichtingen (CI) en Industriebeveiliging werkzaam zou zijn. Ongeveer medio 1988 zou de Stafafdeling Veiligheid bovendien aangevuld worden met personeel voor het verrichten van veiligheidsonderzoeken. De reorganisatie op dat terrein zou volgens de minister meer tijd nemen dan die op het gebied van CI en Industrieveiligheid, omdat de onderzoekprocedures aangepast moesten worden en de computerondersteuning nog in ontwikkeling was. Per krijgsmachtdeel was men tot 1987 namelijk op verschillende manieren omgegaan met de veiligheidsonderzoeken: de LUID en de LAMID deden die onderzoeken zelf,

maar gebruikten elk een eigen (later geautomatiseerd, maar nog steeds verschillend) systeem, terwijl de MARID zijn veiligheidsonderzoeken had uitbesteed aan de BVD.

Van het centrale niveau van de MID overstappend naar de Afdelingen van de MID (AMID's) bij de krijgsmachtdelen, stelde de minister dat deze zich voornamelijk zouden moeten bezighouden met het produceren van inlichtingen van operationele en tactische aard, gericht op het eigen krijgsmachtdeel. Op die manier zouden de bevelhebbers hun verantwoordelijkheden kunnen waarmaken, aldus de minister. Als om de positie van de bevelhebbers nog eens te onderstrepen deelde hij bovendien mee dat de AMID's van KM, KL en KLU in financieel opzicht bij hun krijgsmachtdeel zouden blijven behoren. De hoofden van deze AMID's zouden tegelijkertijd optreden als plaatsvervangende hoofden van de MID.²⁷

Zo kreeg vanaf januari 1987, volgens de wens van het parlement en vooruitlopend op de inwerkingtreding van de WIV, de MID gestalte in de eerste fase van de integratie.²⁸ Dat betekende echter, zoals Coördinator Alkemade en de ROSID al hadden aanbevolen, bepaald niet het einde van het integratieproces als zodanig. Aan de hand van de Memories van Toelichting op de Defensiebegrotingen vanaf 1987 is vrij nauwkeurig te volgen in welk tempo het integratieproces zich heeft voltrokken.

Het integratieproces

De Memorie van Toelichting (MVT) bij de begroting voor 1987²⁹ gaf een beknopte, (al te) optimistisch getoonzette schets van de beoogde situatie bij de start van de MID. De zin: 'Alle werkzaamheden op het gebied van de militaire inlichtingen en veiligheid zullen worden uitgevoerd onder zijn [HMID's] leiding' was eerder een intentieverklaring van de minister van Defensie dan een weergave van de feitelijke gang van zaken na 1 januari 1987. Vooralsnog zou de bepaling, dat de operationele bevoegdheden van de bevelhebbers onverlet zouden blijven, een zwaarder stempel op het integratieproces drukken.

Optimistisch was ook de toon van de MVT 1989.³⁰ De minister deelde mee dat de organisatiestructuur, de taakomschrijving en de algemene werkwijze van de nieuwe MID waren vastgesteld. Voor het centrale deel van de MID was het aantal formatieplaatsen bepaald. Dit centrale deel bestond, aldus de MVT,

uit een stafafdeling Inlichtingen en een stafafdeling Veiligheid, die belast waren met beleidsvorming, coördinatie en uitvoering van taken die niet tot de krijgsmachtdelen behoren. De op de krijgsmachtdelen gerichte taken op het gebied van Inlichtingen en Veiligheid werden uitgevoerd door afdelingen MID (AMID) bij die krijgsmachtdelen. De samenhang tussen de centrale organisatie van de MID (MIDCO), de AMID's en de functionele leiding van dit geheel zou verzekerd worden door het Directiebestuur van de MID onder leiding van het Hoofd MID. Van dit Directiebestuur maakten voorts deel uit de hoofden van de AMID's bij de krijgsmachtdelen en de hoofden van de stafafdelingen Inlichtingen en Veiligheid van de MIDCO.

Ook de voortgang van de integratie kwam in deze Memorie van Toelichting aan de orde. In oktober 1987 was het functiegebied Industrieveiligheid (de personele en materiële beveiliging van Defensieorderbedrijven) volledig op centraal niveau geïntegreerd. Bovendien waren in januari 1988 al enkele medewerkers op centraal niveau geplaatst als analisten op het gebied van militair/politieke, economische en strategische inlichtingen, evenals op het gebied van contra-inlichtingen. Voor 1989 kondigde de Memorie van Toelichting aan dat in dat jaar personeel en middelen, zoals computerapparatuur, aan de MIDCO toegevoegd zouden worden voor de uitvoering van veiligheidsonderzoeken. Daarmee, aldus de minister, zou de bezetting op centraal niveau op ongeveer zestig medewerkers worden gebracht en de integratie van de MID zijn voltooid.

Op desbetreffende vragen vanuit de Kamer naar aanleiding van deze Memorie van Toelichting deelde de minister mee, dat in de eindsituatie ongeveer 450 personen bij de MID werkzaam zouden zijn, waarvan 60 op centraal niveau. De minister sprak daarbij de verwachting uit, dat de integratie van de MID begin 1990 zou zijn afgerond.³¹ De visie dat de geïntegreerde MID bestaat uit een centraal (MIDCO) en een decentraal deel (de AMID's), staat dan nog recht overeind, evenals in het daaropvolgende jaar.³²

Val van de Muur

De internationale politieke ontwikkelingen (de val van de Berlijnse Muur en wat daarop volgde) en in het verlengde daarvan de politieke behoefte het 'vredesdividend' te verzilveren, brachten het denken over werkwijze en organisatiestructuur van de MID weer in beweging.³³

De Memorie van Toelichting bij de Defensiebegroting voor 1993 wees op de grote invloed van de 'ingrijpende veranderingen in de internationale veiligheidssituatie' op de toekomst van de MID. Bovendien moest rekening worden gehouden met de (toen nog voorgenomen) opheffing van de Inlichtingendienst Buitenland (IDB).³⁴ Daarop voortbordurend kon de minister een jaar later melden, dat een evaluatie [van taak en werkwijze van de MID] had uitgewezen, dat 'uit overwegingen van effectiviteit en doelmatigheid' verdere centralisatie nodig zou zijn. Begin 1994, aldus de minister, zouden daarover besluiten moeten worden genomen, waarbij bovendien gekeken zou worden naar de structuur van de verbindingsinlichtingendiensten.³⁵

Welke consequenties voor de MID de gewijzigde veiligheidssituatie en de deelneming van de Nederlandse krijgsmacht aan vredesoperaties zouden hebben, bleek uit de Memorie van Toelichting op de Defensiebegroting voor 1995. In elk geval zou de sector Inlichtingen versterkt moeten worden met personeel van de sectoren Veiligheid en Contra-inlichtingen. De minister verwachtte dat die reorganisatie begin 1995 zou zijn voltooid.³⁶

Maar nog was het einde niet in zicht. Voor 1996 werd een verdere reorganisatie en centralisatie van de MID aangekondigd.³⁷ Op basis van aanbevelingen van een Projectgroep Militaire Inlichtingen en Veiligheid onder leiding van schout bij nacht b.d. S.W. van Idsinga zou vooral een doelmatigheidsverbetering bereikt moeten worden.³⁸ Het was door deze reorganisatie dat medio 1996 de bij de krijgsmacht delen ingedeelde inlichtingen- en veiligheidscomponenten, inclusief de onderdelen verbindingsinlichtingen, onder de eenhoofdige leiding werden geplaatst van het Hoofd MID.

De consequenties van deze laatste reorganisatie werden ook zichtbaar in de personeelsaantallen. Omvatte de MID (MIDCO) op 1 januari 1996 nog 158 personen, in de loop van 1997 liep dit aantal op tot 849. Rekening houdend met het resultaat van de opgelegde afslankingsoperatie raamde de Memorie van Toelichting op de Defensiebegroting voor 1998 de sterkte van de MID voor dat jaar op 790 personeelsleden.³⁹

Reorganisatie 1996

Uitgangspunt voor de taak, de organisatie en de werkwijze van de MID was en bleef de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (WIV) zoals die per 1

februari 1988 is werking was getreden.⁴⁰ Ten aanzien van de MID bepaalt artikel 9 van de wet:

1. Er is een Militaire Inlichtingendienst.
2. Deze heeft tot taak:
 - a. Het verzamelen van gegevens omtrent het potentieel en de strijdkrachten van andere mogendheden, welke nodig zijn voor een juiste opbouw en een doeltreffende gebruik van de krijgsmacht;
 - b. Het verrichten van veiligheidsonderzoeken ter zake van de vervulling van vertrouwensfuncties, dan wel van functies in het bedrijfsleven, welke naar het oordeel van Onze terzake verantwoordelijke Ministers de mogelijkheid bieden de veiligheid of andere gewichtige belangen van de Staat te schaden;
 - c. Het verzamelen van gegevens welke nodig zijn voor het treffen van maatregelen:
 - 1e. Ter voorkoming van activiteiten die ten doel hebben de veiligheid of de paraatheid van de krijgsmacht te schaden;
 - 2e. Ter beveiliging van gegevens betreffende de krijgsmacht waarvan de geheimhouding is geboden;
 - 3e. Ter bevordering van een juist verloop van mobilisatie en concentratie der strijdkrachten.

Als voorlopig eindpunt in het beschreven bijna continu proces van reorganisatie sinds de inwerkingtreding van de wiv, keurde in april 1996 de secretaris-generaal van Defensie een overkoepelend plan goed voor de nieuwe organisatie van de MID. In de loop van 1996 werden de op dit plan gebaseerde deelplannen gerealiseerd, waarna de organisatie er als volgt kwam uit te zien.

Het hoofd van de MID (HMID), een actief dienend opper- of vlagofficier, viel sinds het begin van de jaren negentig rechtstreeks onder de secretaris-generaal.⁴¹ Als HMID was hij krachtens de wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten verantwoording schuldig aan de minister van Defensie. Hij was belast met de algemene leiding van de dienst. Hij was voorzitter van het directieberaad (DB) van de MID, dat eenmaal per twee weken werd gehouden en waaraan verder het plaatsvervangend hoofd en de afdelingshoofden deelnamen. Hij zat ook de vergaderingen voor met de Bijzondere Medezeggenschapscommissie (BMC).

HMID vertegenwoordigde de dienst naar buiten, zowel binnen als buiten het ministerie van Defensie. Binnen het ministerie had hij zijn contacten met de politieke en ambtelijke top (de minister en de secretaris-generaal) en met de militaire top (de bevelhebbers en het generaalsberaad onder leiding van de souschef van de defensiestaf). Ten slotte maakte hij als souschef inlichtingen en veiligheid (sciv) deel uit van de Defensiestaf. Buiten Defensie had HMID zitting in het Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland (CVIN) en in het Informatie Beveiligingsberaad. Bilateraal had hij contacten met het hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst en incidenteel met de ministeries van Justitie en Buitenlandse Zaken.

Het hoofd van de Militaire Inlichtingendienst vertegenwoordigde zijn dienst ook internationaal, in de eerste plaats in gremia van de NAVO, maar ook in bilaterale contacten met andere diensten. In NAVO-verband nam hij onder meer deel aan de halfjaarlijkse vergaderingen van de NAVO Intelligence Board en aan de SHAPE Intelligence Conference⁴².

Het hoofd van de dienst werd vanaf 1996 bijgestaan door een Chef Staf, tevens plaatsvervangend hoofd van de dienst. Bij afwezigheid van HMID was hij in alle aangelegenheden diens vervanger. Hij was belast met de coördinatie en voorbereiding van de strategische besluitvorming van de dienst, de bewaking op hoofdlijnen van het uitvoeringsbeleid en met de coördinatie en sturing van de centrale processen en taken. Een en ander betekende onder meer dat de hoofden van afdelingen MID bij de krijgsmachtdelen niet langer tevens fungeerden als plaatsvervangers van het hoofd van de dienst. De gebeurtenissen in juli 1999 en de nadere reorganisatieplannen van datzelfde jaar – op beide zaken komen wij nog nader terug – hadden tot gevolg dat de functie van Chef Staf MID verdween.

De MID bestond uit achttal afdelingen, waarvan er vijf waren belast met taken in de ressorten Inlichtingen en Veiligheid, twee met de (operationele) gegevensverwerking en een met de bedrijfsvoering. Laatstgenoemde afdeling was de Afdeling Beleid, Plannen & Control (ABPC) die de ondersteuning voor zijn rekening nam op het gebied van personeel, informatie, organisatie, financiën, aanschaf en huisvesting, de zogenaamde PIOFAH-functies. Een belangrijke taak van deze afdeling was het inzichtelijk maken van de kostenaspecten die aan de uitvoering van de MID-taken waren verbonden.

Conform de aanbevelingen van het rapport-Van Idsinga functioneerde de MID op het gebied van Inlichtingen en Veiligheid in veel opzichten (nog) op een

decentrale manier. Naast de Afdeling Inlichtingen en de Afdeling Contra-inlichtingen en Veiligheid bestonden nog steeds de drie Afdelingen MID bij de staven van de marine, de landmacht en de luchtmacht.

Ressort Inlichtingen

De taak van het ressort Inlichtingen bestond en bestaat uit 'het verzamelen van gegevens omtrent het potentieel en de strijdkrachten van andere mogendheden, die nodig zijn voor een juiste opbouw en doeltreffend gebruik van de krijgsmacht'.⁴³ Deze taak was tijdens de Koude Oorlog vooral gericht op het verkrijgen en tot inlichtingen verwerken van gegevens over de landen van het Warschau Pact. Na de val van de Berlijnse Muur en het einde van de Koude Oorlog verschoof het zwaartepunt in de taakstelling van de Nederlandse krijgsmacht van de algemene verdedigingstaak in NAVO-verband naar participatie in crisisbeheersings- en vredesoperaties. De taken van de Nederlandse krijgsmacht laten zich aan het einde van de twintigste eeuw globaal als volgt samenvatten:

- de zogenaamde algemene verdedigingstaak, dat wil zeggen de bescherming van het eigen en bondgenootschappelijk (NAVO-)grondgebied;
- het deelnemen aan crisisbeheersingsoperaties;
- bijzondere nationale taken, zoals het verlenen van bijstand bij de van terrorisme-bestrijding;
- Koninkrijkstaken, met name de externe verdediging van de Nederlandse Antillen en Aruba.

Het verleggen van het accent van de algemene verdedigingstaak naar deelname aan crisisbeheersingsoperaties bracht op zijn beurt aanzienlijke verschuivingen met zich mee in de inlichtingenbehoeften van de krijgsmacht – vastgelegd in het Defensie Inlichtingen- en Veiligheids Behoeftplan (DIVB) – waaraan de MID moet voldoen. Na ongeveer vier decennia lang 'met de blik naar het Oosten' te hebben gestaan, heeft de MID inlichtingen moeten leveren over zo uiteenlopende landen als Burundi, Zaïre, Algerije en niet te vergeten het uiteengevallen voormalige Joegoslavië. Daarnaast bestaat er een blijvende belangstelling voor regio's waarvan de politieke en economische stabiliteit niet bij voorbaat is gegarandeerd, zoals het Midden-Oosten, de voormalige Sovjet-Unie en centraal Afrika.

Het rapporteren over bovenstaande aandachtsgebieden was de taak van de Afdeling Inlichtingen van de centrale MID en van de Bureaus Inlichtingen van de Afdelingen MID bij de staven van de marine, land- en luchtmacht. Daarbij nam de Afdeling Inlichtingen de rapportage op politiek, economisch en strategisch terrein voor zijn rekening, terwijl de Bureaus Inlichtingen bij de krijgsmacht delen zich vooral bezighielden met onderwerpen op technisch, tactisch en operationeel gebied. De totale inlichtingenproductie vond plaats onder verantwoordelijkheid van het Hoofd van de MID. Voor coördinatie en afstemming van de rapportage was het hoofd van de Afdeling Inlichtingen (HAI) verantwoordelijk.

Bronnen

Evenals zijn rechtsvoorgangers maakt de MID voor zijn inlichtingenproductie gebruik van de bekende trits *osint*, *humint* en *sigint*. Zeker de laatste jaren heeft de MID nogal wat geïnvesteerd in de ontwikkeling van open bronnen. De dienst maakt meer dan in het verleden gebruik van het Internet en van commerciële databanken. Daarnaast beschikt de dienst over een scala van nationale en internationale vaktijdschriften, week- en dagbladen. Op die manier manifesteerde zich ook in de MID de internationale tendens om uitputtend gebruik te maken van open bronnen, alvorens over te gaan tot de inzet van meer heimelijke informatiebronnen, zoals menselijke bronnen en verbindingsinlichtingen.

In de MID is een Afdeling Operaties opgenomen, belast met het recruterende en begeleiden ('runnen') van informanten en agenten. De afdeling is ontstaan uit de samenvoeging van de CI-elementen van voornamelijk de voormalige LAMID en LUID. Aanvankelijk beperkte de afdeling zich dan ook tot contra-inlichtingenoperaties. Na de opheffing van de Inlichtingendienst Buitenland (IDB) per 1 januari 1994 is de afdeling een eigen bijdrage gaan leveren aan het dichten van het door de IDB achtergelaten 'gat'. In zijn huidige vorm en met zijn huidige taakstelling – *humint*-operaties op het gebied van contra-inlichtingen en inlichtingen – bestaat de Afdeling Operaties sinds medio 1996.

De afdeling werkt aan de hand van een jaarlijks operatieplan dat gebaseerd is op de wensen die in het Defensie Inlichtingen- en Veiligheidsbehoefteplan (DIVB) zijn neergelegd. Evaluatie van de operationele inspanningen vindt plaats door het maken van een jaarverslag.

De schriftelijke neerslag van de operationele werkzaamheden is te vinden in:

- o-dossiers: de gegevens met betrekking tot de bron zelf
- operatiedossiers: de gegevens over de ontwikkelingen in de operatie
- informatiedossiers: het cumulerend totaal van de door de bron geleverde informatie.

Met het oog op de bescherming van bronnen en de *modus operandi* (een in artikel 14 van de wiv vastgelegde verplichting) verlaten o-dossiers en operatiedossiers de afdeling nooit. De informatierapporten gaan naar de afnemers, in dit geval de Afdeling Inlichtingen, of in voorkomende gevallen een van de Bureaus Inlichtingen van de krijgsmachtdelen.⁴⁴

Vanaf de benoeming van de eerste militaire attachés tijdens de Eerste Wereldoorlog is de rapportage van deze functionarissen – die overigens geen deel uitmaken van de MID – een belangrijk onderdeel gaan vormen van het arsenaal aan bronnen waarover de MID kan beschikken. De krijgsmacht beschikt over een dertigtal attachés, afkomstig uit de drie krijgsmachtdelen. Ze zijn geaccrediteerd in hoofdsteden van NAVO-landen, maar ook in enkele hoofdsteden van landen die behoorden tot het Warschau Pact en in een aantal landen in het Midden-Oosten. Voor volledige lijst zie Bijlage II.

De MID onderhoudt nationaal en internationaal relatienetwerken, zowel multilateraal als bilateraal. Op nationaal niveau werkt de dienst – operationeel en anderszins – in de eerste plaats samen met de Binnenlandse Veiligheidsdienst, die na de opheffing van de IDB evenals de MID zelf het ‘IDB-gat’ op enkele terreinen is gaan opvullen. Te denken is hierbij aan bijvoorbeeld gezamenlijke activiteiten op het gebied van het tegengaan van de proliferatie van massavernietigingswapens. Daarnaast werkt de MID samen met (onderdelen van) de ministeries van Buitenlandse Zaken, Economische Zaken en Financiën. Dat betreft dan samenwerking op terreinen waar Defensie en genoemde ministeries gezamenlijke belangen hebben, zoals het verrichten van landenstudies, de controle op de uitvoer van strategisch militair materieel en op de uitvoer en doorvoer van componenten voor de vervaardiging van biologische en chemische wapens (zogenaamde ‘dual use’-goederen). In Koninkrijksverband werkt de MID samen met de Veiligheidsdienst Nederlandse Antillen en de Veiligheidsdienst Aruba.

Internationaal is de MID ingebed in de vele en verschillende gremia van de NAVO. Ook heeft de dienst toegang tot enkele databestanden van de NAVO, waarin *intelligence summaries* (*intsums*) en specifieke studies door de deelne-

mende inlichtingendiensten van de NAVO-landen worden ingebracht.⁴⁵ Daarnaast onderhoudt de MID op bilaterale basis contacten met de (militaire) inlichtingendiensten van een groot aantal (ruim dertig) niet-NAVO-landen, waaronder landen die behoord hebben tot het voormalige Warschau Pact. Uiteraard zijn er verschillen in het niveau waarop en de intensiteit waarmee de samenwerking per land gestalte krijgt. Voor een volledig overzicht per november 1998 van de desbetreffende landen zie bijlage 1.

Naast de Afdeling Operaties is voor de verwerving van inlichtingen de Afdeling Verbindingsinlichtingen (AVI) in de organisatie van de MID opgenomen. De afdeling is medio 1996 ontstaan uit samenvoeging van wat oorspronkelijk MARID VI en vervolgens Wiskundig Centrum en Technisch Informatieverwerkings Centrum had geheten enerzijds, en anderzijds de tactische peil- en interceptie-eenheden van de land- en luchtmacht, respectievelijk 898 Vbdat en 1 LVG. Na de samenvoeging bestaat de afdeling uit een staf in Den Haag, het strategisch verbindingsinlichtingencentrum (SVIC) te Amsterdam en het operationeel verbindingsinlichtingencentrum (OVIC) te Eibergen.

De afdeling produceert verbindingsinlichtingen in de eerste plaats voor de defensieorganisatie. Globaal komt dit erop neer dat de strategische informatie op het gebied van politiek, economie etc. door het SVIC in de eerste plaats wordt geleverd aan de Afdeling Inlichtingen en vervolgens ook aan andere belanghebbende departementen, zoals Buitenlandse Zaken, Economische Zaken en Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BVD). De operationele (militaire) inlichtingen zijn primair bestemd voor de Bureaus Inlichtingen bij de krijgsmacht delen.

De Afdeling Verbindingsinlichtingen werkt nauw samen met het Nationaal Bureau Verbindingsbeveiliging (NBV) dat tot voor kort viel onder de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie gezamenlijk. In 1999 is besloten dat het NBV op termijn geïncorporeerd zal worden in de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Het bureau zorgt voor veilige (geëncrypteerde) verbindingen, in de eerste plaats voor de twee genoemde departementen. AVI en NBV vormen als het ware twee zijden van één medaille: bij AVI werken de codekrakers, bij het NBV de codemakers. Dat beide specialistische professies elkaar wederzijds bevruchten ligt voor de hand.

Rapportage

Op basis van de uit *osint*-, *humint*- en *sigint*-bronnen binnenkomende gegevens worden in het ressort Inlichtingen *all sources*-rapporten samengesteld. Strategische inlichtingen zijn in de eerste plaats bestemd voor de politieke, ambtelijke en militaire leiding (minister en staatssecretaris, secretaris-generaal en chef Defensiestaf), de meer operationele en tactische inlichtingen gaan primair naar de bevelhebbers van de krijgsmachtdelen. Dit neemt niet weg dat de gehele inlichtingenproductie plaats vindt onder de verantwoordelijkheid van HMID.

Die productie kent enkele verschijningsvormen. Dagelijks verschijnt er een *intelligence summary (intsum)*, waarin de belangrijkste relevante ontwikkelingen worden gesignaleerd, bijvoorbeeld in Bosnië en meer recent in Kosovo. Daarnaast produceert het ressort Inlichtingen een wekelijks *Inlichtingen Bulletin*, waarin wat dieper op belangrijke ontwikkelingen kan worden ingegaan. Tenslotte worden er door het ressort incidentele studies, notities en rapportages gepubliceerd.

In de in 1996 gekozen opzet rapporteerden de Bureaus Inlichtingen van de Afdelingen MID over tactische en (wapen)technische ontwikkelingen op het terrein van het desbetreffende krijgsmachtdeel. Zo zal het niet verbazen dat deze bureaus voortdurende aandacht besteedden aan en rapporteerden over dit soort zaken in het voormalige Joegoslavië.

De in september 1999 aangekondigde definitieve (?) reorganisatie voorziet in de opheffing van de afdelingen MID bij de krijgsmachtdelen.

Ressort Veiligheid

De taak van het ressort Veiligheid komt in het kort neer op enerzijds het verrichten van veiligheidsonderzoeken (onderdeel van de defensieve contra-inlichtingentaak), anderzijds op het verzamelen van gegevens die nodig zijn om de militaire veiligheid te kunnen garanderen (een combinatie van defensief en offensief contra-inlichtingenwerk).⁴⁶ Voor het verrichten van deze veiligheidstaak was in de organisatie van de MID een Afdeling Contra-Inlichtingen en Veiligheid (ACIV) opgenomen, die tezamen met de Bureaus Veiligheid van de drie Afdelingen MID het ressort Veiligheid vormde. Afstemming en coördinatie binnen dit ressort vond maandelijks plaats in het Ressortoverleg Contra-in-

lichtingen en Veiligheid (ROCIV), onder leiding van het hoofd van de afdeling ACIV.

Evenals dat het geval is bij de inlichtingentaak is de inhoud van de veiligheidstaak sinds de val van de Berlijnse Muur ingrijpend veranderd. Anders dan tijdens de Koude Oorlog is het communisme – nationaal en internationaal – niet langer een factor van betekenis, als het gaat om risico's voor de veiligheid van de krijgsmacht. De Sovjet-Unie is uiteengevallen, het Warschau Pact bestaat niet meer en de voornaamste 'binnenlandse tegenstander', de Communistische Partij van Nederland, is opgeheven. Dit alles betekent echter niet dat thans elk risico en elke dreiging zijn verdwenen. Spionage gericht tegen Nederlandse en bondgenootschappelijke defensiebelangen blijft een *fact of life* waarmee de MID, in casu het ressort Veiligheid, rekening moet houden. Weliswaar zijn het niet langer de inlichtingendiensten van de landen van het Warschau Pact die ieder voor zich en in samenwerking met de Sovjet-Unie tegen Nederlandse en NAVO-belangen opereren – sommige van die landen zijn inmiddels zelf lid van de NAVO geworden – maar de Russische inlichtingendiensten bijvoorbeeld, waaronder de militaire inlichtingendienst GRU, hebben hun spionageactiviteiten hervat. Ook in gebieden waar Nederlandse militairen zijn ingezet in het kader van internationale crisisbeheersings- en vredesoperaties – te denken is hier in de eerste plaats aan het voormalige Joegoslavië – zijn buitenlandse inlichtingendiensten actief en vormen zij een bedreiging voor de Nederlandse en bondgenootschappelijke veiligheid.⁴⁷

Binnenslands moet de MID rekening blijven houden met antimilitaristische acties, gericht tegen inrichtingen en materieel, die 'de veiligheid of de paraatheid van de krijgsmacht' kunnen schaden. Zo werden volgens het Jaarverslag 1997 van de MID in dat jaar 80 acties geregistreerd tegen 97 in 1996 en 350 in 1995. Overigens constateert het Jaarverslag dat het antimilitarisme in de Nederlandse samenleving een beperkt draagvlak heeft, gezien het beperkte aantal demonstraties en de geringe deelname daaraan. Ook politiek-extremisme, zowel ter linker- als ter rechterzijde van het politieke spectrum, is geen structurele bedreiging voor de effectiviteit van de krijgsmacht. Niettemin moesten in 1995/1996 bij het Nederlandse detachement Dutchbat in Srebrenica uitingen worden geconstateerd van hetzij 'macho-gedrag', hetzij rechts-extremistisch gedrag. De voor de politieke en ambtelijke top van het ministerie weinig inzichtelijke manier waarop de MID op deze incidenten reageerde en er over rapporteerde, was voor de minister van Defensie begin juli 1999 aanleiding zijn vertrouwen in de toenmalige leiding van de dienst op te zeggen. Zowel

het hoofd als het plaatsvervangend hoofd van de MID stelden daarop hun functie ter beschikking.⁴⁸

Om de hierboven genoemde dreigingen en risico's het hoofd te bieden ontplooit de MID in het kader van zijn veiligheidsstaak activiteiten die op hoofdlijnen in twee categorieën zijn in te delen. Het gaat daarbij om offensieve contra-inlichtingenactiviteiten enerzijds en personele en materiële beveiliging (vroeger ook wel defensieve contra-inlichtingenactiviteiten genoemd) anderzijds.

Op het gebied van de personele beveiliging, dat wil zeggen het zorgdragen voor de integriteit en de betrouwbaarheid van het defensiepersoneel, worden de activiteiten en maatregelen van de MID geregeerd door de Wet Veiligheidsonderzoeken (wvo).⁴⁹ Deze wet regelt de aanwijzing van vertrouwensfuncties, functies voor de vervulling waarvan een veiligheidsonderzoek noodzakelijk is. Bij Defensie zijn alle militaire en 80 procent van de burgerfuncties vertrouwensfuncties, wat impliceert dat er jaarlijks tienduizenden veiligheidsonderzoeken worden ingesteld. Sinds de afschaffing van de dienstplicht is dat aantal overigens drastisch gedaald. Werden er in 1995 nog ruim 39.000 onderzoeken ingesteld, in 1997 waren dat er nog geen 18.000. De Wet Veiligheidsonderzoeken regelt ook de procedure die van toepassing is op het verrichten van veiligheidsonderzoeken zelf. Al naar gelang van de uitslag van het onderzoek wordt een 'verklaring van geen bezwaar' verleend, geweigerd of ingetrokken. Bij het al dan niet afgeven van een dergelijke verklaring speelt het enkele lidmaatschap van een politieke partij – welke dan ook – geen doorslaggevende rol. Centraal staat de vraag, of er voldoende waarborgen zijn 'dat de betrokkene onder alle omstandigheden de uit de vertrouwensfunctie voortvloeiende verplichtingen getrouwelijk zal volbrengen'.⁵⁰ De personele beveiliging strekt zich ook uit tot bedrijven die gerubriceerde (confidentiële, geheime en zeer geheime) defensieopdrachten uitvoeren.

Deze categorie bedrijven valt, evenals het defensieapparaat zelf, ook onder de zorg van het ressort Veiligheid voor de materiële beveiliging: het nemen en bevorderen van maatregelen die ertoe moeten leiden dat geheim te houden gegevens – hetzij in documentvorm, hetzij in digitale vorm – inclusief de middelen om die gegevens over te brengen, ook inderdaad geheim blijven. In dit verband kan gedacht worden aan maatregelen en zaken als toegangscontrole, deugdelijk hek-, hang- en sluitwerk, beheer en beveiliging van gegevens, inclusief elektronische bestanden.

Ten slotte wordt binnen het ressort Contra-Inlichtingen en Veiligheid de offensieve contra-inlichtingentaak uitgevoerd: het verzamelen van gegevens met betrekking tot personen en organisaties (bijvoorbeeld de al genoemde antimilitaristische organisaties en buitenlandse inlichtingendiensten) die de veiligheid of de paraatheid van de krijgsmacht mogelijk schade kunnen toebrengen. Voor de uitvoering van deze taak staan het ressort de klassieke middelen *osint*, *humint* en *sigint* ter beschikking.

Bronnen

Zoals al opgemerkt is de MID de laatste jaren meer aandacht gaan besteden aan het gebruik van open bronnen. Wat daarover is gezegd in relatie tot het ressort Inlichtingen is ook van toepassing op het ressort Contra-Inlichtingen en Veiligheid.

Het werken met agenten en informanten gebeurt in de eerste plaats door de Afdeling Operaties. Wat hierover in het kader van de inlichtingentaak is gezegd, geldt mutatis mutandis voor de veiligheidsstaak. Ook CI-operaties worden gepland door middel van het jaarlijkse operatieplan, dat zijn requirements ook op dit gebied ontleent aan het Defensie Inlichtingen- en Veiligheidsbehoeften plan.

Er is wat voor te zeggen om ook de informanten die in het kader van veiligheidsonderzoeken gehoord worden te rangschikken onder de noemer menselijke bronnen. Daarbij moet dan wel onderscheid gemaakt worden tussen de door de sollicitant opgegeven referenten enerzijds en anderzijds de daarnaast geraadpleegde informanten, die uiteraard bronbescherming genieten.

Een belangrijke bron op het gebied van de contra-inlichtingen vormen de Nederlandse militairen die terugkeren van een missie in het kader van vredes- of crisisbeheersingsoperaties. Zij krijgen na terugkeer een uitvoerige *debriefing* over alle veiligheidsaspecten die in het desbetreffende gebied (bijvoorbeeld het voormalige Joegoslavië) van belang zijn.

Zoals in de loop van dit hoofdstuk meermalen is vermeld, zijn militaire attachés, naast hun protocollaire en vertegenwoordigende taken, in de eerste plaats belast met een inlichtingentaak. Niettemin kan het voorkomen dat zij tijdens de uitoefening van hun werkzaamheden stuiten op gegevens die voor het ressort Veiligheid van belang zijn.

Gezien het feit dat veiligheid en beveiliging voor het defensieapparaat van het grootste belang zijn, zal het geen verwondering wekken dat het ressort Veiligheid van de MID 'defensiebreed' vertegenwoordigd is in werkgroepen, commissies en andere gremia die zich met aspecten van de veiligheidsmaterie bezig houden. Zo participeert het hoofd van de afdeling Contra-Inlichtingen en Veiligheid in het maandelijks overleg van het Integraal Defensie Beveiligings Comité (IDBC) en in de Beveiligings Adviesgroepen (BAG's), die het Hoofd van de MID adviseren in diens kwaliteit van Beveiligingsautoriteit (BA).⁵¹

Het spreekt vanzelf dat het ressort Veiligheid nauwe relaties onderhoudt met de Binnenlandse Veiligheidsdienst, zeker op gebieden als spionage door buitenlandse inlichtingendiensten, politiek extremisme en industrieveiligheid. Waar het gaat om het tegengaan van proliferatie van massavernietigingswapens heeft het Bureau Industrieveiligheid van de afdeling Contra-Inlichtingen en Veiligheid structureel overleg met niet alleen de Binnenlandse Veiligheidsdienst, maar ook met onderdelen van de departementen van Buitenlandse Zaken en Economische Zaken.

Evenals dat bij het ressort Inlichtingen het geval is, bestaan de buitenlandse relaties van het ressort Veiligheid voor een groot deel uit zusterorganisaties van de NAVO-landen. Zo ontmoet men elkaar tijdens de jaarlijkse Counter-Intelligence and Security Conference van SHAPE, waarin de MID als deelnemer en de BVD als waarnemer participeert. Formeel losstaand van de NAVO-organisatie, maar wel bestaand uit NAVO-landen, vergaderen een of twee keer per jaar de Multinational Industrial Security Working Group en de Senior Security Officers, waaraan medewerkers en hoofd van de afdeling Contra-Inlichtingen en Veiligheid deelnemen. In de NAVO-organisatie zelf is het NAVO Office of Security (NOS) een *clearing house* voor de uitwisseling van veiligheidsrelevante gegevens, waaraan de MID zijn bijdrage levert.

Naast deze multilaterale, op participatie in de NAVO gebaseerde relaties onderhoudt het ressort Veiligheid – alweer: evenals het ressort Inlichtingen – relaties op bilaterale basis met overeenkomstige diensten, zowel binnen als buiten NAVO-verband. Voor een overzicht van de niet-NAVO-landen waarmee de MID relaties onderhoudt: zie Bijlage I.

De door de afdeling Verbindingsinlichtingen (AVI) verworven gegevens zijn in de eerste plaats van belang voor het ressort Inlichtingen. Niettemin kan het voorkomen dat voor het ressort Veiligheid relevante gegevens op deze wijze verkregen worden.

Rapportage

Duidelijk zal zijn dat een groot deel van de door het ressort Veiligheid geproduceerde rapportage bestaat uit veiligheidsonderzoeken en verklaringen van geen bezwaar. Zoals gezegd worden jaarlijks duizenden van dit soort onderzoeken ingesteld. Daarenboven worden *clearances* afgegeven ten behoeve van functionarissen die met gerubriceerd NAVO-materiaal moeten werken. Op het gebied van de materiële beveiliging worden instructies opgesteld en wordt gerapporteerd over gehouden veiligheidsinspecties.

Het Bureau Contra-Inlichtingen brengt verslagen uit van onderzoeken naar incidenten en 'verdachte gevallen', bijvoorbeeld op spionagegebied. Het stelt ook zogenaamde dreigingsappreciaties op, met name waar het gebieden betreft waar Nederlandse troepen worden ingezet. Een regelmatige vorm van rapportage is het *Counter Intelligence Summary (cintsum)* dat eenmaal per veertien dagen wordt geproduceerd. Het geeft een algemeen overzicht van ontwikkelingen 'waarvan het vermoeden bestaat dat zij de veiligheid en de paraatheid van de krijgsmacht zouden kunnen bedreigen'. Het bevat daarbij een aantal in NAVO-verband gestandaardiseerde dreigingsindicatoren. Ten slotte bevat een *cintsum* een overzicht van incidenten, zoals antimilitaristische acties en spionageactiviteiten.

Planning en voortgang/evaluatie van de activiteiten van het ressort Veiligheid vinden hun neerslag in het Jaarplan en het Jaarverslag.⁵²

Op de drempel van de eenentwintigste eeuw

Terugblik en vooruitblik

Gedurende een reeks van jaren is de vraag gesteld of men niet zou moeten komen tot één militaire inlichtingendienst. Deze vraag is jarenlang met grote hardnekkigheid ontkennend beantwoord, vooral door bevelhebbers van de krijgsmacht delen die in het algemeen maar moeilijk afstand konden doen van de zeggenschap over ‘hun’ diensten. De leidende gedachte daarbij lijkt te zijn geweest – een veronderstelling die steun vindt in de discussies die gedurende tientallen jaren met zekere regelmaat gevoerd zijn in het Comité Verenigde Chefs van Staven – dat een bevelhebber slechts dan verzekerd is van een adequate inlichtingenvoorziening wanneer hij kan beschikken over een eigen inlichtingendienst die rechtstreeks onder zijn bevelen staat.¹ Vanaf de instelling van de afzonderlijke militaire inlichtingendiensten in 1949 tot aan de Kameruitspraak in december 1985 achtten de bevelhebbers in meerderheid integratie van de diensten ongewenst en onmogelijk. In plaats daarvan ontstonden vormen van samenwerking en coördinatie tussen de militaire diensten en onderdelen daarvan, met name op de terreinen inlichtingen en veiligheid. Niettemin zijn er altijd stemmen geweest die pleitten voor één gecentraliseerde militaire inlichtingendienst.

Al het eerste hoofd van de militaire inlichtingendienst, H.A.C. Fabius, sprak zich daarvoor uit in zijn al eerder genoemde artikel in de *Militaire Spectator*.² Naar zijn mening was alleen een centrale inlichtingendienst in staat, ware en onware berichten te onderscheiden en moest de organisatie van zo’n dienst zodanig zijn ingericht, dat ‘de beoordeling, bewerking en distributie der gegevens van uit één bureau snel en vlot verlopen’. Fabius was tegenstander van een afzonderlijke inlichtingendienst voor de marine (van een luchtmacht was toen nog geen sprake), al gaf hij toe dat men ‘zuiver technische maritieme kwesties’ zou kunnen opdragen aan marinepersoneel ‘dat met den generalen

staf samenwerkt'. Stellig was hij echter in zijn mening dat 'de beoordeeling van alles, wat maar in ver verwijderd verband staat met militaire politiek of strategie behoort te zijn in eene hand'.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog werkte GS III in hoofdlijnen volgens Fabius' aanbevelingen. De Tweede Wereldoorlog gaf, zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, een veelheid aan diensten te zien, niet alleen in bezet Nederland maar ook in Londen. Dat laatste had mede te maken met het feit dat er vanaf 1941 naast een ministerie van Oorlog een ministerie van Marine bestond, een situatie die nog enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog bleef bestaan en die met zich meebracht dat elk van beide ministers verantwoordelijk was voor een aparte inlichtingendienst. Deze situatie werd geïnstitutionaliseerd door het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949. De wissel van een aparte inlichtingendienst *per ministerie* naar een eigen inlichtingendienst *per krijgsmachtdeel* werd genomen toen in 1951 de luchtmacht een zelfstandig krijgsmachtdeel werd en 'dus' over een eigen inlichtingendienst moest beschikken. De situatie werd toen zo, dat onder de minister van Marine één dienst, de MARID, ressorteerde, en onder de minister van Oorlog twee diensten, de MID en de LUID. Doordat minister W.F. Schokking in 1949 als eerste de politieke verantwoordelijkheid kreeg voor de beide ministeries van Oorlog en van Marine (sinds 1959 ministerie van Defensie) ontstond de opmerkelijke situatie dat één minister politieke verantwoordelijkheid ging dragen voor drie zelfstandige inlichtingendiensten met per krijgsmachtdeel identiek geformuleerde taken. Ondanks de formele ministeriële verantwoordelijkheid voor de diensten lijkt de stelling te verdedigen dat het Koninklijk Besluit van 1972 in feite het sluitstuk vormde van een ontwikkeling waarin de diensten in toenemende mate instrument werden in handen van de respectieve bevelhebbers.

Toch heeft het ook na de Tweede Wereldoorlog niet ontbroken aan kritische vragen over het bestaansrecht van de drie afzonderlijke militaire inlichtingendiensten. Nog voordat het KB van 1949 van kracht werd, had de minister van Oorlog en Marine J.W. Schokking de samenvoeging van de inlichtingendiensten – op dat moment officieel nog slechts de MID en de MARID, maar in de praktijk was een dienst van de luchtmacht al in voorbereiding – aan de orde gesteld bij de chef van de generale staf H.J. Kruls. Deze bracht op zijn beurt de kwestie voor in een vergadering van de Verenigde Chefs van Staven. In die vergadering werd besloten de bestudering van dit vraagstuk op te dragen aan de hoofden van de diensten. Op basis van het daarop geproduceerde rapport sprak het Comité Verenigde Chefs van Staven als zijn mening uit, dat 'uit

samenvoeging geen bezuiniging kan voortvloeien' en dat minister Schokking in die geest zou worden bericht.³ Deze nam hiermee kennelijk genoegen. Een jaar later werden de chefs van staven het bovendien met elkaar eens dat 'iedere inlichtingendienst een integrerend onderdeel van ieders staf blijft', daarmee dus elke gedachte aan integratie ver van zich werpend.⁴

Wel zag men het nut van samenwerking en coördinatie tussen de diensten in. Als voorzitter van het Comité Verenigde Chefs van Staven stelde Kruls in mei 1950 het *Interservice Comité II* in, waarin de hoofden van de drie diensten zitting hadden en dat zich zou bezig houden met vraagstukken van inlichtingen en veiligheid.⁵ Dit coördinatieorgaan heeft jarenlang onder verschillende benamingen (Interservice Comité Inlichtingen, Interservice Comité Inlichtingen en Veiligheid) soms beter, soms minder goed gefunctioneerd, al waren de tegenstemmen die voor integratie pleitten nooit geheel verstomd.

Begin 1972 leek het erop dat de bestaande situatie nog lang gecontinueerd zou worden. In januari van dat jaar verscheen een rapport van het organisatiebureau Bakkenist, Spits & Co over de onderlinge samenwerking van de krijgsmachtdelen, met een deelrapport Inlichtingen en Veiligheid. Dit deelrapport concludeerde dat 'centralisatie van de militaire inlichtingendiensten in het kader van de huidige defensiestructuur (...) een moeilijk te realiseren zaak [is]'. Ook bij wijziging in die structuur, aldus het rapport, 'mogen van samenvoeging geen van belang zijnde besparingen op personeel verwacht worden'. Het rapport schetste de dubbelfuncties van de hoofden van de drie diensten die tegelijkertijd fungeerden als hoofden van de secties Inlichtingen en Veiligheid van de staven van de krijgsmachtdelen. Opheffen van deze personele unies, aldus nog steeds het rapport, 'zou een zinvol geachte combinatie van activiteiten doorbreken'.⁶ Een rapport kortom dat althans wat de inlichtingendiensten betreft een voortzetting van de status quo billijkte, zo niet aanmoedigde.

Van de in mei 1973 aangetreden minister van Defensie H. Vredeling, vanuit de krijgsmacht zelf, maar ook van buiten Defensie kwamen niettemin andere signalen. De voorzitter van de Algemene Rekenkamer, H. Peschar, sneed in zijn controleverslag over de geheime uitgaven over het dienstjaar 1972 het bestaan van drie militaire inlichtingen aan. Hij liet de minister van Defensie weten dat hij twijfelde aan 'de wenselijkheid van het instandhouden van drie afzonderlijke militaire inlichtingendiensten'. Graag zou Peschar de argumenten en overwegingen vernemen 'die een voortzetting van de huidige situatie gewenst doet zijn'. Als om vooral niet niet verkeerd begrepen te worden voegde hij er

nog aan toe, dat hij ook graag zou vernemen wat de 'voor- en nadelen van het beschikken over slechts één dienst' zouden zijn.⁷

In zijn antwoord wees Vredeling op de conclusie van het bureau Bakkenist, Spits & Co., zoals hierboven weergegeven. Hij voegde daaraan echter een alinea toe waarin hij voor de toekomst zijn opties open hield. Hij wees op het bestaan van plannen de topstructuur van Defensie te reorganiseren en daarin een Chef van de Defensiestaf op te nemen. In dat kader, aldus de minister, werd op het niveau van de chefs van staven 'de toekomstige positie van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten overwogen'. Afhankelijk van de uitkomst van die overwegingen, zo besloot hij, lag het in de bedoeling het Interservice Comité II op te dragen 'de samenwerking c.q. de samenvoeging van deze diensten' nader te bezien.⁸

Waarschijnlijk heeft Vredeling de interventie van zijn partijgenoot Peschar als een steun in de rug ervaren. Zelf had hij namelijk al eerder, kort na zijn aantreden als minister, dezelfde vragen gesteld en naar het lijkt voor zichzelf ook al beantwoord. Bovendien kreeg hij steun van de chef van de luchtmachtstaf, die de geesten in het Comité Verenigde Chefs van Staven rijp probeerde te maken voor de samenvoeging van de drie diensten.

Laatstgenoemde pleitte bij zijn collega's voor samenvoeging van de diensten tot één inlichtingendienst onder een eenhoofdige leiding. In tegenstelling tot NAVO-partners in de centrale sector, zo luidde zijn betoog, heeft Nederland drie aparte inlichtingendiensten. Deze versnippering vond hij 'niet passend in het huidige streven naar centralisatie en zo groot mogelijke integratie binnen het [Nederlandse] defensie-apparaat'.⁹

De discussie zou zich over een reeks van jaren op verschillende niveaus en in verschillende gremia voortzetten. De belangrijkste daarvan waren het hierboven al genoemde Comité Verenigde Chefs van Staven en het Interservice Comité II. In beide overlegorganen bleek het pleidooi voor integratie van de diensten op grote weerstand te stuiten. De tegenstanders haalden alles uit de kast om af te wenden wat zij kennelijk zagen als een aantasting van hun autonomie. De eerste jaren waarin de discussie zich voortsleepte was het voornaamste argument om de zaken te laten zoals ze waren de omstandigheid dat de nieuwe topstructuur van de defensieorganisatie nog niet bekend was laat staan gerealiseerd was. Nadat die in december 1976 was vastgesteld, verplaatste de discussie zich.

Zoals al eerder vermeld maakte van de nieuwe topstructuur een nieuw element deel uit, dat op zichzelf al gezien kon worden als een poging de autonomie

van de bevelhebbers aan te tasten, namelijk de Defensiestaf. De chef daarvan, de luchtmachtgeneraal A.J.W. Wijting, was al eind 1973 aangetrokken om deze Defensiestaf voor te bereiden en vorm te geven. Tegelijkertijd was hij voorzitter geworden van het Comité Verenigde Chefs van Staven, in welk college hij de integratie van de diensten vrijwel direct aan de orde had gesteld. Indien het Wijtings bedoeling zou zijn geweest een daaruit resulterende dienst onder eenhoofdige leiding 'op te hangen' aan de defensiestaf, dan werd hij daarin door zijn collega's in het Comité Verenigde Chefs van Staven vakkundig afgestopt. Uiteindelijk moest Wijting genoeg nemen met een klein 'inlichtingenelement' in zijn staf, dat de benaming Sectie Inlichtingen Defensiestaf (SIDS) kreeg. Vanaf dat moment ging de discussie over de taak, de plaats in de organisatie en de bevoegdheden van het hoofd van de Sectie Inlichtingen Defensiestaf. In het vorige hoofdstuk is al aan de orde geweest dat de hoofden van de militaire inlichtingendiensten er mordicus tegen waren dat hoofd SIDS als vertegenwoordiger van Defensie zitting zou krijgen in de commissie-Van Eijkern, die de door de Kamer gewenste Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten moest voorbereiden. Interventie van minister Vredeling leidde ertoe dat het hoofd SIDS uiteindelijk toch zijn plaats in de genoemde commissie kon innemen¹⁰.

Integratie, zoveel was wel duidelijk, zat er voorlopig niet in, zo het er al van zou komen. Coördinatie bleef het parool, niet alleen op het gebied van inlichtingen, maar ook op dat van veiligheid. Aan de Sectie Inlichtingen Defensiestaf werd ook het functiegebied veiligheid toegevoegd, waarna de sectie omgedoopt werd tot Afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de defensiestaf (AIV-DS). Samen met de drie hoofden van de Afdelingen Inlichtingen en Veiligheid van de staven van de krijgsmachtdelen (wier 'andere pet' zoals bekend die van hoofd van de respectieve militaire inlichtingendiensten was) vormde het hoofd van de AIV-DS het Interservice Comité Inlichtingen en Veiligheid (ICIV). De hoofden van de diensten waakten er echter wel voor, dat de voorzitter van het ICIV (geen diensthoofd immers!) naar buiten zou gaan optreden namens de diensten.¹¹ Daar inmiddels de plaatsvervangend secretaris-generaal het beleid in veiligheidszaken aan zich had getrokken,¹² werd in mei 1984 door de minister van Defensie een Beleidscomité Veiligheid Defensie (BCVD) ingesteld, waarvan de secretaris-generaal het voorzitterschap ging vervullen en waarin ook de voorzitter van het ICIV zitting kreeg.¹³ Daarmee werd een coördinatie bereikt van de coördinerende instanties van departement en krijgsmacht op het gebied veiligheid.

Terwijl de coördinerende instanties over elkaar heen buitelden – alles liever dan integratie – had de Tweede Kamer tijdens de behandeling van het ontwerp van Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten de koers al bepaald op integratie van de drie diensten tot één Militaire Inlichtingendienst. In het voorgaande hoofdstuk is beschreven hoe dit resulteerde in de instelling van de MID per 1 januari 1987 – niet het begin van het einde, maar hooguit het einde van het begin van het moeizame en langdurige proces van werkelijke integratie.

Een belangrijke stap vooraarts in dat proces was het eind maart 1995 verschenen eindrapport van de projectgroep Militaire Inlichtingen en Veiligheid (het rapport-Van Idsinga) waarvan een van de belangrijkste aanbevelingen ertoe leidde dat de hoofden van de Afdelingen MID bij de krijgsmacht delen onder de bevelen van het hoofd MID werden gesteld, en niet langer onder de respectieve bevelhebbers. Daarbij verloren zij bovendien hun positie van plaatsvervangend hoofd MID.

De verhouding tussen de centrale MID-organisatie en de decentrale Afdelingen MID (AMID's) bleef niettemin moeizaam. Dat bleek onder meer uit het feit dat coördinatiestructuren als Coördinerend Overleg Ressort Inlichtingen (CORI) en Ressort Overleg Contra-Inlichtingen en Veiligheid (ROCIV) noodzakelijk werden geacht. De fysieke locatie van de Afdelingen MID bij de staven van de respectieve krijgsmacht delen droeg evenmin bij tot een eenduidige denk- en werkwijze binnen de MID.

In 1998 deed de Directie Organisatie en Informatie (DOI) van het ministerie van Defensie onderzoek naar de effecten die de implementatie van Van Idsinga's aanbevelingen zouden hebben, en naar het functioneren van de MID in brede zin. Het op dit onderzoek gebaseerde rapport 'Nieuw Evenwicht', dat op 4 november 1998 verscheen, werd op 19 november door de minister van Defensie goedgekeurd. Het rapport bepleitte een aantal maatregelen die er op termijn toe moesten leiden dat de MID binnen de Defensie-organisatie een Resultaatverantwoordelijke Eenheid (RVE) zal worden op de gebieden Inlichtingen en Veiligheid, waarvoor uitsluitend het hoofd van de MID verantwoordelijkheid zal dragen.

Voortbouwend op het DOI-rapport werd begin 1999 een nieuwe reorganisatieronde ingezet. Dat proces kreeg een extra impuls door het al genoemde incident – medio 1999 – naar aanleiding van het vermeende rechts-extremistische gedrag van Dutchbat-militairen in de enclave Srebrenica. De minister van Defensie sprak in dat verband van 'een ernstige taxatiefout' van de MID,

wat voor hem reden was de Tweede Kamer 'een grootscheepse reorganisatie' van de dienst in het vooruitzicht te stellen.¹⁴

Een eerste mijlpaal in dat reorganisatietraject was het half september 1999 verschenen beleidsvoornemen 'Reorganisatie van de Militaire Inlichtingen-dienst' dat als basis zal dienen voor de voortgaande reorganisatie van de MID.¹⁵ Een in het oog springende verandering ten opzichte van de situatie zoals die vanaf 1996 had bestaan is de opheffing van de afdelingen MID bij de krijgsmacht delen. In plaats daarvan zullen in de staven van de bevelhebbers kleine liaisongroepen worden geplaatst. Een andere ingrijpende verandering is het grote gewicht dat in de toekomstige organisatie gehecht wordt aan de bedrijfsvoering. Onder het hoofd van de dienst – vanaf nu Directeur MID geheten – komen twee hoofdafdelingen: een voor Productie en een voor Bedrijfsvoering. De hoofdafdeling Productie omvat de vaktechnische afdelingen van de dienst; de hoofdafdeling Bedrijfsvoering zal met name de verantwoording- en controlefunctie uitoefenen, naast de bekende taken als financiële administratie en personeelszorg. De implementatie van deze (voorlopig laatste?) reorganisatie zal naar verwachting twee à drie jaar gaan duren.

Terwijl de MID op deze manier bezig is de implementatie af te ronden van de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (wiv) van 1987, zal het parlement misschien nog in het jaar 2000 een nieuwe wiv goedkeuren. Deze nieuwe wet is nodig om de taakuitvoering van de MID en de BVD aan te passen aan het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM), maar ook om de leemte te vullen die door de opheffing van de Inlichtingendienst Buitenland is ontstaan. Voor de MID betekent dat laatste, kort gezegd, dat de dienst de wettelijke bevoegdheid zal krijgen om in het buitenland met menselijke bronnen ('geheime agenten') te opereren. Fabius wilde daarvan destijds niets weten, Somer mocht het niet omdat de Buitenlandse Inlichtingendienst daarop het monopolie had. Na het inwerkingtreden van de nieuwe wet zal deze vorm van *humint* echter gaan behoren tot de normale inlichtingenbronnen van de dienst, die dan Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD) zal gaan heten.

De militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst die aan het begin van de eenentwintigste eeuw zal functioneren zal dan – zij het in aangepaste en moderne vorm – in grote lijnen de centrale militaire inlichtingendienst zijn, zoals Fabius in 1921 in de *Militaire Spectator* had bepleit.

Noten

Noten bij Inleiding

- ¹ W.H. van den Hoek, De geschiedenis van het Wapen der Koninklijke Marechaussee, Buren 1990 (2e dr.).

Noten bij Hoofdstuk I

- ¹ Geschiedenis KMAR, 138.
² P. Krop, *Les secrets de l'espionnage français de 1870 à nos jours*, Paris 1993.
³ ARA, archief GS, inv.nr. 32.
⁴ ARA, archief GS, inv.nr. 60.
⁵ ARA, archief GS, inv.nr. 88.
⁶ ARA, archief GS, inv.nr. 193.
⁷ ARA, archief GS, inv.nr. 256.
⁸ ARA, archief GS, inv.nr. 256.
⁹ ARA, archief GS, inv.nr. 290.
¹⁰ H.P. van Tuyll, *The Dutch mobilisation of 1914: reading the enemy's intentions*. Ms Augusta College, Georgia 1996.
¹¹ Homme Eernstma, *Roman Hagois*, Bolsward 1998.
Het relaas van Van Heemstra's missie is te vinden in dit curieuze boekje, zijnde de mémoires van Van Heemstra's weduwe. De bezorger van deze meoires noemt zich Homme Eernstma, een anagram van Van Heemstra. Hoewel de mémoires een zeer persoonlijk document vormen bevat het zoveel controleerbare gegevens dat het verhaal overt de Aziatische missie plausibel geacht kan worden.

- ¹² C.J.M. Kramers, 'De militaire attachés', in: *Mars et Historia*, 1997 nr. 2, 26.
¹³ F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, Sdu Uitgevers, 's-Gravenhage 1993, 231.
¹⁴ M.W. Jensen en G. Platje, *De MARID. De Marine Inlichtingendienst van binnenuit belicht*, Sdu Uitgevers, Den Haag 1997, 15.
¹⁵ ARA, archief GS, inv.nr. 289.
¹⁶ *Militaire Spectator*, Jrg. 1914.
¹⁷ Sectie Militaire Geschiedenis (SMG), dossier 402/19.

Noten bij Hoofdstuk II

- ¹ CAD, geheim archief III LK/IIIe Div., inv.nr. 418.
² Hans Knap, *Forschungsstelle Langeveld. Duits af luisterstation in bezet Nederland*, Amsterdam 1998, 25.
³ SMG, dossier 128/2.
⁴ SMG, collectie Fabius, 448 A.
⁵ SMG, dossier 402/19.
⁶ CAD, III LK/IIIe Div., geheim archief, inv.nr. 414.
⁷ CAD, III LK/IIIe Div., geheim archief, inv.nr. 414.
⁸ CAD, III LK/IIIe Div., geheim archief, inv.nr. 415.
⁹ SSA BVD, rapport De Meijer, 19.
¹⁰ CAD, III LK/IIIe Div., geheim archief, inv.nr. 414.

- ¹¹ SMG, collectie Fabius, brief 27 nov. 1947.
- ¹² Kluiters, 231.
- ¹³ Mededeling Bureau Maritieme Historie 31 aug. 1998.
- ¹⁴ A.J. Vinke, 'De Nederlandse militaire attaché 1907-1923', in: *Militaire Spectator* 1989/ 8.
- ¹⁵ SMG, collectie Fabius, 448A.
- ¹⁶ Vinke, 369.
- ¹⁷ SMG, dagboek Van Woelderren, aant. 5 okt. 1916.
- ¹⁸ SMG, dossier 128/2.
- ¹⁹ SMG, dossier 128/2.
- ²⁰ SMG, collectie Fabius, 448A.
- ²¹ SMG, dossier 128/2.
- ²² SMG, collectie Fabius, 448A.
- ²³ SMG, collectie Fabius, 448A.
- ²⁴ SMG, dagboek Van Woelderren, passim.
- ²⁵ SSA BVD, rapport De Meijer, 16.
- ²⁶ SMG, dagboek Van Woelderren, aant. 8 februari 1917.
- ²⁷ SSA BVD, rapport De Meijer, 16.
- ²⁸ SSA BVD, rapport De Meijer, 19.
- ²⁹ SSA BVD, rapport De Meijer, 14.
- ³⁰ CAD, III LK/IIIe Div., geheim archief, inv.nr. 416.
- ³¹ SMG, dagboek Van Woelderren, aant. 19 april 1917.
- ³² SSA BVD, rapport De Meijer, 192.
- ³³ SMG, dagboek Van Woelderren, aant. 13 maart 1917.
- ³⁴ SSA BVD, collectie De Meijer, rapport Broekhoff 1 mei 1917.
- ³⁵ SSA BVD, collectie De Meijer, brief Fabius aan Broekhoff 10 dec. 1917.

Noten bij Hoofdstuk III

- ¹ SSA BVD, collectie De Meijer, bericht Broekhoff 24 oktober 1917.
- ² SSA BVD, collectie De Meijer, corresp. Broekhoff.

- ³ SMG, dagboek Van Woelderren, aant. 13 nov. 1918.
- ⁴ SMG, dagboek Van Woelderren, aant. 5 nov. 1918.
- ⁵ SSA BVD, collectie De Meijer, corresp. Broekhoff.
- ⁶ SMG, dagboek Van Woelderren, aant. 13 november 1918.
- ⁷ SSA BVD, collectie De Meijer, corresp. Broekhoff.

Noten bij Hoofdstuk IV

- ¹ SSA BVD, collectie De Meijer, corresp. Broekhoff.
- ² SSA BVD, rapport De Meijer, 147.
- ³ D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, Sdu Uitgevers, 's-Gravenhage 1995, 42.
- ⁴ SMG, dagboek Van Woelderren, aant. 23 juni resp. 2 en 28 april 1919.
- ⁵ 'De inlichtingendienst bij den Generalen Staf', in: *Militaire Spectator* 1921/ 8.
- ⁶ ARA, archief GS, inv.nr. 1559.
- ⁷ CAD, III LK/IIIe Div., geheim archief, inv.nr. 418.
- ⁸ SMG, collectie Fabius, 448A.
- ⁹ SSA BVD, archief BNV, inv.nr. 1054.
- ¹⁰ W.H. van den Hoek, *De geschiedenis etc.*, 317.
- ¹¹ SSA BVD, archief BNV, inv.nr. 161.
- ¹² CAD, III LK/IIIe Div., geheim archief, inv.nrs 420 en 421.
- ¹³ A.J. Vinke, 'De Nederlandse militaire attaché 1907-1923', in *Militaire Spectator*, 1989/8.
- ¹⁴ A.J. Vinke, 'De Nederlandse militaire attaché 1907-1923', in *Militaire Spectator*, 1989/8.
- ¹⁵ ARA, archief GS, inv.nr. 1576.
- ¹⁶ CAD, staat van dienst G.J. Sas.
- ¹⁷ ARA, archief GS, inv.nr. 1569.
- ¹⁸ PEC Iab, met name de bijlagen.

- ¹⁹ ARA, archief GS, inv.nr. 1569.
- ²⁰ De hiernavolgende samenvatting van het 'Venlo-incident' en de naweën daarvan is ontleend aan: B.G.J. de Graaff, 'Trefpunt Venlo. Amerikaans-Belgisch-Brits-Frans-Nederlandse spionagesamenwerking ten aanzien van nazi-Duitsland in 1939', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis*, deel 15, 1993.
- ²¹ ARA, archief GS, inv.nr. 1559.
- ²² ARA, archief GS, inv.nr. 1569.
- ²³ SSA BVD, B. Vreede, *Geheime dienst in oorlogstijd*, manuscript z.j., 40.
- ²⁴ L. Eindhoven, *Tegen de stroom in*, Apeldoorn 1974, 16.
- ²⁵ PEC, 6C, 276.
- ²⁶ Beiden aangehaald in Kluiters, 180.
- ²⁷ CAD, MinDef ZG, map 293, nr. 188.
- ²⁸ Kluiters, 188.
- ²⁹ ARA, archief GS, inv.nr. 1576.
- ³⁰ Kluiters, 179.
- ³¹ Engelen, *Geschiedenis*, 47-48.
- ³² Engelen, *Geschiedenis*, 42-48.
- ³³ Kluiters, 231-232.
- ³⁴ ARA, archief GS, inv.nr. 1585.
- ³⁵ ARA, archief GS, inv.nr. 1644.
- ³⁶ SSA BVD, collectie De Meijer, corr. Broekhoff.
- ³⁷ ARA, archief GS, inv.nr. 1572.
- ³⁸ SMG, dagboek Van Woelderen, aant. 5 mei 1919.
- ³⁹ ARA, archief GS, inv.nr. 1569.
- ⁴⁰ SSA BVD, rapport De Meijer, 249.
- ⁴¹ SSA BVD, collectie De Meijer, corr. resp. Broekhoff.
- ⁴² SSA BVD, collectie De Meijer, rapport ID Utrecht okt. 1937.
- ⁴³ SSA BVD, collectie De Meijer, weekoverzichten ID Amsterdam 1937.
- ⁴⁴ ARA, archief GS, inv.nr. 1574.
- ⁴⁵ ARA, archief GS, inv.nr. 1576.
- ⁴⁶ SMG, doss. 427 - u.

Noten bij hoofdstuk v

- ¹ SMG, collectie Fabius, 448 A, brief Fabius 27 november 1947.
- ² Gegevens voor bovenstaand overzicht ontleend aan B. Vreede, *Geheime Dienst in oorlogstijd*, intern rapport BVD; Kluiters, passim; Engelen, 50-55.
- ³ CAD, archief MVT, Beschikking 6 juli 1942.
- ⁴ CAD, archief MVT, inv.nr. 1576.
- ⁵ CAD, archief MVT, order M.v.O. aan Hoofd BI 5 mei 1943.
- ⁶ CAD, archief MVT, nota HMID aan HMVT 11 juli 1944.
- ⁷ CAD, archief MVT, nota aan Hoofd BI, 31 augustus 1944.

Noten bij hoofdstuk vi

- ¹ Voor ontstaan en geschiedenis van CVD en BID zie Engelen, *Geschiedenis* en PIVOT-rapport nr 30 Inlichtingendienst Buitenland. Uitgebreid over de geschiedenis van de IDB: Bob de Graaff en Cees Wiebes, *Villa Maarheeze. De geschiedenis van de Inlichtingendienst Buitenland*, Den Haag 1998.
- ² CAD, archief Min.v.Oorlog Londen, inv.nr. 2715.
- ³ CAD, doos Marid 1944-1949, Informatiebladen Mar. Intel. Dienst.
- ⁴ Kluiters, 241.
- ⁵ CAD, HKGS/ZG, brief CGS 12 jan. 1946.
- ⁶ CAD, archief Chef GS.
- ⁷ CAD, archief MVT, inv.nr. 2715.
- ⁸ Vandaar ook de instelling in Londen van een apart departement van Marine.
- ⁹ CAD, doos Marid 1944-1949, Informatiebladen.
- ¹⁰ Archief CZM-NI, vlp.nr. 462.
- ¹¹ Archief CZM-NI, vlp.nr. 462.

- ¹² Archief CZM-NI, vlp.nr. 845.
- ¹³ Archief CZM-NI, vlp.nr. 462.
- ¹⁴ CAD, doos Marid 1944-1949.
- ¹⁵ Archief CZM-NI, vlp.nr.863.
- ¹⁶ Aangehaald in: Kluiters/Supplement, 155.
- ¹⁷ SMG, collectie Schrek, inv.nr. 47.
- ¹⁸ SMG, collectie Schrek, inv.nr. 53.
- ¹⁹ Kluiters/Spplement, 162.
- ²⁰ AMID/KL, ordner V, tab MID-struc-tuur.
- ²¹ D. Engelen, Inlichtingendienst Buiten-land, PIVOT-rapport no. 30, 's-Graven-hage 1996.
- ²² Engelen, Inlichtingendienst Buiten-land, 7.
- ²³ DARIC, archief SAZ, doos 1, Instruc-tie HSAZ 22 jan. 1951.
- ²⁴ DARIC, archief SAZ, doos 2 Geschie-den is SAZ.
- ²⁵ AMID/KL/A, ordner V, memo BID.
- ²⁶ Archief AMID/KL/A, kast 6, rapport G2 maart 1954.
- ²⁷ Jensen en Platje, 86-87.
- ²⁸ DARIC, archief SAZ, doos 3, Nota HSAZ 23 nov. 1955.
- ²⁹ AMID/KL/A, ordner V, memo BID.
- ³⁰ CAD, archief HKGS, doos 13, brief hoofd G3A 23 okt. 1948.
- ³¹ Uitgebreid over Eland en Heinz schrijft S. Meinl, 'Im Mahlstrom des Kal-ten Krieges', in: W. Krieger und J. We-ber (Hg.), *Spionage für den Frieden?*, München und Landsberg am Lech 1997.
- ³² Mededeling voormalig medewerker LAMID, jan. 1999.
- ³³ Engelen, Inlichtingendienst Buiten-land, 7.
- ³⁴ AMID/KL/A, ordner V, tab SAZ.
- ³⁵ DARIC, archief SAZ, doos 1, Instruc-tie HSAZ 12 april 1962.
- ³⁶ SMG, collectie Schrek, inv.nr. 66.
- ³⁷ SMG, Dagboek Van Woelderens, aant. 24 juli 1919.
- ³⁸ AMID/KL/A, ordner V, tab SAZ.
- ³⁹ AMID/KL/A, ordner V, tab SAZ.
- ⁴⁰ SMG, collectie Schrek, inv.nr. 66.
- ⁴¹ SMG, collectie Schrek, inv.nr. 66.
- ⁴² Kluiters, 298.
- ⁴³ CAD, archief HKGS, doos 10, st.nr. 28, 25 april 1948.
- ⁴⁴ CAD, archief Chef GS, maandrappor-tage Sectie GIIIB 1947-1949.
- ⁴⁵ Archief CZM-NI, vlp.nr. 462.
- ⁴⁶ Archief CZM-NI, vlp.nr. 462.
- ⁴⁷ Jensen en Platje, 244.
- ⁴⁸ Archief CZM-NI, vlp.nr. 845, wijzi-ging regeling MARID 3 maart 1947.
- ⁴⁹ AMID/KL/A, ordner V, tab BID.
- ⁵⁰ Verbaal archief MinDef ZG, verslag 7 nov. 1949.
- ⁵¹ Verbaal archief MinDef ZG, concept nota aan MP 7 nov. 1949.
- ⁵² CAD, doos MARID 1944-1949.
- ⁵³ SMG, collectie Schrek, inv.nr. 74.
- ⁵⁴ CAD, archief Chef GS.
- ⁵⁵ SMG, collectie Schrek, inv.nr. 70.
- ⁵⁶ CAD, archief HKGS, doos 20, st.nr. 28-5.

Noten bij Hoofdstuk VII

- ¹ Uitgebreid over de ontstaansgeschiede-nis van het KB: Engelen, Geschiedenis, IV.
- ² AMID/KL, ordner V, tab MID-struc-tuur.
- ³ Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 nr. 51, zoals gewijzigd op 25 aug. 1951.
- ⁴ AMID/KL/A, ordner V, tab SAZ.
- ⁵ DARIC, archief SAZ, doos 1, over-zicht geschiedenis SAZ.
- ⁶ KB no. 1 van 18 nov. 1970.
- ⁷ Engelen, Geschiedenis, 104.
- ⁸ Vermeld in: Kluiters, Supplement, 128.
- ⁹ P.B.R. de Geus, *Staatsbelang en Krijgs-macht. De Nederlandse defensie tijdens de*

Koude Oorlog, Sdu Uitgevers, Den Haag 1998, 88.

¹⁰ NP 36-2.

¹¹ J. Hoffenaar en B. Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten. De Koninklijke Landmacht 1945-1990*, Sdu Uitgevers, Den Haag 1994, 215-222.

¹² Het overzicht S2 TRIS is ontleend aan: Kluiters, Supplement.

¹³ Hoffenaar en Schoenmaker, 72.

¹⁴ Archief AMID/KL, rapport Sectie G2, 1 december 1951.

¹⁵ Meded. voormalig medewerker G2.

¹⁶ AMID/KL/A, ordner V, tab MID.

¹⁷ Archief CZM-NI, vlp.nr. 462.

¹⁸ AMID/KL/A, ordner V, tab MID.

¹⁹ AMID/KL/A, kast 6, rapport 1 okt. 1964.

²⁰ CAD, archief OOP/KLU, brief H.L2, 2 dec. 1955.

²¹ AMID/KM, 'moederboek', fiche 7 september 1965.

²² Handboek Inlichtingen, deel I, Inlichtingen, vastgesteld op 9 september 1959.

²³ DARIC, archief SAZ, doos 1, Instructie CGS voor H.SAZ 12 apr. 1962.

²⁴ Meded. voormalig medewerker G2.

²⁵ AMID/KL/A, ordner V, tab BID.

²⁶ Archief CZM-NI, vlp.nr. 462 Verkorte cursus MARID.

²⁷ Handboek Inlichtingen KLU, 9 sep. 1959.

²⁸ Los stuk De Marine Inlichtingendienst, 1969.

²⁹ Archief CZM-NI, vlp.nr. 462, Verkorte cursus.

³⁰ Jensen en Platje, 243-244.

³¹ AMID/KL/A, ordner V, tab BID.

³² Verbaal archief MinDef ZG, concept-nota aan MP, 7 nov. 1949.

³³ Archief AMID/KL/A, kast 10.

³⁴ Verzameling van verordeningen voor

de KM, deel 185, De Marine-Inlichtingendienst.

³⁵ Organisatieschema L2 in Handboek Inlichtingen KLU van 9 sep. 1959.

³⁶ AMID/KL/A, ordner V, tab MID.

³⁷ DARIC, archief StasDef, concept-nota W.H. Fockema Andreae, nov. 1949.

³⁸ *Inlichtingendienst Buitenland*, PIVOT-Rapport nr. 30, 's-Gravenhage 1996; B.G.J. de Graaff en C. Wiebes, *Villa Maarheeze. De geschiedenis van de Inlichtingendienst Buitenland*, Sdu Uitgevers, 's-Gravenhage 1998.

³⁹ PIVOT-rapport nr. 30, 19.

⁴⁰ AMID/KL/A, ordner V, tab BID.

⁴¹ Archief AMID/KL/A, kast 3.

⁴² Wet van 3 december 1987, Stb. 1987, 635.

⁴³ Voor een overzicht van het centralisatieproces zie de volgende paragraaf.

⁴⁴ AMID/KL/A, ordner V, tab IDB.

⁴⁵ CAD, archief MinDef/DJZ, doss.nr. C88/223.

⁴⁶ PIVOT-rapport nr. 30, 24.

⁴⁷ ARA, archief GS, inv.nr. 1644.

⁴⁸ Archief censuurdienst, brief OLZ/IIId aan DG PTT, 17 apr. 1940.

⁴⁹ SMG, collectie Schrek, nr. 66.

⁵⁰ Verbaal archief MinDef ZG, brief AIV 21 apr. 1959.

⁵¹ Archief Nederlandse Censuurdienst, ordner Beleidsarchief, Besluit MinDef 7 jan. 1960.

⁵² Archief Nederlandse Censuurdienst, ordner I, Besluit MinDef 25 apr. 1962; Oorlogsinstructie voor Inspecteur NCD 19 januari 1961.

⁵³ Archief Nederlandse Censuurdienst, ordner beleidsarchief, notitie GS Sectie Veiligheid, 11 febr. 1971.

⁵⁴ Voorzover niet anders vermeld is deze paragraaf gebaseerd op de interne ge-

schiedschrijving op dit gebied (SVIC en AMID/KL/A).

- ⁵⁵ Verbaal archief MinDef ZG, brief Min. Van Marine 15 feb. 1956.
- ⁵⁶ CAD, archief DefStaf/S 82/212, brief Vz COCSB 23 dec. 1977.
- ⁵⁷ Kluiters, Supplement, 117.
- ⁵⁸ Handboek Inlichtingen KLU, Bijlage D (wijziging juni 1970).
- ⁵⁹ CAD, archief MarStaf, S157362/C.
- ⁶⁰ Los stuk Marinestaf, nota Hoofd Bureau Inlichtingen Marinestaf, 8 okt. 1957.
- ⁶¹ AMID/KM, kast plv. Hoofd, ordner rapportage.
- ⁶² Handboek Inlichtingen, 9 september 1959, Bijlage T.
- ⁶³ Het CAD bezit een aantal jaargangen ISAMs (1972-1977) in het archief OOP/KLU.
- ⁶⁴ Het archief van AMID/KL/A bevat in enkele stalen kasten exemplaren van de verschillende rapportagevormen die gedurende de periode van de Koude Oorlog werden gehanteerd.
- ⁶⁵ Hoffenaar en Schoenmaker, 365-371.
- ⁶⁶ Nota chef landmachtstaf 18 april 1985, bijlage B.
- ⁶⁷ Nota HAIIV tvs HMARID 17 april 1985.
- ⁶⁸ Mededeling hoofd bureau veiligheid MID/KM 4 dec. 1998.
- ⁶⁹ Nota HLUID 18 apr. 1985.
- ⁷⁰ Beschikking MinDef 30 juni 1976.
- ⁷¹ KB van 7 aug. 1965, Stb. 389.
- ⁷² AMID/KL/A, ordner V, tab Oorlogswet.
- ⁷³ Nota chef landmachtstaf 18 apr. 1985.
- ⁷⁴ Engelen, Geschiedenis, 161.
- ⁷⁵ CAD, archief OOP/KLU. ISAM 9 okt. 1972.

Noten bij Hoofdstuk VIII

- ¹ Stb. 1988, 11.
- ² Tweede Kamer, vergaderjaar 1974-1975, 5479.
- ³ Archief PSG, instelling ICWTV 19 augustus 1977.
- ⁴ Archief Defensiestaf, concept Hoofdstuk II – Topstructuur, voor de defensienota, 5 febr. 1974.
- ⁵ Archief defensiestaf, verslag CVCS april 1975.
- ⁶ Kluiters, Supplement, 174.
- ⁷ Tweede Kamer, vergaderjaar 1981-1982, 17363, nrs 1-2.
- ⁸ Tweede Kamer, vergaderjaar 1982-1983, 17363, nr. 5.
- ⁹ Tweede Kamer, vergaderjaar 1983-1984, 17363, nrs 6-7 (Memorie van Antwoord).
- ¹⁰ Tweede Kamer, vergaderjaar 1984-1985, 17363, nr. 10 (Eindverslag).
- ¹¹ Tweede Kamer, vergaderjaar 1984-1985, 17363, nr. 12 (Nota n.a.v. het Eindverslag).
- ¹² Tweede Kamer, vergaderjaar 1985-1986, 17363, nr. 21.
- ¹³ Tweede Kamer, vergaderjaar 1985-1986, 944-958.
- ¹⁴ Idem, 1139.
- ¹⁵ Idem, 1928.
- ¹⁶ Eerste Kamer, vergaderjaar 1987-1988, 228.
- ¹⁷ Stb. 1988, 11.
- ¹⁸ Instellingsbeschikking POSID 12 december 1985, D85/014/52596.
- ¹⁹ Kluiters, Supplement, 175.
- ²⁰ Besluitenlijst 3e verg. POSID, 11 februari 1986, S86/247/606.
- ²¹ Beschouwing Coördinator t.b.v. POSID, 27 febr. 1986, S86/247/897.
- ²² Besluitenlijst 4e vergadering POSID, 28 februari 1986, S86/247/897.

²³ Eindvoorstel van POSID, 15 apr. 1986, S86/247/1594.

²⁴ Nota Minister van Defensie aan SG, Chefs van Staven, Coördinator, 30 juni 1986, S86/247/2591.

²⁵ Besluit inzake de Militaire Inlichtingendienst – bijlage bij nota MinDef 30 juni 1986, S86/247/2591

²⁶ Functiebeschrijving Hoofd MID – idem

²⁷ Brief MinDef aan CDS, DG's en DJZ, 12 januari 1987, S87/247/174.

²⁸ Tweede Kamer, vergaderjaar 1986-1987, 19 700 hoofdstuk X, nr. 12 (28).

²⁹ Tweede Kamer, vergaderjaar 1986-1987, 19 700 hoofdstuk X, nr. 2.

³⁰ Tweede Kamer, vergaderjaar 1988-1989, 20 800 hoofdstuk X, nr. 2.

³¹ Tweede Kamer, vergaderjaar 1988-1989, 20 800 hoofdstuk X, nr. 19.

³² Tweede Kamer, vergaderjaar 1989-1990, 21 300 hoofdstuk X, nr. 26.

³³ Tweede Kamer, vergaderjaar 1990-1991, 21 800 hoofdstuk X, nr. 20; idem 1991-1992, 22 300 hoofdstuk X, nr. 2 en nr. 17.

³⁴ Tweede Kamer, vergaderjaar 1992-1993, 22 800 hoofdstuk X, nr. 2.

³⁵ Tweede Kamer, vergaderjaar 1993-1994, 23 400 hoofdstuk X, nr. 2.

³⁶ Tweede Kamer, vergaderjaar 1994-1995, 23 900 hoofdstuk X, nr. 2.

³⁷ Tweede Kamer, vergaderjaar 1995-1996, 24 400 hoofdstuk X, nr. 2.

³⁸ Eindrapport Militaire Inlichtingen en Veiligheid, aangeboden 29 maart 1995.

³⁹ Tweede Kamer, vergaderjaar 1997-1998, 25 600 hoofdstuk X, nr. 2.

⁴⁰ Wet van 3 december 1987, houdende regels betreffende de inlichtingen- en veiligheidsdiensten (Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten), Stb. 1987, 635.

⁴¹ Kluiters, Supplement, 214.

⁴² Interview HMID 16 febr. 1998.

⁴³ Art. 9.2a WIV.

⁴⁴ Interview Hoofd Afdeling Operaties 18 februari 1998.

⁴⁵ Interview Hoofd Afdeling Inlichtingen 10 februari 1998.

⁴⁶ Art. 9.2a WIV.

⁴⁷ Jaarverslag MID 1997.

⁴⁸ NRC 4 juli 1999.

⁴⁹ Wet van 10 oktober 1996, houdende regelen inzake het verrichten van veiligheidsonderzoeken (Stb 1996, 525).

⁵⁰ Art. 8, lid 2 WVO.

⁵¹ Krachtens de *Aanwijzingen voor de beveiliging van staatsgeheimen en vitale onderdelen bij de Rijksdienst* (AAR 1989) is de secretaris-generaal van het departement belast met 'de algemene zorg voor de beveiliging'. De minister van Defensie wees bij beschikking van 25 nov. 1992 het hoofd van de MID aan als Beveiligingsautoriteit (BA), die namens de SG leiding geeft aan de ontwikkeling en uitvoering van het veiligheidsbeleid (DIS/92/181/3994).

⁵² Het grootste deel van de bovenstaande gegevens is, behalve aan het MID Jaarverslag 1997, ontleend aan een interview met het hoofd van de Afdeling Contra-Inlichtingen en Veiligheid d.d. 18 febr. 1998.

Noten bij Hoofdstuk IX

¹ CAD, archief CVCS.

² H.A.C. Fabius, De Inlichtingendienst bij den Generalen Staf, in *Militaire Spectator* 1921, nr. 8.

³ CAD, archief CVCS, notulen vergadering 22 juni 1949.

⁴ CAD, archief CVCS, notulen vergadering 21 apr. 1950.

⁵ AMID/KL/A, ordner V, tab KB-51.

⁶ AMID/KL/A, ordner V, tab Bakkenist.

⁷ CAD, archief Defensiestaf, doss.nr.

DS 74/200/1421, brief Peschar aan Min-Def 27 aug. 1973.

⁸ CAD, archief Defensiestaf, doss.nr. 74/200/1421, brief Vredeling aan Peschar 27 dec. 1973.

⁹ CAD, archief Marinestaf S 120973, nota CLS aan Vz CVCS 18 juli 1973.

¹⁰ CAD, archief Marinestaf S 120973, Vz CVCS aan Vz CVIN 21 mei 1976.

¹¹ CAD, archief ICIV S84/003, besluitenlijst 4 april 1984.

¹² CAD, archief CVCS, notulen COCSB 15 okt. 1979.

¹³ CAD, archief ICIV, nota CDS aan Vz BCDV 15 juni 1984.

¹⁴ NOS-radiojournaal 13 juli 1999.

¹⁵ Rapport Reorganisatie van de Militaire Inlichtingendienst. Beleidsvoornemen 15 sep. 1999 (DIS 1999000076).

Bijlage 1

Buitenlandse relaties van de MID

De MID onderhoudt relaties met (onderdelen van) de staven van de NAVO, alsmede bilaterale relaties met een reeks militaire diensten van landen die tot de NAVO behoren. Daarnaast onderhoudt de MID contacten met de diensten van een aantal landen die niet tot de NAVO behoren, waarbij het niveau en de intensiteit van de relatie per land kan verschillen. Het gaat hierbij om de volgende landen:

Albanië, Australië
Brazilië, Bulgarije
Chili
Egypte, Estland
Finland
Hongarije
India, Indonesië, Israël
Japan
Koeweit
Maleisië, Marokko
Nieuw-Zeeland
Oekraïne, Oostenrijk
Pakistan, Polen
Qatar
Roemenië
Singapore, Slovenië, Slowakije
Verenigde Arabische Emiraten, Venezuela
Zweden, Zuid-Afrika, Zuid-Korea, Zwitserland

Bijlage II

Nederlandse militaire attachés

Het ministerie van Defensie heeft militaire attachés geaccrediteerd in de volgende hoofdsteden:

Abu Dhabi (tevens voor Saoedi-Arabië, Oman, Qatar, Koeweit en Bahrein)
Ankara, Athene
Belgrado (tevens voor Bulgarije)
Boedapest (tevens voor Oostenrijk)
Boekarest
Bonn (tevens voor Zwitserland en Luxemburg)
Caïro (tevens voor Tunesië)
Damascus (tevens voor Iran, Jordanië en Libanon)
Jakarta (tevens voor Singapore en Maleisië)
Kiev
Kopenhagen (tevens voor de Baltische staten)
Londen (tevens voor Portugal en Ierland)
Madrid (tevens voor Marokko)
Moskou (tevens voor Belarus)
Oslo (tevens voor Zweden en Finland)
Ottawa
Paramaribo (tevens voor Guyana en Brazilië)
Parijs
Praag (tevens voor Slowakije)
Rome (tevens voor Cyprus)
Tel Aviv
Warschau (tevens voor Oekraïne)
Washington

BIJLAGE II

New York (pv Verenigde Naties)
Wenen (CVSE)

Afkortingen

ACIV	Afdeling Contra-Inlichtingen en Veiligheid
AI	Afdeling Inlichtingen
AIV	Afdeling Inlichtingen en Veiligheid
AMID	Afdeling MID
AO	Afdeling Operaties
AVI	Afdeling Verbindingsinlichtingen
BA	Beveiligings Autoriteit
BI	Bureau Inlichtingen (Londen)
BID	Buitenlandse Inlichtingendienst
BNV	Bureau Nationale Veiligheid
BOC	Bureau Organisatie Censuurdienst
BRD	Bijzondere Radiodienst
BVD	Binnenlandse Veiligheidsdienst
BVT	Bureau Voorbereiding Terugkeer
CDS	Chef Defensiestaf
CI	Centrale Inlichtingendienst
CI	Contra Inlichtingen
CID	Centrale Inlichtingendienst (Londen)
CMI	Centrale Militaire Inlichtingendienst (Nederlands-Indië)
CVD	Centrale Veiligheidsdienst
CVIN	Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland
DOI	Directie Organisatie en Informatie
GS III	Derde sectie van de Generale Staf
IDB	Inlichtingendienst Buitenland
IO	Inlichtingen Officier
KNIL	Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger
LAMID	Landmacht Inlichtingendienst
LUID	Luchtmacht Inlichtingendienst

AFKORTINGEN

MARID	Marine Inlichtingendienst
MI 5	Military Intelligence 5th section
MI 6	Military Intelligence 6th section
MICIV	Ministeriële Commissie Inlichtingen en Veiligheid
MID	Marine Inlichtingendienst (Londen)
MID	Militaire Inlichtingendienst (Londen)
MID	Militaire Inlichtingendienst (Landmacht)
MID	Militaire Inlichtingendienst
MIDCO	MID-Centrale Organisatie
NBV	Nationaal Bureau Verbindingsbeveiliging
NCD	Nederlandse Censuurdienst
NEFIS	Netherland Forces Intelligence Service (Nederlands-Indië)
OLZ	Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht
OVIC	Operationeel Verbindingsinlichtingen Centrum
PBD	Politie Buitendienst (Londen)
PID	Politie Inlichtingendienst
RCD	Radio Controledienst
RIC	Radio Intelligence Commissie
SAZ	Sectie Algemene Zaken
SIDS	Sectie Inlichtingen Defensiestaf
SMID	School Militaire Inlichtingendienst
SOI	Stafofficier Inlichtingen
SVIC	Strategisch Verbindingsinlichtingen Centrum
TIVC	Technisch Informatie Verwerkings Centrum
VIC	Verbindingsinlichtingen Commissie
WIV	Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten
WKC	Wiskundig Centrum

Register

A

Alkemade, F.H. 129, 130, 134, 139
Alting Siberg, E. 133, 134
Alting von Geusau, G.A.A. 40
Angeren, J.R.M. van 52
Asch van Wijck, L.H.K.C. van 93

B

Beek, A.L. ter 108
Beel, L.J.M. 79, 92, 112
Blankenstein, M. van 49
Boon, H.N. 93
Booy, J.M. de 71, 73, 76
Bor, A.J. 101, 105
Bosboom, N. 21, 25
Broekhoff, K.H. 31-34, 36, 39, 56, 58
Broekmeijer, M.W.J.M. 93
Bruijne, M.R. de 65-67

C

Canaris, W. 46
Colijn, H. 17-19

D

Dekker, C. 138
Derksema, R.P.J. 65, 66
Dijxhoorn, A.Q.H. 64, 65
Drees, W. 90, 92, 96

E

Eijkern, W.J. van 129, 130, 159
Eindhoven, L. 49, 69, 92, 93, 127
Eland, J. 80-82

F

Fabius, H.A.C. 19, 21-23, 26, 27, 29-37,
39-41, 43, 44, 47, 50, 51, 63, 155, 156,
161
Fock, C.L.W. 78, 79, 93, 112, 113
Fockema Andreae, W.H. 93
Forbes Wels, M.D.A. 21
Forbes Wels, P. 77
Fresco, A.A. 93

B

Gerbrandy, P.S. 64, 65
Goossen, J.P.G. 52
Grondijs, L.H. 26, 49

H

Hardenberg, J.H. 19
Hasselman, B.R.P.F. 45
Heeris, F.J. 48
Holthe, E.J. van 92

I

Idsinga, S.W. van 141, 143, 160

J

Jong, P.J.S. de 96

K

Kist, F.J. 81
Kleffens, E.N. van 50
Klop, D. 47
Kokje, M.P. 71
Koot, H. 28, 49, 50

REGISTER

Koster, P. 47, 48

Kruls, H.J. 71, 77-79, 82, 83, 92, 156, 157

L

Larive, L.E. 79, 81, 95

Le Roy, J.J. 21

Lieftinck, H. 67, 68

Lynden, J.J.L. baron van 80, 83

M

Meijnen, J. 71

Moolenburgh, C. 54

Muller Massis, T.F.J. 27

Muralt, A.Th. de 93

O

Olifiers, C.M. 63

Oorschot, J.W. van 41, 46-48, 52, 53, 55,
63, 64

Oster, H. 46

P

Peschar, H. 157, 158

Plassche, J.G.M. van de 63

Pop, W.F. 36, 39, 40

Pot, L. 68

Prinsen, M.J. 92

Protze, T.A.R. 46

Q

Quay, R.B.A.N. de 26

R

Reijnders, I.H. 55

Roëll, J.H. 17

Rooseboom, A.J. 59, 60

Rooseboom, T.S. 41, 53, 55, 59, 60

Rost van Tonningen, M.M. 56

Ruiter, J. de 131

Rutgers, H.W. 107

Ruys de Beerenbrouck, Ch.J.M. 29, 36, 39

S

Sant, F. van 't 31, 32, 39, 64, 65

Sas, G.J. 45, 46, 60

Schaepman, Ch.L.M. 129

Schagen van Leeuwen, J.J.A. 76

Schokking, F.W. 156, 157

Schoonenberg, L.J.A. 63

Schuurman, W.E.J.C. 18, 19

Seijffardt, H.A. 55

Sirks, A.H. 30, 35

Sixma baron van Heemstra, C.S. 17, 30,
41

Snijders, C.J. 17, 18, 21, 22, 24, 25, 30, 35,
36, 43

Somer, J.M. 66, 68, 77-79, 82, 83, 88, 161

Stoffelen, P. 132

T

Tenkink, J.C. 92

Tielens, P.M.H. 71, 77, 81, 90, 93

Troelstra, P.J. 34-36

V

Vredeling, H. 157-159

W

Wijnkoop, D. 34, 58

Wijting, A.J.W. 130, 159

Winkelman, H.G. 55, 56

Woelderden, C.A. van 22, 23, 28, 33, 35,
36, 40, 57, 82

Z

Zimmerman, A.R. 35

Dick Engelen

DE MILITAIRE INLICHTINGEN DIENST

1914-2000

Inlichtingen- en veiligheidsdiensten mogen zich de laatste jaren in toenemende mate verheugen in de publieke en politieke belangstelling. Weinig aandacht werd tot nu toe echter besteed aan de geschiedenis van de Militaire Inlichtingendienst (MID) en zijn voorgangers, hoewel de MID de omvangrijkste is van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

Dit boek vult deze lacune op. Het beschrijft de geschiedenis van de militaire inlichtingendiensten vanaf het ontstaan van de 'moeder van alle inlichtingendiensten', de derde sectie van de Generale Staf, tot en met de samenvoeging van de drie inlichtingendiensten van marine, land- en luchtmacht tot één gecentraliseerde dienst. Daarbij wordt onder meer aandacht besteed aan de werkwijze van de MID, de bronnen waaruit de dienst kon putten (onder andere verbindingsinlichtingen) en aan de producten – de inlichtingenrapporten – die de dienst vervaardigde.

